

शब्द
सूची

४७

मे २०२२ • मूल्य १० रुपये • पृष्ठे ६८

अभिजात मराठी : आज आणि उद्या

लता मंगेशकर विशेषांकाचे अनौपचारिक प्रकाशन

डॉ. समीरा गुजर
सुदेश हिंगलासपूरकर
समीर दाते
सुदेश भोसले
अरुण जोशी
धनश्री धारप

रंगलेली मैफल

समीर दाते
दीपाली दाते
सुदेश भोसले
संजय मराठे

‘सागरतळाशी’ पुस्तकप्रकाशनमयी
प्रेम लोखंडे
डॉ. अजय चिकाटे
प्रा. प्रसेनजीत तेलंग
प्रा. रणजित मेश्राम
डॉ. जयस्वाल
डॉ. वसुधा वैद्य
लेखिका मुजाता लोखंडे

ग्रंथाली वाचक चलवळीचे मासिक

शब्द रुची

४७

मे २०२२, वर्ष नववे
अंक पहिला, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर
अतिथी संपादक : राजीव खांडेकर (संपादक, एबीपी माझा)
कार्यालयीन संपादक : अरुण जोशी
मुख्यपृष्ठ : सतीश भावसार

कार्यालयीन संपर्क
कॉम्प्युटर युनिट - योगिता मोरे
shabdruchee@gmail.com
जाहिरात प्रसिद्धी - धनश्री धारप
granthaliad@gmail.com
वितरण - हरिप्रसाद जयस्वाल, सौमित्र शिंदे
वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग
सचिन पिळणकर, समीर कदम
साहाय्य - अर्चित नागवेकर
केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.
वार्षिक वर्गणी ४०० रुपये
डिमांड ड्राफ्ट, म.ओ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता
ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.
हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,
मनोरमा नगरकर मार्ग, माणुंगा (प), मुंबई ४०००१६
फोन : २४२१६०५०
granthali02@gmail.com
www.granthali.com

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया खालील मेलवर पाठवावी.
shabdruchee@gmail.com

ऑफिस वेळ : सकाळी १२ ते सायं. ६
संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मर्ते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चलवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

अनुक्रम

- मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याचा चेंडू
आता केंद्राच्या कोर्टात / ५
सुभाष देसाई
- मराठीच्या विकासाची द्विसूती / ७
लक्ष्मीकांत देशमुख
- मराठी माणूस मराठीबाबत उदासीन / १०
हरी नरके
- मराठी भाषा आणि वाचनसंस्कृती / १३
सोनाली गुजर
- मराठीचा इतिहास मांडतोय, पण भविष्याचे काय? / १७
शुभदा चौकर
- अस्मितेपेक्षा प्रत्यक्ष काम केले पाहिजे... / १९
चंद्रकांत शिंदे
- मराठी भाषेचं वैभव तयार करूया! / २२
ज्ञानदा कदम
- कम्फर्ट झोनमधून बाहेर पडण्यासाठी तयार राहा / २७
अश्विन बापट
- मराठी शाळांबाबत इच्छाशक्ती हवी / ३०
सुनील शेजुळे
- मराठी साहित्याचं भवितव्य काय? / ३६
भारती सहस्रबुद्धे
- आत्मविश्वास आणि संघटित प्रयत्नांची गरज / ४०
प्रज्ञा पोवळे
- अन्य लेख
- ग्रामीण साहित्य संमेलनांची गरज / ४४
अशोक लोटणकर
- कार्बनच्या पाऊलखुणांचा जमाखर्च / ४७
शरद काळे
- आनंदाचे देणे / ५३
प्रकाश दुधळकर
- काही शतकांपूर्वीच्या कलासक्त स्त्रिया / ५६
विजयराज बोधनकर
- ग्रंथाली पुस्तकप्रकाशन वृत्तांत / ५९
'ग्रंथाली' ग्रंथपाने / चांगदेव काळे / ६३

राजीव खांडेकर
संपादक, एबीपी माझा

एकीकडे माय मराठीच्या भवितव्याबाबत सर्वदूर चिंता व्यक्त केली जात असतानाच या प्राचीन भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा ही मागणी गेल्या काही वर्षापासून शासनदरबारी केली जात आहे. दरवर्षी मराठी भाषादिन किंवा महाराष्ट्रदिन जवळ आला, की मराठी माणसाच्या मनात आशा जाग्या होतात, की यावेळी तरी आपल्या भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळेल. हे अभिजाततेचे घोडे कुठे आणि का पेंड खाते आहे, हे देवच जाणे! आपल्या सर्वांच्या लेखी तर आपली भाषा अभिजात आहेच, त्यामुळे या दर्जावर शासनाकडून शिक्कामोर्तब होवो अर्थवा न होवो, आपल्याला आपल्या भाषेप्रती असलेल्या भावनेचा आदर करत एबीपी माझा वृत्तवाहिनीने ‘अभिजात मराठी’ या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. मराठी भाषादिनाचे औचित्य साधत आयोजित करण्यात आलेल्या या कार्यक्रमात मराठी भाषेविषयीच्या सर्व पैलूंवर चर्चा घडवून आणली गेली. उद्योगक्षेत्रापासून साहित्यापर्यंत आणि मराठी शाळांच्या भवितव्यापासून सिनेमा-नाटकापर्यंत आपल्या भाषेसमोर काय वाढून ठेवले आहे, मराठी भाषेचे वर्तमान आणि भविष्य कसे दिसते आहे आणि समाजातील विविध क्षेत्रांमध्ये मराठीचे स्थान टिकवून ठेवण्यासाठी काय करता येईल या संदर्भातील साधकबाधक चर्चा घडवून आणली गेली. एबीपी माझाच्या मंचावर मराठीच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अशी चर्चा घडावी आणि त्यातून काही नवा विचार लोकांपर्यंत पोहोचवता यावा, हा यामागचा आमचा उद्देश होता. हा प्रयत्न बन्याच अंशी सफलही झाला असे म्हणता येईल. डॉ. सदानंद मोरे, भारत सासणे, कवयित्री नीरजा, ज्येष्ठ पत्रकार कुमार केतकर, दिनकर गांगल यांच्यापासून या पिढीचे आघाडीचे नागराज मंजुळे, सुबोध भावे यांच्यासारख्या कलाकार-दिग्दर्शकांपर्यंत सर्वांनीच अगदी पोटिडिकीने त्यांच्या मराठी भाषेबद्लाच्या भावना व्यक्त केल्या आणि त्यांच्या अपेक्षाही व्यक्त केल्या. मराठी शाळांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झालाय. मराठी शाळा टिकून राहाव्यात यासाठी काय केले पाहिजे याबद्लचे उपायही ज्येष्ठ शिक्षणतज्ज्ञांनी या कार्यक्रमात सुचवले. कॉपरिट जगात मराठी भाषेचा न्यूनगंड न बाळगता यशस्वी होण्याचा मूलमंत्र अशोक खाडे, वीणा पाटील आणि भरत दाभोळकर या यशस्वी उद्योजकांनी दिला. आपल्याकडे राजकीय पक्ष मराठीचे राजकारण जोरात करतात पण या माय मराठीच्या संवर्धनासाठी त्यांच्याकडे काय कल्पना आहेत, हेदेखील या निमित्ताने राज ठाकरे, सुप्रिया सुळे, सुभाष देसाई, विनोद तावडे यांच्याकडून जाणून घेता आले.

‘ग्रंथाली’ने त्यावर आधारित हा अंक केला. त्यात लक्ष्मीकांत देशमुख, शुभदा चौकर, विभा सुराणा (मराठी विद्यापीठाच्या माजी जर्मन विभागप्रमुख) यांची; अमराठी जनांसाठी मराठीच्या दैनंदिन वापराबाबत निर्माण केलेल्या अभ्यासक्रमसंदर्भात सोनाली गुजर यांनी घेतलेली मुलाखत, असे लेख घेऊन या विषयावर चर्चा विस्तारली...

अशा विविध सत्रांनंतर एवढे निश्चित जाणवले की मराठी भाषेला अत्यंत उज्ज्वल भविष्य आहे, माय मराठी टिकणार आहेच, ती समुद्धी होणार आहे. त्यासाठी आपल्याला आपल्या भाषेबद्ल फक्त अभिमान बाळगणे पुरेसे नाही, मनापासून प्रेम करता आले पाहिजे.

सुभाष देसाई

मराठी भाषामंत्री

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याचा चेंडू आता केंद्राच्या कोट्टात

मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळावा यापासून राज्यात मराठीचा प्रचार, प्रसार वाढावा यासाठी राज्याचे मराठी भाषामंत्री सुभाष देसाई पहिल्या दिवसापासून प्रयत्न करत आहेत. सुभाष देसाई यांनी मराठीच्या वाढीसाठी नुकतेच काही निर्णय घेतले. याशिवाय त्यांच्याकडे यासाठी अनेक योजनाही आहेत. या विशेषांकाच्या निमित्ताने सुभाष देसाई त्यांनी मराठीच्या प्रचार-प्रसारासाठी सुरु असलेल्या योजनांची माहिती दिली आहे.

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून राज्य सरकार अनेक वर्षांपासून प्रयत्न करत आले आहे. त्या प्रयत्नांना आता यश येताना दिसत आहे. अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवण्यासाठी जे काही निकष असतात ते सर्व पूर्ण करणारे पुरावे गोळा करण्यासाठी रंगनाथ पठारे समिती आम्ही नेमली होती. या समितीने मराठी भाषा अभिजात भाषेचे सर्व निकष पूर्ण करत असल्याचे पुरावे गोळा केले. ते पुरावे केंद्र सरकारच्या संबंधित विभागाला आम्ही दिले आहेत. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून मुख्यमंत्री उद्घव ठाकरे यांनी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांची भेट घेतली. त्यांनंतर मी केंद्रातील या विभागाचे मंत्री किशन रेड्डी यांना भेटलो. मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा लवकर दिला जावा अशी मागणी आम्ही त्यांच्याकडे केली. राज्य सरकारने आपले काम केले असून आता जनमताच्या रेट्याची आवश्यकता आहे. यासाठी आम्ही लोकअभियान सुरु केले. याअंतर्गत जनतेने राष्ट्रपतींना पत्र पाठवून मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा अशी मागणी करायची आहे. काही पत्रे राष्ट्रपतींना पाठवण्यात आली असून अजूनही पत्रे पाठवली जात आहेत. राज्य सरकारने जेवढे करायचे होते तेवढे केले आहे. पंतप्रधान आणि किशन रेड्डी यांनीही मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देऊ असे सांगितले आहे. मात्र कधी ते अजून सांगितलेले नाही. त्यामुळे केंद्र सरकारनेच जनभावना लक्षात

घेऊन हा निर्णय लवकरात लवकर घेऊन मराठी ही अभिजात भाषा असल्याचे जाहीर केले पाहिजे.

एकिकडे मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळवून देण्याचा प्रयत्न सुरु असतानाच मराठी वाचनसंस्कृती टिकावी, वाढावी यासाठीही आम्ही प्रयत्न करत आहोत. दोन वर्षांपूर्वी माझ्याकडे मराठी भाषा विभागाची जबाबदारी आली. त्यांनंतर आम्ही तीन मोठे निर्णय घेतले. त्यापैकी पहिला नियम म्हणजे सीबीएसई, आयसीएसई वा अन्य कोणत्याही बोर्डची शाळा असो, त्यांना मराठी विषय अनिवार्य करण्यात आलेला आहे. पहिली ते दहावीपर्यंत एक मराठी विषय शिकवणे सर्व शाळांना बंधनकारक आहे. शाळांनी या निर्णयाची अंमलबजावणी करावी यासाठी आम्ही पाठपुरावाही करतोय.

दुसरा निर्णय म्हणजे राज्यातील सर्व दुकानांवर मराठी पाठ्या लावणे बंधनकारक केले आहे. पूर्वी दहावेक्षा कमी कामगार असलेल्या दुकानांना मराठी पाठ्या लावण्यापासून सुटका मिळत असे, पण आता सर्वच दुकानदारांना मराठी पाठ्या लावणे बंधनकारक झाले आहे.

तिसरा निर्णय जो आम्ही घेतला तो सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि एमएमआरडीए, सिडको आदी प्राधिकरणांनी सर्व कामकाज मराठीतूनच करण्याबाबत. या सगळ्यांनी कामकाजात मराठीच वापरले पाहिजे असा नियम आम्ही केला आहे. या तीन निर्णयांमुळे मराठीचा वापर नक्कीच वाढेल. आता काही जण म्हणतात मराठीत पाठ्या लावल्याने काय फरक पडणार आहे, तर फार फरक पडेल. मराठी नजरेसपैर राहील आणि मराठीचा प्रसार वाढेल.

वाचनचळवळ वाढवण्यासाठी पुस्तके वाचकांपर्यंत नेण्याचा विचारही आम्ही करत आहोत. एसटी महामंडळाच्या स्थानकांमध्ये पुस्तकविक्रीची दुकाने आहेत. तेथे मराठी पुस्तके ठेवण्यास सुरुवात करण्याचा उपक्रम आम्ही हाती घेणार आहोत. आमच्या विभागामार्फत त्याला जो काही हातभार लावणे शक्य आहे तो आम्ही लावणार आहोत. परंतु मराठी पुस्तकांची अवस्था अगदीच शोचनीय वगैरे नाही. नाशिकच्या साहित्य संमेलनामध्ये पुस्तकांची

विक्रमी विक्री झाली होती. अजूनही मराठी माणूस आपल्या खिशातील पैसे खर्च करून पुस्तके विकत घेऊ इच्छितो. आता तंत्रज्ञानाचा रेटा मोठा आहे आणि त्याचा वापर जर तरुण पिढी करत असेल तर त्याला आपण कसा दोष देणार? कोरोनाकाळात पुस्तकांची दुकाने, वाचनालये बंदच होती. पुस्तके दारोदार कशी जातील याबाबत काही उपक्रम राबवण्याचा विचार आहे. असे प्रयोग करणाऱ्या तरुण प्रकाशकांना पुढे यायला वाब आहे.

असे उपक्रम करणाऱ्या संस्था, व्यक्ती यांना आमच्या विभागातर्फे कशा प्रकारे मदत केली जाईल याकडे आम्ही लक्ष देत आहोत. पुस्तकांसाठी अनुदानाची अत्यंत तुटपुंजी रक्कम विभागाकडे होती. ती यंदाच्या अर्थसंकल्पात आम्ही वाढवून घेतली आहे. सीमाभागात मराठीचा प्रचार-प्रसार करणाऱ्या व्यक्ती आणि संस्थांना आम्ही मदत करण्याची योजनाही आखतोय. त्यामुळे सीमाभागात मराठीचा वापर वाढेल. याशिवाय जास्तीत जास्त लोकांना मराठी यावे यासाठी मुंबई विद्यापीठाच्या मदतीने आम्ही एक उपक्रम राबवतोय. विद्यापीठाने 'माय मराठी' अॅप तयार केले आहे. या अॅपच्या माध्यमातून रिक्षावाले, बांधकाम मजूर किंवा अन्य अमराठी लोकांना मराठी शिकणे शक्य होणार आहे. यांच्यासाठी रोजच्या वापरात जे मराठी शब्द लागतात ते या अॅपमध्ये देण्यात आलेले आहेत. याशिवाय मराठीच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी ज्या व्यक्ती काम करताहेत त्यांनाही सर्वतोपरी मदत करण्याचा आमचा विचार आहे. प्रकाशक, साहित्यिक, प्रकाशन संस्थांना आम्ही दरवर्षी पुरस्कार देतो. सध्या नवंत्रज्ञानाचे युग आहे. आणि या युगात मराठी ब्लॉगही मोठ्या प्रमाणावर आहेत. ब्लॉगर एक प्रकारे मराठीची सेवाच करत आहेत. त्यामुळे त्यांनाही पुरस्कार देण्याचा विचार आम्ही करत आहोत.

विद्यापीठासोबतच्या माय मराठी अॅपसोबतच आमच्या विभागानेही राज्य विभागीय कोश हे अॅप तयार केले आहे. काही जण खोचकपणे प्रश्न विचारतात फाईलला नस्ती का म्हणतात? तेव्हा त्यांना सांगतो आमच्या कोशमध्ये पाहा, तेथे दुसरे शब्दही आहेत. या अॅपवर सर्व आहे आणि त्याचा वापर केला तर मराठीचा वापर करण्याची सवय वाढत जाईल. आपल्यालाच सरकारी भाषा कळत नसेल तर सामान्यांना कशी कळेल असा प्रश्न करत मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे यांनीच सरकारी भाषा सोपी करावी असे निर्देश दिले होते. त्यानुसारच या अॅपचे काम सुरु केलेय. एका समितीला

याबाबतचे काम दिले आहे आणि ते सुरु आहे. इंग्रजी शब्दाला संस्कृतप्रचुर एखादा शब्द असेल किंवा बोलीभाषेतील चांगला शब्द असेल जो सोपा असेल. सहजपणे रुळू शक्त असेल तर तो वापरता येईल का याबाबतही आम्ही विचार करतोय, तसा प्रयत्नही आहे. यामुळे बोलीभाषांनाही प्रवाहात आणण्यास मदत होईल. बोलीभाषांचा एक प्रकल्प मराठी भाषा विभागाने हाती घेतला आहे. सगळ्या बोलीभाषांना पुढे चालना कशी द्यायची याचा विचार आम्ही करतोय. ठरावीक बोलीभाषा जशा मालवणी, अहिराणी लोकांना ठाऊक आहेत. परंतु एकूण साठ किंवा त्याच्यापेक्षा जास्त बोलीभाषा आहेत.

प्रमाणभाषा प्रमाणभाषा म्हणत आपण भाषेला एका ठरावीक चौकटीतच बांधलेले आहे. बोलीभाषांचा वापर केल्यास आपली भाषा अधिक विकास करेल, अधिक व्यापक होईल. इंग्रजीमध्ये ज्याप्रमाणे दरवर्षी निरनिराळ्या भाषांतून आलेले नवीन शब्द अधिकृतपणे स्वीकारतात. तसाच प्रकार आपणही करू शकतो. फक्त संस्कृतच नव्हे तर बोलीभाषेतील शब्द वापरात कसे आणता येतील याचा विचार आम्ही करत आहोत. असे झाले तर आपली मराठी अधिक ऐश्वर्यसंपन्न होईल आणि आपली बोलीभाषांची परंपराही टिकेल, असे मला वाटते.

मुंबईतील मराठी भाषाभवनाप्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये छोटी छोटी भाषाभवने तयार करण्याची आमची योजना आहे. या भाषाभवनामध्ये मराठी पुस्तकांचे एक दालन असेल आणि मराठी भाषाविषयक काही उपक्रम तेथे राबवता येतील. तसेच, त्या जिल्ह्यातील स्थानिक भाषा किंवा बोलीभाषा असेल त्यांचे त्या ठिकाणी संशोधन किंवा संवर्धन कसे होईल असे एखादे केंद्र तेथील जवळच्या विद्यापीठाच्या मदतीने सुरु करता येईल. जिल्ह्याजिल्ह्यात भाषा बदलते. त्यामुळे त्या त्या जिल्ह्यातील स्थानिक किंवा बोलीभाषेचे संवर्धन यानिमित्ताने होईल. मराठी भाषाभवनामध्ये मराठी भाषा शिकवण्यासाठी एक आभासी वर्ग (व्हर्च्युअल क्लासरूम) सुरु करण्याचाही आमचा विचार आहे. त्यामुळे जगातील कोणत्याही अमराठी व्यक्तीला मराठी शिकायची असेल तर तो या आभासी वर्गाच्या माध्यमातून मराठी शिकू शकेल.

शब्दांकन – चंद्रकांत शिंदे
shindeckant@gmail.com

॥ज्यानी॥

बायका

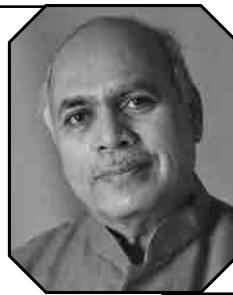
झुळझुळत ठेवतात आयुष्याचा पदर

कवितासंग्रह

बायका
ज्यानीला दिलेला याचा पदर
लेणीता वारडूने

संगीता अरबुने

मूल्य १०० रु.
सवलतीत ६० रु.

लक्ष्मीकांत देशमुख

मराठीच्या विकासाची द्विसूत्री

“तुम्ही एखाद्या व्यक्तीशी त्याला समजणाऱ्या भाषेत बोलता, तेव्हा तुमचे बोलणे त्याच्या मेंदूपर्यंत पोचते, पण तुम्ही त्याच्या मातृभाषेत बोलता तेव्हा तुमचे बोलणे त्याच्या हृदयापर्यंत पोचते.”
– नेल्सन मंडेला

मराठीच्या भवितव्याचा चारचौधांत चर्चेच्या वेळी विषय छेडला जातो, तेव्हा तेव्हा मला वर उद्भूत केलेल्या नेल्सन मंडेलांच्या वचनामुळे मराठीच्या सद्यस्थितीबाबत एक साक्षात्कार प्रत्येक वेळी होतो, तो म्हणजे आपल्यातील बहुसंख्य महाराष्ट्रीय माणसांची मराठी ही हृदयाची व अभिव्यक्तीची भाषा आहे, पण दुर्दैवाने ती त्यांच्या मेंदूची भाषा पुरेशा प्रमाणात झाली नाहीये. मूठभर लोकांचीच ती आजच्या घडीला मेंदूची (म्हणजे आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान आदी ज्ञानशाखांची) भाषा आहे, पण ती मराठीच्या आधारे नाही तर इंग्रजीच्या आधारे विकसित झाली आहे. स्वाभाविकपणे त्याची परिणती भाषिक विषमता अधिकच रुद्द होण्यात झाली आहे. तसेच, ती वाढत्या आर्थिक विषमतेला कारणीभूत होत आहे.

महाराष्ट्राचा भाषिक आकृतिबंध मराठी भाषक बहुलतेकडून वेगाने अमराठी – खास करून हिंदी भाषक आणि (टक्केवारीत कमी असला तरी प्रभावी असणाऱ्या) इंग्रजी बहुलतेकडे सरकताना दिसत आहे. हे चित्र दहा वर्षांपूर्वीच्या म्हणजे २०११च्या जनगणनेच्या आकडेवारीतून अधोरेखित झाले होते. या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात २०११ साली फक्त ६८ टक्के लोक मराठी भाषक होते व अन्य भाषक लोक ३२ बत्तीस टक्के झाले होते. इतर राज्यांच्या तुलनेत राज्यांच्या राजभाषा आणि मातृभाषा असणाऱ्या भाषकांचे प्रमाण महाराष्ट्रात अधिक प्रमाणात घसरले होते. शेजारच्या गुजरातमध्ये गुजराती भाषकांचे प्रमाण तब्बल ८६ टक्के आहे, ही बाब मराठीजनांनी लक्षात घेतली पाहिजे. अर्थात भारतातील प्रत्येक नागरिकास देशात सर्वत्र मुक्त संचार, व्यवसाय व स्थायिक होण्याचा संविधानिक अधिकार असल्यामुळे परप्रांतीय लोक मुंबई व महाराष्ट्रात कामासाठी – जोवर त्यांना त्यांच्या राज्यात रोजगार पुरेशा प्रमाणात मिळणार नाही तोवर – येतच राहणार. त्याला आपणास रोखता येणार नाही. परंतु परप्रांतीय लोक हे संकट आपल्यापुढचे नाही, तर दुसरेच आहे, जे

आपल्या हातांनी आपणच आपल्यावर ओढवून घेतले आहे. आपण उदार मनाची मराठी माणसे परप्रांतीयांशी मराठीऐवजी हिंदीत व उच्चभू वर्तुळात इंग्रजी बोलतो, त्यामुळे आयुष्यभर परप्रांतीय माणसे मराठीचा एक शब्दही न शिकता-बोलता महाराष्ट्रात खुशाल जगू शकतात. हे आता इतके सामान्य झाले आहे की पुण्यासारख्या मराठी शहरातील बाजार व स्त्यावरची भाषा हिंदी झाली आहे, तर उद्योग, विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भाषा प्रामुख्याने इंग्रजी व कामगारस्तरावर हिंदी झाली आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राची मराठी भाषिक व सांस्कृतिक ओळख पुस्ट होत आहे. हे फार मोठे संकट आहे, पण त्याचे पुरेसे भान मराठी जनांस नाही, ही दुर्दैवाची बाब महटली पाहिजे.

ज्ञानपीठकार कुसुमाग्रज हे द्रष्टे कवी होते, म्हणून त्यांना मराठीजनांची भाषिक अनास्था पाहून मराठी भाषा व मराठी संस्कृतीची चिंता वाटत होती. ती त्यांनी त्यांच्या गाजलेल्या ‘स्वातंत्र्यदेवीची विनवणी’ या १९९६ मध्ये लिहिलेल्या कवितेत व्यक्त केली आहे. त्यात त्यांनी जे लिहिले होते, त्यात आजही काही फरक पडलेला नाही. उलट परिस्थिती अधिकच हाताबाहेर जाताना दिसत आहे. कुसुमाग्रजांनी आपल्या कवितेत म्हटले आहे,

‘परभाषेतही व्हा पारंगत ज्ञानसाधना करा, तरी।

माय मराठी मरते इकडे परकीचे पद चेपू नका।

भाषा मरता देशही मरतो संस्कृतीचाही दिवा विझे।

गुलाम भाषिक होऊनि आपुल्या प्रगतीचे शिर कापू नका।’

ही स्थिती केवळ मराठी भाषेचीच नाही, तर भारतातील जवळपास प्रत्येक प्रांताच्या भाषांची झाली आहे. एक तर देशात स्वातंत्र्योत्तर काळात जे इंग्रजीधार्जिणे धोरण आखले व राबवले गेले, त्यामुळे ज्या क्षेत्रात आज चांगल्या वेतनाच्या नोकच्या आणि स्वयंरोजगार आहे, त्या सान्या इंग्रजीतून उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांनाच मिळतात अशी एक वातावरणनिर्मिती झाली आहे. त्यामुळे मुलांचे मातृभाषेतून शिक्षण होणे हे नैसर्गिक आहे व मुलांचा तो हक्क आहे, याकडे भारतीय पालकांनी (आणि अर्थातच मराठी पालकांनीही) साफ दुर्लक्ष करत आपल्या पाल्यांसाठी इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेची कास धरली. परिणामी, आज देशातला प्रत्येक तिसरा मुलगा इंग्रजी

माध्यमाच्या शाळेत शिकत आहे. दुसरे म्हणजे ब्रिटिशकाळापासूनच आधुनिक ज्ञान-विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजीच राहिले आहे. हे शिक्षण मातृभाषेतून वा राज्यभाषेतून पर्यायी स्वरूपात द्यावे असा विचार व कृती देशाने वा कोणत्याही राज्याने - आपल्या महाराष्ट्रासह - दाखवली नाही. त्यामुळे इंग्रजीवरील प्रभुत्व असणाऱ्या मूळभाषांची नवी ब्राह्मणशाही देशात व राज्यात सर्व क्षेत्रांच्या शीर्षस्थानी ठाण मांडून बसली आहे. त्यामुळे अशा संधी ग्रामीण भागात उपलब्ध नसल्यामुळे भारताचा बहुजन समाज हा मोठ्या प्रमाणावर उच्च शिक्षणापासून वंचित राहिला आहे. तिसरे कारण म्हणजे राज्यकर्ते, नोकरशाही, न्यायव्यवस्था, प्रसारमाध्यमे आणि वित्तसंस्था व त्यात काम करणारी माणसे हे उघड इंग्रजीच्या पक्षपाती व राज्यभाषेच्या विरुद्ध भूमिका घेतात व तशी धोरणे आखतात. त्यामुळे देशाचे बहुभाषिकत्व व त्याद्वारे विकसित झालेली बहुसंस्कृतिकता हा देशाचा आत्मा व स्वभाव विसरून जात त्याचा संकोच करण्याच्या पापात आपण सर्व सहभाही आहोत, हे आपण एकदा स्वच्छ मनाने आत्मपरीक्षण करत मान्य केले पाहिजे. तरच काय चुकले व भविष्यात काय केले पाहिजे हे समजेल आणि मग या भाषिक धोरणात काय बदल केले पाहिजेत हे लक्षत येईल.

या पार्श्वभूमीवर २१ फेब्रुवारी २०२२ रोजी जगभर साजरा झालेल्या आंतरराष्ट्रीय मातृभाषादिनाकडे पाहिले पाहिजे. जगातील प्रत्येक देश, भूभागातील लोकांच्या मातृभाषांचे जेतन व संवर्धन करणे, मातृभाषेतून किमान प्राथमिक शिक्षण देणे आणि त्यांच्या भागातला शासन व लोकव्यवहार त्यांना कळणाऱ्या त्यांच्या मातृभाषेत देण्याचा त्यांचा हक्क मान्य करण्यासाठी हा दिवस साल २००१पासून युनेस्कोमार्फत साजरा केला जातो. दरवर्षी एक विषय वा थीम निश्चित केली जाते आणि त्या थीमच्या आधारे प्रत्येक देशाने आपापल्या देशातील लोकांच्या मातृभाषेचा (व लिपी असो वा नसो, बोलीभाषेच्या) प्रचार, प्रसार आणि वृद्धीसाठी वर्षभर काम करावे हा यामागच उद्देश आहे. हा दिवस युनेस्कोने अंगीकारण्यामागे बांगलादेशची प्रेरणा व प्रयत्न आहेत. बांगलादेश पाकिस्तानचा भाग होता, तेहा पूर्व पाकिस्तान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या भागात पर्शिम पाकिस्तानने त्यांची प्रखर अस्मिता असलेल्या बंगाली भाषेएवजी उर्दू ही त्यांना परकी असणारी व सांस्कृतिक दृष्ट्या भिन्न असणारी भाषा राष्ट्रभाषा म्हणून लादली, तेहा पूर्व पाकिस्तानी बंगाली भाषकांनी प्रखर विरोध केला. आंदोलन करणाऱ्या ढाका विद्यापीठाच्या विद्यार्थ्यांवर पोलिसांनी गोळीबार केला आणि चार विद्यार्थी आपल्या प्रिय बंगाली भाषेसाठी शहीद झाले. पुढे एक धर्म असूनही हा भाग पाकिस्तानपासून अलग झाला तो केवळ भाषेवरून. सर्वच देशांनी आपल्या मातृभाषा व भूभागाशी निगडित वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती जपण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय मातृभाषादिन पालावा यासाठी युनेस्कोला बांगलादेशाने प्रस्ताव दिला आणि बन्याच विचारांती त्यास युनेस्कोने मान्यता दिली. तत्पूर्वी 'इंटरनॅशनल पेन क्लब'ने 'युनिव्हर्सल डिक्लरेशन ऑफ लिंग्विस्टिक राईट्स' नावाचा दस्तावेज, जो बार्सिलोना जाहीरनामा म्हणून ओळखला जातो, तो १९९६मध्ये प्रसिद्ध केला. पुढे २०१२मध्ये

त्यात अनेक सुधारणा करून गिरोना नामक जाहीरनामा प्रसूत केला. मानवी अधिकाराप्रमाणे भाषिक अधिकारांना सार्वत्रिक म्हणजे सर्व देशांची मान्यता मिळावी यासाठी पेन क्लब संस्था प्रयत्नशील होती व आहे, पण एका देशात वा एका राज्यात एका प्रस्थापित प्रमाणभाषेसोबत अनेक छोट्या भाषा व बोलींना शिक्षणाचे माध्यम करणे व्यावहारिक नाही असे कारण देत बहुतांश देशांनी या भाषिक अधिकाराच्या जाहीरनाम्याबाबत फारसा रस दाखवला नाही. परंतु भाषिक विविधता आणि प्रत्येक भाषा समूहास त्यांच्या भाषेतून; त्यांच्या भागाच्या कारभाराचा अधिकार असावा, या अधिकारांचा बार्सिलोना आणि गिरोना या दोन्ही जाहीरनाम्यांत समावेश होता. त्याचे किती महत्त्व भाषाजतनासाठी व संवर्धनासाठी आहे, हे वेगळे सांगायची गरज नाही.

मात्र भारतात २१ फेब्रुवारीचा आंतरराष्ट्रीय मातृभाषादिन फारसा कुठे साजरा झाल्याचे दिसून आले नाही. ही केंद्र व राज्यस्तरावरची सरकारची उदासीनता खटकणारी आहे. कारण बहुभाषिकता आणि भाषिक व सांस्कृतिक विविधता हीच भारताची खरी वैशिक ओळख आहे. भारतात एका सर्वेक्षणानुसार १९,५०० भाषा आणि बोलीभाषा आहेत. दहा हजारांपेक्षा जास्त लोक बोलत असणाऱ्या वैविध्यपूर्ण बोलीभाषांची संख्या तब्बल १२१ आहे. भारतीय संविधानाच्या आठव्या अनुच्छेदात मराठीसह महत्त्वाच्या बावीस भाषांचा समावेश आहे, पण त्याव्यतिरिक्त मोठ्या प्रमाणावर बोलल्या जाणाऱ्या ९९ बोलीभाषा (डायलेक्ट) आहेत. त्यापैकी भोजपुरी (५ कोटी लोकांची बोलीभाषा), राजस्थानी (२.५ कोटी) आणि छत्तीसगढी (१.६ कोटी) या प्रमुख भाषा आहेत. आपल्या महाराष्ट्राचा विचार केला तर ९२ बोली भाषा राज्यात आजही कमीअधिक प्रमाणात बोलल्या जातात. त्यातील फक्त ५० बोलीभाषा मराठीशी मिळत्याजुळत्या आहेत. बाकीच्या स्वतंत्र व वेगळ्या पण समृद्ध आहेत. अहिराणी, डांगी, तंजावरी, तावडी, नागपुरी, झाडीबोली, बेळगावी, मराठवाडी, मालवणी, आगरी, वळ्हाडी, कोरकू, गोंडी या महाराष्ट्रात बोलल्या जाणाऱ्या प्रमुख बोलीभाषा आहेत. पुन्हा बंजारा व पारधी समाजाच्या पूर्ण महाराष्ट्रात व सीमावर्ती राज्यात त्याच नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या, विपुल प्रमाणात बोलल्या जाणाऱ्या, महत्त्वाच्या व लक्षणीय संख्येतील जनसमूहाच्या बोलीभाषा आहेत. प्रत्येक बोलीभाषा संपन्न व स्वतःची एक लोकसंस्कृती असणारी संवाद व लोकव्यवहाराची भाषा असते. अशी राज्याची व देशाची समृद्ध बहुभाषिकता आणि सांस्कृतिकता जागतिकीकरणाच्या रेट्यात व इंटरनेटच्या दुनियेत झापाट्याने न्हास पावत आहे. त्यांच्या संवर्धनासाठी आंतरराष्ट्रीय मातृभाषादिन साजरा करणे व युनेस्कोने ठरवलेल्या थीमवर वर्षभर गांभीर्यानि काम करणे गरजेचे असताना सरकारची व भाषेबाबत काम करणाऱ्या संस्थांची उदासीनता आणि दुर्लक्ष खटकणारे आहे. भारताच्या उपराष्ट्रपतींनी मात्र एक अर्धपूर्ण ट्रीट करून माणसाचे सक्षमीकरण केवळ मातृभाषेद्वारेच होत असते असे प्रतिपादन केले, तर नितीन गडकरी यांचे मराठी ट्रीट तेवढेच महत्त्वाचे आहे, ते असे आहे-

भाषा हे परंपरा व संस्कृती यांचे जेतन करण्याचे सर्वात

शक्तिशाली साधन आहे. शाश्वत समाजाच्या निर्मितीसाठी संस्कृती आणि भाषिक विविधतेचे महत्त्व अधिरेखित करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय मातृभाषादिनाच्या हार्दिक शुभेच्छा!

आपण महाराष्ट्रात कुसुमाग्रजांच्या जयंतीदिनी मराठी भाषा गैरवदिन साजरा करतो, पण आपल्या सर्वांच्या मनात कुठेतरी इंग्रजीपुढे मराठी भाषा (अन्य भारतीय भाषापण) हतबल झाली आहे आणि महाराष्ट्र हा बाजार व रस्त्यावरच्या संभाषणात व व्यवहारात हिंदीबहुल होत आहे, ही खंत असणारच. हे आपणच सान्यांनी केलेले सामुदायिक पाप आहे. इंग्रजी म्हणजे ज्ञानाची भाषा व यशाचा मंत्र समजून मातृभाषेकडे पाठ फिरवत ती घरातूनही अनेकांनी, ज्यांची दुसरी-तिसरी पिढी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत शिकली आहे, त्यांनी मराठी हृद्यपार करून टाकली आहे. आज ज्ञान व अर्थ या समाजाच्या प्रगतीच्या सर्वांधिक महत्त्वाच्या क्षेत्रातला बहुतांश व्यवहार इंग्रजीमध्ये होत असल्यामुळे मराठीसह सर्वच भारतीय भाषांच्या नशीली दुय्यमत्व आले आहे. आणि असेच दुय्यमत्व बोलीभाषांना प्रमाण राजभाषेच्या तुलनेत आले आहे.

सबब मराठी भाषेपुढे (पुढील सर्व निरीक्षणे इतर सर्व भारतीय भाषांना कमीअधिक प्रमाणात लागू होत असल्यामुळे त्यांचा पुढे उल्लेख केला नाही तरी त्यांच्या बाबतही हेच निरीक्षण असणार आहे.) जे मोठे आव्हान उभे ठाकले आहे, त्याचा मुकाबला करण्यासाठी मराठी भाषा दोन पद्धतीने संपन्न करणे आवश्यक आहे. एक, मराठी भाषेने इंग्रजीला समर्थ (आणि अर्थातच पूरक व ऐच्छिक पद्धतीने) पर्याय म्हणून स्वतःला प्रस्थापित करणे आणि दोन, बोलीभाषांचे संवर्धन करत तिचे सामर्थ्य आणि अर्थवाहित्व अंगीकारून महाराष्ट्रातील आदिवासी, भटक्या व वंचित अशा सर्व परिघाबाहेरच्या सर्व महाराष्ट्रीय लोकांना आपली वाटेल अशी सर्वसमावेशक व सुबोध भाषा म्हणून मराठी भाषा विकसित करणे. लोकेच्छा आणि शासनाचा प्रभावी व शास्त्रशुद्ध हस्तक्षेप याद्वारे मिशन मोडमध्ये हे काम दहा वर्षे सातत्याने केले आणि मराठीच्या भल्यासाठी सारे रान उठवले, तर शक्य आहे. महाराष्ट्र शासन लवकरच राज्याचे पुढील पंचवीस वर्षांसाठी मराठी धोरण आणत आहे, त्यामुळे मराठी भाषा इंग्रजीच्या झांझावाताचा आणि हिंदीच्या आक्रमणाचा यशस्वी मुकाबला करून आपले सत्त्व सिद्ध करेल, अशी आशा आहे.

आंतरराष्ट्रीय मातृभाषादिनाच्या मागील वीस वर्षांतल्या थीमचा अभ्यास करून त्या सर्व बाबींवर काम केले तर बोलीभाषा आणि खुद प्रमाण मराठी भाषेचे जेतन व संवर्धन होईल. प्रमाणभाषा बोली भाषकांसाठी परकी भाषा न राहता ती आपली वाटणारी सुबोध भाषा होईल. त्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर, बोलीभाषांचे शब्दकोश, त्यांचे लोकसाहित्य, गीत व संगीताचे दस्तऐवजीकरण करणे, बोलीभाषेत देवनागरी लिपी वापरून पाठ्यपुस्तके, तसेच बोलीभाषा व मराठीत द्विभाषिक पुस्तके निर्माण करणे, मराठी शब्दकोशात बोलीभाषेचे अर्थपूर्ण शब्द समाविष्ट करणे आणि बोलीभाषेतील साहित्य - कथा, कविता, तसेच त्यांना वारसा म्हणून अवगत असलेले कृषी व व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्य यावर आधारित

पुस्तके छापणे, ही पुस्तके आंतरजालावर मुक्त स्वरूपात उपलब्ध करून देणे आदी मार्गानी बोलीभाषांचे जेतन व संवर्धन करणे सहज शक्य आहे. त्यामुळे मराठी भाषा सर्वांना समजेल अशी सुबोध व सर्वसमावेशक होईल.

अशी सर्वसमावेशक मराठी भाषा ज्ञान व रोजगाराची भाषा कशी होईल, हे दुसरे आव्हान तसे सोपे नसले तरी कठीणही नाही. १८५७ मध्ये मुंबईला (व चेन्नई व कोलकात्याला) ब्रिटिशांनी विद्यापीठ स्थापन केल्यापासून आजतागायत उच्च व विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणाची भाषा इंग्रजीच राहिलेली आहे. तसेच, स्वातंत्र्योत्तर काळात शालेय शिक्षण म्हणजे पहिली ते बारावीपर्यंतचे शिक्षण इंग्रजीतून देण्याची पालकांची वाढती मानसिकता पाहून इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा वेगाने वाढत गेल्या व आज देशात जवळपास एकतृतीयांश विद्यार्थी इंग्रजी माध्यमातून शिकत आहेत. त्यामुळे मराठीबाबत ते उदासीन झाले आहेत. इंग्रजी ही विज्ञान, तंत्रज्ञान, आयटी आदी सर्व आधुनिक ज्ञानशाखांची म्हणून रोजगाराची भाषा आहे हे सर्वज्ञात आहे. मराठी ज्ञान व रोजगाराची भाषा होण्यासाठी काय केले पाहिजे याचा विचार केला पाहिजे. मराठीला विज्ञानादी आधुनिक ज्ञानशाखांची भाषा करण्यासाठीचा पहिला टप्पा आहे, तो म्हणजे सर्व पदवी व पदव्युत्तर विषयांची दर्जेदार पाठ्यपुस्तके व संदर्भप्रंथ आणि इतर सर्व संशोधनपर साहित्य मराठीत अनुवादित करून ते ऐच्छिक स्वरूपात उच्च शिक्षण घेण्याचा विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिले पाहिजे. त्यामुळे अनेक ग्रामीण व बहुजन समाजाचे विद्यार्थी मराठीतून उच्च शिक्षण घेऊ शकतील. अशा तन्हेने उच्च शिक्षणाची भाषा म्हणून मराठी भाषा इंग्रजीला ऐच्छिक पर्याय म्हणून पुढील काळात पद्धतशीरपणे काम करून उपलब्ध करून दिली तर ती ज्ञानभाषा जरूर बनेल. आणि पर्यायाने रोजगाराचीही भाषा बनेल. हे केवळ सूत्ररूपाने सूचित केले आहे. त्याचा विस्तार करायचा झाला तर वेगळा स्वतंत्र लेख लिहावा लागेल.

बोलीभाषेचा अर्थवाही व सोपे शब्द घेऊन, मराठी भाषादिन व २१ फेब्रुवारीचा आंतरराष्ट्रीय प्रमाण मराठी भाषा सुबोध करणे आणि ज्ञानभाषा म्हणून इंग्रजीला मराठी हा समर्थ पर्याय निर्माण करणे या दुहेरी नीतीप्रमाणे पद्धतशीरपणे काम केले तर ‘परभाषेच्या गुलामीतून’ मायमराठीची सुटका होईल व आपल्या मराठी संस्कृतीचा दीप अधिक तेजाने सतत तेवत राहील. त्यासाठी बोलीभाषेचे सत्त्व व शब्द घेऊन प्रमाण मराठी भाषा सुबोध व सर्वसमावेशक करणे आणि अनुवादाच्या माध्यमातून सर्व विज्ञान व तंत्रज्ञान मराठीत विपुल प्रमाणात आणणे व इंटरनेटवर मराठी समृद्ध करणे या दुहेरी योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीने महाराष्ट्राच्या सर्व लोकांची मराठी ही ज्ञान व रोजगाराची म्हणजेच हृदय व मेंदूची भाषा नजीकच्या भविष्यात बनेल!

- लक्ष्मीकांत देशमुख

भ्रमणधनी : ९३२५२९७५०९
laxmikant05@yahoo.co.in

हरी नरके

अभिजात मराठी भाषा समितीचे समन्वयक

मराठी माणूस मराठीबाबत उदासीन

आपण दक्षिण भारतात गेलो की तिथली सगळी माणसं त्यांच्या मातृभाषेबद्दल आग्रही असलेली दिसतात. तमीळ, तेलुगू, कन्नड, मल्याळम हे सगळेच लोक आपापल्या मातृभाषेचा अभिमान बाळगतात. या बहुतेक सर्व राज्यांनी शिक्षण, साहित्य, संस्कृती, कला आदी क्षेत्रांत फार मोठी भरारी घेतलेली आहे. मानवविकास निर्देशांकात ही राज्यं पुढे आहेत. हे सारे आपले शेजारी असूनही आपण त्यांच्याकडून मातृभाषाप्रेम मात्र शिकायला तयार नाही. तिथल्या सरकारांनी स्थानिक भाषेच्या सक्तीबाबत अतिशय कडक पावल उचललेली आहेत. इंग्रजी आणि हिंदीच्या आक्रमणाचा प्रश्न त्यांनाही भेडसावतो आहे, पण त्यांनी त्यावर कशी मात केली हे आपण त्यांच्याकडून समजून घ्यायला हवं. तिथं भाषिक मतबँक (ब्होटबँक) असल्यानं राज्यकर्त्यांना ठाम आणि कडक भूमिका घ्यावीच लागते.

आपल्याकडे मुदलात मराठी माणूसच जिथं मराठीबाबत उदासीन आहे तिथं नेत्यांना तरी काय पडलंय? सरकार काही का म्हणेना! आम्ही ऐकणार थोडेचे आहोत? ते त्यांना सोयीचे आवाज काढतात, आम्ही सोयीस्कर आणि रीतसर दुर्लक्ष करतो! जनता उदासीन म्हणून सरकार आणि सर्वपक्षीय नेते अतिउदासीन. मराठीचं हे दुर्दैव कधीच संपणार नाही का?

आज दररोज तीन मराठी शाळा बंद पडत आहेत. ग्रामीण भागातमुद्द आता इंग्रजी शाळांचं पेवे फुटू लागलं आहे. मुलं मराठी शिकली नाहीत तर मराठी वाचू शकणार नाहीत. वाचकच नसला तर मराठी वर्तमानपत्रं, साहित्याची पुस्तकं यांचं काय होईल? आज मराठी अत्यवस्थ असताना आपण स्वस्थ बसलेलंच बरं. मरु द्या मेली तर. आपल्याला काय करायचंय?

एखादी भाषा मरते तेब्बा एक संस्कृती संपते. तिच्या निर्मिती आणि संवर्धनासाठी शेकडो वर्ष लाखो लोक राबलेले असतात.

मराठी शाळांचा दर्जा चांगला नसतो अशी टीका केली जाते. मराठी शाळांचा दर्जा वाढवायला हवा याबाबत दुमत नाही. परंतु काही मोजक्या इंग्रजी शाळा सोडल्या तर उरलेल्या शाळांचा दर्जा

सुमार असतो. परंतु संस्कृतिकरणाचा सिद्धांत सांगतो, सामान्य लोक अभिजनांचं, महाजनांचं अनुकरण करत असतात. महाराष्ट्रात ज्या दिवशी बुद्धिजीवी मध्यम आणि उच्च मध्यमवर्गांन मराठीचं बोट सोडलं, त्या दिवसापासून मराठीचा वनवास सुरु झाला. त्यांना मराठीची गरज वाटत नाही. सावरकरांची क्षमा मागून सांगायचं झालं तर, ते जेण म्हणताहेत, “सागरा प्राण तळमळला, ने मजशी ने इंग्रजी शाळेला.”

आज सर्वपक्षीय नेत्यांची, प्रसिद्धीच्या झोतात असलेल्या वलयांकित महनीयांची म्हणेचे मराठीत ज्यांना आपण सेलिब्रिटी म्हणतो त्यांची, मराठी लेखकांची, माध्यमकर्मींची मुलं, नातवंड इंग्रजी माध्यमात शिकत आहेत.

दुसरीकडे आज परमादरणीय असलेले, ज्यांनी ज्ञाननिर्मिती केली, त्याच्या जोरावर देश बदलला असे बहुतेक सर्व जण मातृभाषेतून शिकलेले आहेत. परममहासंगणक बनवणारे विजय भटकर, मोबाइलची क्रांती घडवून आणणारे सत्यनारायण गंगाराम पित्रोदा, महान शास्त्रज्ञ जयंत नारळीकर, रघुनाथ माशेलकर, वसंत गोवारीकर, माधव गाडगीळ; ज्ञानपीठ पुरस्कारप्राप्त खांडेकर, कुसुमाग्रज, विंदा, नेमाडे; राष्ट्रीय पुरस्कार विजेते शिवाजी सावंत, तेंडुलकर, सुर्वे, एलकुंचवार; यशस्वी सनदी अधिकारी शरद जोशी, माधव गोडबोले, माधव चितळे, स.गो. बर्वे, राम प्रधान, ज्ञानेश्वर मुळे ते भूषण गगराणी हे सारेच मातृभाषेतून शिकलेले आहेत.

माणसाचं जीवसृष्टीतील आगळंवेगळं वैशिष्ट्य म्हणजे माणूस हा विचार करणारा प्राणी आहे. त्यांन साहित्य, संस्कृती, कला, तत्त्वज्ञान यांची निर्मिती केली. माणसं संस्कृतीची जनुकं एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडं पोचवत असतात.

माणूस मातृभाषेतून विचार करतो. मातृभाषा ही एकप्रकारे माणसाच्या अस्तित्वाला विचारांचा प्राणवायू पुरवत असते. ते त्याचं ओळखपत्र असतं. मातृभाषा ही माणसाची अस्मिता आणि अस्तित्वखूण असते.

शहरी, महानगरी मराठी माणूस बहुभाषिक आहे. रोजगार,

उद्योग, व्यापार, आर्थिक प्रगतीसाठी त्यानं बहुभाषिकतेची कास धरलेली आहे. पोटासाठी त्यानं इतर भाषा शिकायला कोणाचाच विरोध नाही. परंतु मराठी ही हलकी भाषा आहे, डाऊन मार्केट आहे म्हणून त्याला तिची लाज वात असेल तर मात्र ती शरमेची बाब आहे. इंग्रजीतून, हिंदीतून बोलण्याला आज सार्वजनिक जीवनात विशेष प्रतिष्ठा आहे. समोरच्या माणसाला मराठी येत नसेल तर त्याच्याशी त्याला समजेल अशा भाषेत बोलायला काहीच हरकत नाही. मात्र मराठी माणूस बोलायला सुरुवातच मुळात हिंदी किंवा इंग्रजीतून करतो. त्यामुळे अनेकदा बराच वेळ बोलल्यानंतर लक्षात येतं की दोघांही मराठीच असूनही उगीचच हिंदी किंवा इंग्रजीतून बोलत होते.

मराठी माणसाला मराठीची लाज का वाटते?

ग्रियरसननं १९०७ साली भारतीय भाषांचं संखोल सर्वेक्षण केलं. तो म्हणतो, की जी भाषा रोजगार देते तीच जगते. जी भाषा रोजगारक्षम नसते ती मरते. नष्ट होते. इंग्रजी आणि हिंदीच्या तुलनेत मराठीची रोजगार देण्याची क्षमता कमी आहे असं मराठी माणसाला मनोमन वाटतं, त्यामुळं तो आपल्या मुलाला मराठी माध्यमात घालायला तयार नसतो.

मराठी मरणार अशी काळजी राजवाड्यांनी शतकापूर्वीच व्यक्त केली होती.

परंतु बोलीभाषांची विविधता हे मराठीचं खंड वैभव असून, त्याचा आपण अभिमान बाळगला पाहिजे. मराठीला ५२ बोलीभाषा आहेत. जिला जास्त ओढे ती नदी मोठी, या न्यायानं मराठीला रसद पुरवणाऱ्या या सर्व बोली महत्वाच्या आहेत. या सर्वच बोलीभाषांतील साहित्य खूप सक्स आहे. बहिणाबाई, उद्धव शेळके, भुजंग मेश्राम, सदानंद देशमुख, रंगनाथ पठारे, व्यंकटेश माडगूळकर, लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने, राम नगरकर, आनंद विंगकर, राजन गवस, मच्छिंद्र कांबळी, प्र.ई. सोनकांबळे, बा.भ. बोरकर, नामदेव दसाळ आदींमुळेच मराठी समृद्ध झालेली आहे. दलित साहित्यानं मराठीला सामाजिक दस्तवज देऊन खूप श्रीमंत केलेलं आहे.

‘एक होता कावळा नि एक होती चिमणी...’ ही प्रत्येक मराठी घरात आजही सांगितली जाणारी गोष्ट आहे. ती पहिल्यांदा ग्रंथात लिहिली गेली आठशे वर्षांपूर्वी. लीळाचिरित्रात धानाई नावाच्या हड्डी मुलीला श्री चक्रधरांनी ती सांगितली असली तरी ती त्याआधी हजार-बाराशे वर्ष मराठी लोकजीवनात सांगितली जात होती. ती विलक्षण लोकप्रिय होती.

तमिळ भाषेला अभिजात दर्जा मिळण्यात ‘संगम साहित्याचा’ मोठा वाटा आहे. हे साहित्य २३०० वर्ष जुन आहे. कावेरी नदीवर धरण बांधलं जात असल्याचा प्रसंग त्यात आला आहे. या धरणाच्या कामासाठी जगभरातून तज्ज्ञ मागवण्यात आलेले होते. महाराष्ट्रातील मराठी गवंडी मोठे कुशल असल्याचं वर्णन त्यात आलं आहे.

इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात वररुचीनं ‘प्राकृतप्रकाश’ हा व्याकरणग्रंथ लिहिला. त्यात त्यानं शौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री या प्राकृत भाषांचं व्याकरण सिद्ध केलं. आधीचे सगळे नियम सांगून झाल्यानंतर शेवटचा नियम सांगताना तो म्हणतो, ‘शेषं महाराष्ट्रीवत.’ यावरून देशाच्या वेगवेगळ्या भागांत प्रचलित असलेल्या सगळ्या भाषांना

मराठीचे नियम लागू पडत होते. यातून मराठीची प्रतिष्ठा, मान्यता आणि श्रेष्ठता स्पष्ट होते.

संस्कृत महाकवी कालिदास आणि शूद्रक यांच्या ‘शाकुंतल’ आणि ‘मृच्छकटिक’ या नाटकांमध्ये अनेक संवाद मराठीत आहेत. महाभारत या जगप्रसिद्ध महाकाव्यात अनेक मराठी शब्द आलेले आहेत. यज्ञाच्या वेळी पंडितांना मराठीत बोलायला बंदी घालण्यात आल्याची नोंद भागवत यांनी दाखवून दिलेली आहे. संस्कृत ही धर्मभाषा असली तरी हे पंडित खाजगीत मराठीत बोलत असत हे यातून उघड होतं. संत एकनाथांनी ‘संस्कृत वाणी देवे केली मग प्राकृत काय चोरापासोनी झाली?’ असे संतस उट्टार काढले होते. ‘विचू चावला...’ ही एकनाथांच्या भारूडांची मराठी आजची अस्सल मराठी असूनही ते तिला प्राकृत म्हणतात कारण महाराष्ट्री प्राकृत हीच मराठी आहे. रघुनाथराव गोडबोले यांनी १८६३ साली प्रकाशित केलेल्या मराठी शब्दकोशाला ‘महाराष्ट्रीय भाषेचा’ कोश म्हटलं आहे, ते यामुळेच.

संत ज्ञानेश्वर मराठीची गोडी अमृताहूनही जास्त असल्याचं प्रतिपादन कोणाला उद्देशून करत होते? याचा अर्थ तेव्हाही मराठी माणसाला मराठीचा न्यूनगांड होताच.

जुन्या काळात धर्मग्रंथांची भाषा होती संस्कृत, पण तिचा जन्म झाला वैदिक भाषेपासून आणि वैदिकची आई होती वैदिकपूर्व बोली भाषा. हार्वर्ड विद्यापीठाचे डॉ. मायकेल विट्झेल यांनी आपल्या ‘ट्रेसिंग द वैदिक डायलेक्ट्स’ या ग्रंथात हे दाखवून दिलं आहे. तेव्हा संस्कृत ही सर्व भाषांची मूळ भाषा होती ही माहिती खरी नाही. पाणिनीनं या भाषेचं व्याकरण लिहिलं तेव्हा तो तिला ‘छंदं’ भाषा म्हणतो. महाराष्ट्री प्राकृत किंवा महाराष्ट्री या नावानं दोन-अडीच हजार वर्षांपूर्वी प्रचलित, लोकप्रिय व मान्यताप्राप्त असलेली भाषा

ही संस्कृतपेक्षाही जुनी असल्याचं म.म. राजारामशास्त्री भागवत, विदुषी दुर्गा भागवत यांचे आजोबा, यांनी १८८५ सालीच दाखवून दिल होतं. त्यांचा 'माराठ्यासंबंधी चार उद्गार' हा ग्रंथ जिज्ञासूनी अवश्य वाचावा. त्यांचा मराठीची विचिकित्सा' हाही ग्रंथ महत्वाचा आहे. १९२७ साली ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास दोन खंडांत लिहिला. त्यात त्यांनी मराठीचं वय किमान अडीच हजार वर्ष असल्याचं पुराव्यानिशी दाखवून दिल आहे.

मूळ लहान असताना, रांगत असताना पीएच.डी. करू शकेल का? नाही.

मग कोणतीही भाषा बालवयातच 'ज्ञानेश्वरी', 'लीळाचरित्र आणि विवेकसिंधू' यांसारखे जागतिक दर्जाचे श्रेष्ठ ग्रंथ कसे प्रसवू शकेल? आठशे वर्षापूर्वी मराठीत हे ग्रंथ लिहिले गेले तेव्हा मराठी बालभाषा नव्हती, तर ती एक परिपक्व झालेली समृद्ध भाषा होती.

ज्ञाननिर्मिती, साहित्य, विचार, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीची त्याआधीची फार मोठी परंपरा मराठीला होती.

मग मराठीतला आद्यग्रंथ कोणता? आणि मराठीचं नेमकं वय किती?

मराठीतला आज उपलब्ध असलेला पहिला ग्रंथ आहे, 'गाहा सत्तसई' (गाथा सप्तसती) गाथा म्हणजे कविता. सातशे लोककवितांचा संग्रह म्हणजे हा ग्रंथ होय. पैठणच्या हाल या सातवाहन राजानं सुमारे दोन हजार वर्षापूर्वी पन्नास कर्वीच्या या कविता संकलित केल्या.

सातवाहनांची राजभाषा मराठी असल्यानं त्यांचे जिथे जिथे राज्य होतं, तिथे तिथे या ग्रंथाची हस्तलिखित मिळालेली आहेत. सातवाहनांचं संपूर्ण भारतावर तर राज्य होतंच, पार अफगाणिस्तानपर्यंत राजभाषा मराठीची पताका फडकत होती.

तिला अभिजात दर्जा अधिकृतपणे मिळणं म्हणजे मराठीच्या जागतिक प्रतिष्ठेवर शिकामोर्तव होणं. त्यामुळे मराठी माणसाचा न्यूनगंड कमी होईल. मराठी शिकवण्याची सोय देशातील ४५० विद्यापीठांमध्ये होईल. मराठीच्या समग्र विकासासाठी केंद्र सरकारकडून दरबर्षी ५०० कोटी रुपये मिळतील. मराठी शाळा, शिक्षण, शिक्षक यांची दर्जावाढ, वाचनसंस्कृती वाढणं, ग्रंथालयं संवर्धित केली जाणं, मराठी पुस्तकं स्वस्तात मिळणं, मराठी मुलामुलींना अधिकाधिक रोजगार मिळणं यासाठी या दर्जामुळे खूप मदत होईल.

मराठीचे गोमटे व्हायला अभिजात दर्जा गती देईल.

गाथा सप्तसती, पादलिस, हरिभद्राची समरादित्याची कथा, उद्योतन सुरीची कुवलयमाला, चक्रधरांचं लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी, तुकारामगाथा, एकनाथांची भारूळ, माझा प्रवास, गावगाडा, धग, कोसला, बनगरवाडी, बॅरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर, गोलपिठा, शांतता कोर्ट चालू आहे, हे ग्रंथ इतके चिरेबंदी आहेत की मराठीची श्रेष्ठता स्वयंस्पष्ट आहे. फुले-आंबेडकर, टिळक-आगरकर, राजवाडे-केतकर, राजारामशास्त्री भागवत, प्रबोधनकार ठाकरे यांचं

वैचारिक लेखन श्रेष्ठ प्रतीचं आहे.

राजारामशास्त्री भागवतांच्या संशोधनाचा निष्कर्ष सांगताना दुर्गा भागवतांनी म्हटलं आहे, की जुनी माहाराष्ट्री संस्कृतपेक्षा जुनी व खरी जिवंत भाषा आहे हे त्यांनी दाखवलं आहे. मराठी संस्कृतोद्भव नाही. ती संस्कृतपेक्षा जुनी भाषा आहे. नात्यानं ती संस्कृतीची मावशी आहे.

गाथा सप्तसतीतील मराठी, जे महाराष्ट्री प्राकृत या नावानं ओळखलं गेलं, हरिभद्र, भद्रबाहू, उद्योतन सुरी आदींचं लेखन आणि चक्रधर, ज्ञानेश्वर, चोखा, चोंभा, सावतामहाराज, नामदेव, संत बहिणाबाई, एकनाथ, बखरी, ते फुले-आंबेडकर, अण्णाभाऊ, लोकहितवादी, आगरकर, रानडे, टिळक, विष्णुभट गोडसे, लक्ष्मीबाई टिळक, सानेगुरुजी, बेडेकर, भाऊ पाध्ये, नेमाडे, ढसाळ, कोलटकर, चित्रे, यांच्या साहित्याची महत्ता आणि त्यांचं 'जैविक नात' महत्वाचं आहे.

अभिजात मराठी भाषा म्हणजे श्रेष्ठ मराठी भाषा. 'इथे कुलेजातीवर्ण हे अवघेचि गा अकारण!'

अनेक जाती धर्मांचे लोक मराठी बोलतात. अनेक पंथ, धर्म, प्रांत, संस्कृती यांना मराठीनं पोटात सामावून घेतलेलं आहे. त्यामुळे खांद्यावर माय मराठीची पताका घेतलेल्या साडेबारा कोटींची ती 'भाषांमाजी भाषा साजिरी आहे.' संत एकनाथ म्हणतात, ती चोरांपासून जन्मलेली नाही. ती कष्टकच्यांची-ज्ञानवंतांची भाषा आहे. ही श्रमाची-घामाची, निर्मितीची भाषा आहे. मराठी ज्ञानभाषा आहे. धर्मभाषा आहे. अक्षरभाषा आहे. अजरामर भाषा आहे. जगातील सर्व भाषा मेल्या आणि अवघ्या चार जगल्या तरी मराठी जगणार आहे हे लक्षात ठेवा.

अमृतातेही पैजा जिकणारी, स्वतःच राज्य आणि श्रेष्ठ साहित्य असलेली मराठी ही जगातली चौथ्या क्रमांकाची राज्यभाषा आहे. मराठीतलं कोशवाड्मय तर जगातलं दुसऱ्या क्रमांकाचं कोशवाड्मय आहे.

भटोबास हे तेराव्या शतकातले ख्यातनाम विद्वान, लेखक आणि धर्मचिंतक होते.

त्यांच्याशी बोलताना कोणी अन्य भाषेत बोलू लागला तर ते त्याला म्हणत, तुमचे अस्मात कस्मात मी नेणेगा. मज श्री चक्रधरे निरूपिली मर्हाठी. तियाचि पुसा. मला तुमचे अस्मात-कस्मात समजत नाही. माझ्याशी मराठीतच बोला.

आपण नेमके कोण आहोत? या भटोबासांचे वंशज की वैरी?

– प्रा. हरी नरके
harinarke@gmail.com

सोनाली गुजर

मराठी भाषा आणि वाचनसंस्कृती मराठी भाषाशिक्षणाची सुलभ वाट - 'माय मराठी' डॉ. विभा सुराणा यांच्याशी बातचीत

प्रा. डॉ. विभा सुराणा मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागात गेली अट्टवीस वर्षे जर्मन भाषेचे अध्यापन करत आहेत. पैकी चार वर्षे दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात त्यांनी जर्मन शिकवले आहे आणि चोवीस वर्षे मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागात जर्मन शिकवत आहेत. मुळतच भाषा या विषयाच्या बाबतीत उत्सुकता, जिज्ञासा, आस्था आणि कळकळ असल्यापुढे केवळ जर्मनच नव्हे तर भारतीय भाषांसाठी काम करण्याचीही त्यांना इच्छा आहे. त्या इच्छेपोटीच त्यांनी जर्मन आणि हिंदी या भाषांमधील तुलनात्मक विषयावर संशोधन करून आपली पीएच.डी.ची पदवी मिळवली.

जर्मनमध्ये संशोधन करण्यासाठी त्यांना २०२०मध्ये हुम्बोल्ड संशोधन पाठ्यवृत्ती (२००२) ही आजीव पाठ्यवृत्ती मिळाली. जर्मन भाषेच्या अभ्यासासाठी विद्यार्थ्यांची देवाणघेवाण करण्याच्या DD या विषयात संस्थेकडून जर्मन भाषा, साहित्य आणि आंतररासांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदानासाठी २०१८मध्ये अत्यंत मानाचा 'Jacob und Wilhelm Grimm' पुरस्कार त्यांना प्रदान करण्यात आला. मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागांतर्गत चिनी भाषा-अध्यापनाचे केंद्र - कन्फ्युशिअस इन्स्टिट्यूट - सुरु केले. त्यांच्या प्रयत्नांनी मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागात आज जर्मन भाषेखेरीज मराठी आणि जपानी या भाषांचेही अभ्यासक्रम चालवले जातात. अनेक वेळा विभागप्रमुख म्हणून जर्मन विभागाची धुरा सांभाळताना आणि एरवीही, त्या एक अत्यंत कुशल प्रशासक आहेत हे सिद्ध झाले आहे. संशोधनाला, नवनवीन कल्पनांना प्रोत्साहन देणाऱ्या

प्रा. डॉ. विभा सुराणा

आणि त्यांचा पाठ्यपुरावा करण्याच्या अशा शिस्तप्रिय प्राध्यापक आणि हाती घेतलेले काम जिद्दीने आणि मेहनतीची कसूर न ठेवता पूर्णत्वास नेण्यासाठी झटण्याच्या कार्यनिष्ठ अभ्यासक म्हणून त्यांची ख्याती आहे. मराठी भाषेच्या प्रचार आणि प्रसारासाठी त्यांनी दिलेल्या योगदानाबद्दल त्यांच्याच शब्दांत जाणून घेऊ.

मराठी भाषेशी तुमचा संबंध कधी आणि कसा आला?

मी १९९३मध्ये मुंबईत आले. पुढे २००० पर्यंत जर्मन व हिंदी तुलनात्मक विषयावर पीएच.डी. पूर्ण केली. तेहा मुंबई विद्यापीठात शिकवत असताना

आपल्याला इथली भाषाही यायला हवी या विचारानं मी मुंबई विद्यापीठाच्या मराठी विभागात मराठीचा प्रमाणपत्र आणि नंतर पदविका अभ्यासक्रम शिकले. मराठी शिकताना लक्षात आलं की अन्यभाषाकांना मराठी अध्यापनाचं आधुनिकीकरण आणि प्रावीण्य पातळ्यांचं प्रमाणीकरण होणं गरजेचं आहे.

२००४-२००८मध्ये मी दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठात जर्मन भाषेचे अध्यापन केलं आणि २००८मध्ये मुंबईत परतले. मग माझी मुंबई विद्यापीठात प्राध्यापिका पदावर नियुक्ती झाली. जर्मन साहित्य व संस्कृतीचं अध्यापन करण्याबरोबरच दरबर्षी जर्मन भाषेच्या पदव्युत्तर विद्यार्थ्यांना एक परकीय भाषा म्हणून जर्मन भाषा शिकवण्यासाठी आम्ही शिक्षक-प्रशिक्षण देत असतो. मी या विषयातील ('जर्मन डायडॉक्टिक्स'मधील) तज्ज्ञ आहे. हे प्रशिक्षण देताना पुन्हा माझ्या मनात मराठीविषयी विचार घोळू लागला.

हीच तुमच्या मराठी भाषेसाठीच्या योगदानाची पहिली पायरी होती का?

असं म्हणायला हरकत नाही.

इंग्रजी आणि जर्मनप्रमाणे मराठीदेखील संपन्न आणि पूर्वपरंपरा असणारी इंडो-युरोपीय भाषा आहे. ह्या भाषेचं अध्ययन करून त्यात सर्वसामान्य निजभाषकाइतकं प्रभुत्व येण्याकरता किमान सहा पातळ्यांची, म्हणजेच अंदाजे ८०० तासांची आवश्यकता आहे, असं लक्षात आलं. आधुनिकतम पद्धतीनं, टप्प्याटप्प्यानं, संवादात्मक, कृती-आधारित अध्ययनाचा आणि दृक्शाव्य सामग्रीचा वापर करत मराठी शिकणं आणि शिकवणं याची गरज आहे. यासाठी उपयुक्त अध्ययनसामग्री असायला हवी. अशी अध्ययनसामग्री याच पद्धतीनं वापरल्यामुळे अगदी प्राथमिक पातळीपासून अभ्यासक्रम पूर्ण होईपर्यंत निजभाषकांच्या इतकी भाषिक समज व भाषेवर प्रभुत्व मिळवण्याइतकं प्रावीण्य मिळवणं शक्य होईल, असं मला त्यावेळी प्रकर्षानं जाणवलं.

मग जर्मन विभागानं मराठीसाठी जो अभ्यासक्रम तयार केला त्याची सुरुवात तेव्हाच झाली का?

होय. असा एक सर्वसमावेशक अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागातर्फे मराठी भाषेशी संबंधित विशेषत: मराठी भाषेच्या अध्यापनाशी संबंधित तज्ज्ञ व्यक्तींची एक परिषद भरवली. त्या परिषदेत अशा एका अभ्यासक्रमासंबंधी प्रस्ताव मांडण्यात आला. त्यानंतर त्यावर बरीच वैचारिक घुसळण होऊन अखेर २०१२मध्ये ‘माय मराठी’ हा प्रकल्प सुरु झाला.

त्या वेळी तुमच्याबरोबर कोण कोण तज्ज्ञ मंडळी होती?

ही अध्ययनसामग्री म्हणजे दिग्गज मराठी भाषातज्ज्ञ, तरुण तज्ज्ञ आणि जर्मन भाषेच्या नवीनतम अध्यापन पद्धतीचे ज्येष्ठ आणि तरुण तज्ज्ञ यांच्या एकत्रित प्रयत्नांचं फलित आहे. आमच्या विभागात जर्मन भाषेत पदव्युत्तर शिक्षण घेणाऱ्या आणि मराठी निजभाषक असणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची हात या प्रकल्पाला लागले आहेत. सुरुवातीला पुण्याच्या मराठी अभ्यास परिषदेचे अध्यक्ष प्र.ना. परांजपे, मुंबई मराठी साहित्य संघाचे सुहास लिमये आणि जयवंत चुनेकर, ‘लिहावे नेटके’ या अप्रतिम पुस्तकांच्या लेखिका माधुरीताई पुरंदरे, मराठी अभ्यास केंद्राचे अध्यक्ष दीपक पवार, मराठी विभागातले गुरुनाथ कलमकर, आमच्या जर्मन विभागात शिक्षक असलेले आणि मराठीविषयी आस्था असणारे अनेक खंदे कार्यकर्ते म्हणजे गिरिषा टिळक, कृतिशील भोसले, मानसी सामंत, गिरिजा गोंधळेकर, रूपा पुजारी, तुम्ही सोनाली गुजर, अशी मंडळी या प्रकल्पाशी जोडली गेली.

पुढची रंग – जयवंत चुनेकर, विभा सुराणा, सुहास लिमये
मधली रंग – सोनाली गुजर, कृतिशील भोसले, गिरिषा टिळक, मानसी सामंत
मागची रंग – गुरुनाथ कलमकर, दीपक पवार, प्र. ना. परांजपे

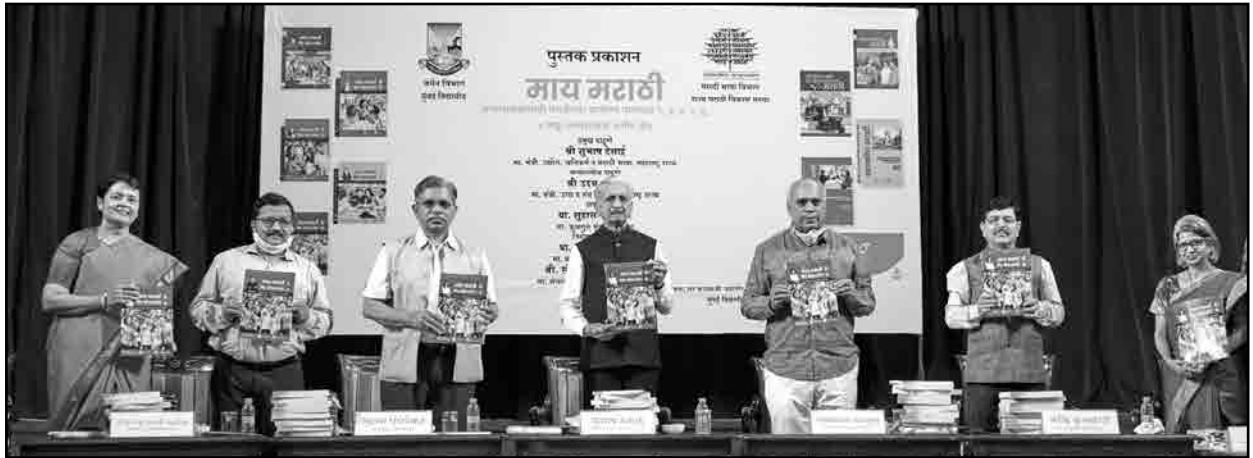
जर्मन विभागातल्या माझ्या सहकारी आणि विद्यमान विभागप्रमुख डॉ. मेहेर भूत यांनीही या प्रकल्पाला फार मोलाचा हातभार लावला.

पहिल्या पातळीच्या प्रकाशनापासून प्रकल्प पूर्ण होईपर्यंतचा प्रवास कसा झाला?

दोन वर्षांच्या परिश्रमानंतर २०१४ मध्ये ‘ग्रंथाली’नं पुस्तकांच्या प्रकाशनाची जबाबदारी स्वीकारली आणि १४ ऑगस्ट २०१४ रोजी आमिर खान यांच्या हस्ते पहिल्या पातळीच्या पुस्तकाचं प्रकाशन झाललं. २०१७मध्ये राज्य मराठी विकास संस्थेन जर्मन विभागाबरोबर करार करून प्रकल्पाला आर्थिक निधी मंजूर केला आणि जर्मन विभाग (मुंबई विद्यापीठ) व राज्य मराठी विकास संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने हा प्रकल्प राबवण्यात आला. आणि मग आणखी खूप तज्ज्ञ मंडळी या कुटुंबात सामील होत गेली. ज्योत्स्ना भिडे, भारती केळकर, जमीर कांबळे, कलिका मेहता, गौरी ब्रह्मे, अदिती साटम, निरुपमा जोशी, वैशाली कार्लेंकर आणि इतर अनेक! आणि मग या सगळ्यांच्या मदतीनं प्रकल्प पूर्ण करून यंदा मराठी भाषदिनी म्हणजे २७ फेब्रुवारीला मा. मंत्री सुभाष देसाई यांच्या हस्ते त्याचं प्रकाशन झालं.

‘माय मराठी’ प्रकल्पाविषयी अधिक सविस्तर सांगाल का?

अन्यभाषक भारतीय त्याचप्रमाणे परदेशी तरुण आणि प्रौढ व्यक्तींना मराठी भाषा शिकण्यासाठी ‘माय मराठी’ हा प्रकल्प अभ्याससामग्री म्हणून तयार करण्यात आला. सर्वसमावेशक सामग्रीतून संवादात्मक, कृतिशील आणि निर्मितिक्षम अशा पायाभूत आधारावर ह्या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे. मराठी भाषेचं काटेकोर पण परिणामकारक अध्यापन करण्याकरता हा एक अद्यावत पद्धतीनं भाषा शिकवण्याचा प्रयत्न आहे. विद्यार्थ्यांना आकलन, श्रवण, संभाषण, वाचन आणि लेखन याद्वारे मराठी

डॉ. विभा सुराणा, राज्य मराठी विकास संस्थेचे संचालक श्री. संजय कृष्णाजी पाटील, मुंबई विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. सुहास पेडणेकर मराठी भाषा, उद्योग आणि खनिकर्ममंत्री माननीय श्री. सुभाष देसाई, भाषा सलूगार समितीचे अध्यक्ष श्री. लक्ष्मीकांत देशमुख मुंबई विद्यापीठाचे प्र-कुलगुरु डॉ. रवींद्र कुलकर्णी, मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागामुळे डॉ. मेहर भूत

भाषेतून योग्य रीतीनं आणि परिणामकारक संवाद कसा साधावा याचं शिक्षण या अभ्यासक्रमाद्वारे दिलं जातं.

‘माय मराठी’ प्रकल्पात अमराठी भाषकांसाठी असलेला सहा पातळ्यांचा अभ्यासक्रम म्हणजे मराठी अध्ययनाच्या सहा प्रमाणित प्रावीण्य पातळ्या आहेत. यात संभाषणकौशल्य, व्याकरण, शब्दसंपदा यांवर भर दिला जातो. अध्ययनसामग्रीमध्ये दृक्श्राव्यसामग्रीचाही अंतर्भाव आहे. जसजशी अभ्यासक्रमाची पातळी वाढत जाते तसेतशी काठिण्यपातळी वाढत जाते. युरोपीय भाषा शिकवण्याच्या पद्धतीचा उपयोग करून या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे.

शिवाय विशिष्ट लक्ष्यगटांसाठी चार लघुअभ्यासक्रम : महाराष्ट्रात राहणाऱ्या अन्यभाषक समाजाच्या विशिष्ट व्यावसायिक क्षेत्रांशी संबंधित भाषिक गरजा लक्षात घेऊन – परिचारिकांसाठी, रिक्षा आणि टॅक्सीचालकांसाठी, बँक कर्मचाऱ्यांसाठी आणि शासकीय कामकाजातील मराठी – असे चार लघुअभ्यासक्रमही या प्रकल्पात तयार करण्यात आले आहेत.

ही फक्त पुस्तकंच आहेत का?

नाही. स्वयं-अध्ययन करणाऱ्यांसाठी HTML दुव्यांवर हे अभ्यासक्रम उपलब्ध आहेत. ही सगळी अध्ययनसामग्री HTML दुव्यावर मुक्त परवान्यांतर्गत उपलब्ध आहे. त्यामुळे जगाच्या पाठीवर कुटूनही या अध्ययनसामग्रीचा उपयोग करून मराठी शिकणं व शिकवणं शक्य झालं आहे.

आता या अभ्यासक्रमाची पुस्तकं तयार झाली म्हणजे काम संपलं ना?

छे छे! काम फक्त पुस्तकं तयार करणं हा आमचा हेतूच नव्हता. या प्रकल्पाचं कार्य त्रिस्तरीय आहे. आधुनिक, कृती-आधारित आणि सर्वसमावेशक अशी अध्ययनसामग्री तयार

करणं, तिचं अध्यापन करण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देणं आणि ऑफलाइन व ऑनलाइन अशा दोन्ही पद्धतींनी त्या सामग्रीचं अध्यापन करणं या तीन स्तरांवर या प्रकल्पाचं कार्य चालतं.

शिक्षकप्रशिक्षण कशासाठी?

युरोपीय भाषा-अध्यापनपद्धतींच्या धर्तीवर आधारित ‘माय मराठी’चा अभ्यासक्रम संवादात्मक पद्धतींनं शिकवण्यासाठी शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षकप्रशिक्षणाचा कालावधी ८० तास (६० तास प्रशिक्षण + २० तास प्रत्यक्ष अध्यापनाचा अनुभव) इतका असतो. आजवर प्रत्यक्ष आणि ऑनलाइन शिक्षकप्रशिक्षण कार्यशाळा आयोजित करून सुमारे सतरहून अधिक शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यात आलं आहे.

हे केवळ वर्गांमध्ये बसून शिकण्याचे अभ्यासक्रम आहेत का?

सदर पुस्तकं ही वर्गात शिक्षकांकडून समजून घेऊन शिकण्याच्या स्वरूपाची असली तरी स्वयं-अध्ययन करणाऱ्यांना दिलेल्या सामग्रीतील विस्तृत शब्दसंग्रहाच्या आधारे ती समजून घेऊन शिकता येईल.

याशिवाय या प्रकल्पात स्वयं-अध्ययन करणाऱ्यांसाठी संगणक आणि सहध्वनीद्वारे वापरली जाणारी पातळी एकवर आधारित मोबाइल ऑप्लिकेशनही तयार केलं आहे.

आजवर या अभ्यासक्रमांचं अध्यापन झालं आहे का? कुठे?

मुंबई विद्यापीठात या अभ्यासक्रमाचं अध्यापन २०१४ पासून नियमित सुरु आहे आणि आजवर तीन पातळ्यांचं अध्यापन केलं गेलं आहे. कोरोनाप्रादुर्भाव आणि टाळेबंदीमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीत मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागानं २०२०-२१ या शैक्षणिक वर्षापासून ऑनलाइन माध्यमातून या अभ्यासक्रमं

अध्यापन सुरु केलं. सध्या मुंबई विद्यापीठाच्या जर्मन विभागातर्फे 'माय मराठी' पातळी-१ (प्रमाणपत्र) आणि पातळी-२ (पदविका) या अभ्यासक्रमांचे ऑनलाईन वर्ग सुरु आहेत.

राज्य मराठी विकास संस्थेतर्फे मुंबई रेल्वे विकास कॉर्पोरेशन, तंजावुरचं तमिळ विद्यापीठ आणि इस्टाएलच्या तेल अविव विद्यापठातही या माय मराठीच्या पहिल्या पातळीचं अध्यापन करण्यात आलं. सीबीआय अँकडेमी, गाडिगाबाद येथील सीबीआय प्रशिक्षणार्थीनाही 'माय मराठी'च्या पहिल्या पातळीचं अध्यापन करण्यात आलं.

जगभरात अनेक ठिकाणी पहिल्या पातळीच्या पुस्तकांच्या आधारे मराठीचं अध्यापन होत आहे.

या सगळ्या कामाची अंमलबजावणी करताना अडथळे तर आले असतीलच, त्यांच्यावर मात करण्यासाठी तुम्ही कोणत्या उपाययोजना केल्यात?

महत्त्वाची अडचण होती आर्थिक साहाय्याची. कारण सुरुवातीपासून हे माझ्या मनात होतं की फुकट काम करून घेऊन भाषातज्जांचं शोषण व्हायला नको. आपल्या समाजात ही मोठी अडचण आहे की इंजिनीयर किंवा एमबीएपेक्षा भाषातज्ज्ञ कमी कमावतात. त्यांना व्यवस्थित मानधन देण्यासाठी आणि अध्ययनसामग्री तयार करायला सुरुवातीची दोन वर्ष जरा जड गेली. सर्वप्रथम सुहास लिमये यांच्या मदतीनं आमिर खान यांच्याकडून मोठी निधी मिळाला. त्यानंतर अडीच वर्ष गेली आणि शेवटी डॉ. आनंद काटीकर यांच्या मदतीनं राज्य मराठी विकास संस्थेकडून आर्थिक निधी मिळाला.

कधी कधी निधी वेळेवर नाही मिळाला. अशा परिस्थितीत मी एक-दोनदा स्वतःचे पैसे आगाऊ देऊ कामाचा वेग कमी होऊ दिला नाही. परंतु यात मराठी तज्जांचं मोठं योगदान आहे. कारण कधीही त्यांनी पैसे वेळेवर मिळाले नाहीत म्हणून काम अर्धवट सोडलं नाही.

अॅप बनवताना सुरुवातीपासून सर्वात जास्त अडचणी आल्या. एक एक करून अॅपविकासक काम अर्धवट सोडून गेले. विद्यापीठाकडून परवानग्या मिळवणं हे तर सगळ्यात कठीण काम होतं.

नेहमीच्या कामाबोरोबर या प्रकल्पालासुद्धा वेळ देण, हेतू खूप मोठं आव्हान होतं. यासाठी कधी रात्री तर कधी सुट्टीच्या दिवशीही काम करावं लागलं, पण मी एकटी नव्हते या मेहनतीत.

आता पुढे काय?

या अभ्यासक्रमांच्या भविष्यासाठी चार मुख्य गोष्टींची गरज आहे. एक, त्यांची पुरेशी जाहिरात होणं गरजेचं आहे. विशेषत: हिंदी आणि इंग्रजी प्रसारामाध्यमांवर यांची जोरदार आणि नियमित जाहिरात व्हावी. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मराठी भाषेत प्रावीण्यपातळी परीक्षा घेण्यासाठी एक शिखर संस्था स्थापन केली जावी. जी मराठी तज्ज्ञ आणि परकीय भाषा अध्यापन तज्ज्ञ,

यांच्या मदतीनं तीन कार्ये करेल :

१. अन्यभाषकांना आधुनिक पद्धत वापरून मराठी शिकवण.
२. आधुनिक पद्धत वापरून मराठी शिकवण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देण.
३. नियमित परीक्षा घेऊन मराठी भाषेच्या प्रावीण्यपातळ्यांचं मूल्यापन आणि प्रमाणीकरण करण.

प्रमाणीकरणामुळे महाराष्ट्र किंवा भारतातच नव्हे तर जगभरात कुठेही हा अभ्यासक्रम शिकवला आणि शिकला जाऊन मराठी भाषेत प्रावीण्य मिळवण्याच्या पातळ्या सारख्याच राहतील.

तिसरा मुद्दा आहे अभ्यासक्रम शिकण्याच्या पद्धतींतल्या वैविध्याचा. भिन्नकालिक (Asynchronous) अभ्यासक्रम म्हणजे विद्यार्थी आपापल्या गतीनं, आपापल्या वेळेनुसार आणि आपापल्या क्षमतेनुसार अभ्यासक्रम शिकतील. त्यामुळे भाषाशिक्षण आनंददायी होऊ शकेल. अध्ययनसामग्री ऑनलाईन उपलब्ध असल्यामुळे हे सहजशक्य आहे. शिवाय मिश्र स्वरूपाचं अध्ययन (Blended learning) म्हणजे भिन्नकालिक (Asynchronous) आणि समकालिक (Synchronous) अशा दोन्ही पद्धतींचा वापर करून मिश्र अभ्यासक्रम चालवला जाऊ शकेल. त्यामुळे अभ्यासक्रमाच्या गरजेनुसार कधी वेळेच्या आणि प्रत्यक्ष उपस्थितीच्या मर्यादेसह तर कधी मुक्त गतीनं व वेळेत हे अभ्यासक्रम शिकता येतील.

चौथा महत्त्वाचा मुद्दा असा, की सीबीएसई बोर्डातून शिकण्याच्या अमराठी मुलांना या अध्ययनसामग्रीचा लाभ झाला पाहिजे. महाराष्ट्र शासनाच्या शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय पातळीवर मराठी भाषा शिकणं अनिवार्य आहे. अशा परिस्थितीत सीबीएसई बोर्डानं या पुस्तकांना पाठ्यपुस्तकं म्हणून त्यांच्या मराठीच्या अभ्यासक्रमात अंतर्भूत केलं तर त्यांच्या अमराठी विद्यार्थ्यांना या पुस्तकांचा पूरक सामग्री म्हणून चांगलाच उपयोग होईल. शिवाय मराठीच्या अभ्यासमंडळांन या पुस्तकांना पाठ्यपुस्तकाचं स्थान दिल्यास महाविद्यालयांमधून तृतीय भाषा म्हणून मराठीचं अध्यापन करण्यासाठी ही पुस्तकं वापरली जाऊ शकतात.

मराठी भाषेसाठी तुम्ही एवढी अविरत मेहनत घेतलीत, त्या मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा याबद्दल तुमचं मत काय आहे?

या 'माय मराठी' प्रकल्पानं माझं जीवन सार्थक केलं आहे. यातून मला खूप काही शिकायला मिळालं, मी खूप माणसांशी जोडली गेले. अत्यंत समृद्ध अशी ही भाषा शिकताना मीही खूप समृद्ध होत गेले. मला मराठी भाषेची सेवा करता आली हे माझं भाय आहे. हे काम करत असताना मला मराठी भाषेच्या वैभवाबद्दल जसजसं अधिकाधिक कळत गेलं तसतशी मीही खूप समृद्ध होत गेले. इतकी जुनी आणि समृद्ध परंपरा असलेल्या भाषेला अर्थातच मराठीला अभिजात दर्जा मिळालाच पाहिजे.

मुलाखतकार – सोनाली गुजर
sonaleegujar@gmail.com

शुभदा चौकर
मुख्य संपादक, वयम् मासिक

मराठीचा इतिहास मांडतोय, पण भविष्याचे काय?

आपल्या महाराष्ट्रात मराठी भाषेला सन्मान मिळावा यासाठी आपले राज्यशासन कितीसे प्रयत्न करतेय? शालेय मुलांना मराठी शिकायला, वाचायला मिळावे, याकडे शासनाचे लक्ष आहे का?

मराठीला अभिजात दर्जा मिळावा ही धडपड कशासाठी चालली आहे?

मराठी भाषेला प्रतिष्ठा मिळण्यासाठी, मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारला काही कोटी रुपयांचा निधी मिळावा यासाठी, मराठी शिकण्याची सोय देशभरातील (फक्त आपल्या राज्यातील नव्हे!) अनेक विद्यापीठांमध्ये व्हावी, यासाठी.

हे सर्व घडून यावे, अगदी जरूर! त्यात आनंदव आहे!

त्यात एक मग प्रश्न निर्माण होतो, की आपल्या महाराष्ट्रात मराठी भाषेला सन्मान मिळावा यासाठी आपले राज्यशासन कितीसे प्रयत्न करतेय? मराठी भाषेच्या संवर्धनासाठी आपले राज्यसरकार किती निधी खर्च करते आहे? ते कोणकोणत्या रूपांत? मराठीतून शालेय शिक्षण घेण्याची उत्तम सोय असावी, ही राजकीय इच्छा आहे का? राज्यातील वाचनालये, मराठी साहित्याची निर्मिती व प्रसार यांना राजकीय पातळीवरून प्रोत्साहन मिळते आहे का? शालेय मुलांना मराठी वाचन-साहित्य वाचायला मिळावे, त्यांनी मराठीतून लिहिते व्हावे, याकडे शासनाचे लक्ष आहे का?

अभिजात दर्जाच्या निर्मिताने मराठीचा इतिहास आपण मांडतोय, पण भविष्याचे काय? मराठीचे गतवैभव सांगतोय, पण भवितव्याचे काय?

वर्तमानात आपण महापालिका शाळांचे माध्यम इंग्रजी करण्याचा घाट घातलाय. महाराष्ट्र शासनाचे बोर्ड निकृष्ट मानून पालिकेच्या शाळा सीबीएसई, आयसीएसई बोर्डशी संलग्न करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. का, तर पालिकेच्या शाळा ओस पडू लागल्या आहेत, म्हणून. तीच सबब अनुदानित मराठी शाळा

वर्षानुवर्षे देत आहेत. शासनाच्या अनुदानावर चालणाऱ्या मराठी शाळांना लागलेली घरघर आपण गेली २५-३० वर्षे निमूटपणे बघत आहेत. त्यासाठी जे प्रयत्न झाले, होत आहेत ते काही जिगरबाज शिक्षकांकडून, संस्थाचालकांकडून किंवा चलवळ्या पालकांकडून. मात्र असे प्रयत्न विखुरलेले असतात. त्यांना शासन-यंत्रणेचे साहा मिळाले तरच ते सार्वत्रिक होऊ शकतात.

मराठी शाळांचे उन्नयन व्हावे, यासाठी शासनाने कोणते व किती प्रयत्न केले आहेत? आमची मराठी मुले मातृभाषेतून शिकूनही इंग्रजीवर प्रभुत्व मिळवू शकतात, जग पादक्रांत करू शकतात, हे आधीच्या पिढीने पुरेपूर सिद्ध केलेले असताना गेल्या २५-३० वर्षांत मराठी माध्यमाबद्दल सांशंकता व्यक्त होऊ लागली ती मराठी भाषेच्या मर्यादेमुळे नाही, तर मराठी शाळांच्या घसरलेल्या भौतिक दर्जामुळे. पुरेशा वेतनेतर अनुदानाअभावी मराठी शाळा गरीब, मळकट दिसू लागल्या. शेजारात खासगी इंग्रजी चकाचक शाळा सुरु झाल्यावर त्या तुलनेत मराठी शाळा आणखीच दीन भासू लागल्या. हा बदल टिपून वेळीच आपल्या मराठी शाळांना चांगल्या भौतिक सुविधा देण्याकडे राज्यशासनाने सपशेल दुर्लक्ष केले. इंग्रजीचे शिक्षण आणि इंग्रजीतून शिक्षण यांची गळूत समाजाने तर केलीच, ती शासनानेही केली. ‘मराठीतून शिक्षण आणि इंग्रजीवरही प्रभुत्व’ हे अप्राप्य लक्ष्य अजिबात नव्हते, कधीच नाही! आपली अभिजात मराठी भाषा शालेय शिक्षणाचे माध्यम म्हणून कुचकामी आहे, असे एक सार्वत्रिक चित्र आज महाराष्ट्रात आहे. हा विरोधाभास नाही का?

बरे, मुलांना मराठीऐवजी इंग्रजी शाळेत घालण्याचा निर्णय पालक घेत असतील. तो त्यांचा व्यक्तिगत निर्णय असेल, कोणत्याही कारणाने. परंतु मराठी मुलांना उत्तम मराठी वाचन, लेखन करता यावे, त्यासाठी बाल-किशोर साहित्याची विपुल निर्मिती व प्रसार व्हावा, यासाठी कितपत प्रोत्साहक वातावरण आज आपल्या राज्यात आहे?

रंगीत, आकर्षक व वेगवान स्क्रीन बघत मोठी होत असलेली

ही पिढी आहे. मधल्या दोन वर्षांच्या कोरोनाकाळाने मुलांच्या स्क्रीनच्या वापराला अधिष्ठान मिळाले आहे. त्यांना वाचनाकडे बळवणे हे नक्कीच एक मोठे आव्हान आहे. आणि त्यातही शिक्षणाचे माध्यम भाषा मराठी नसलेल्या मुलांना मराठी वाचन-लेखनाकडे बळवणे आणखीच अवघड आहे. हे आव्हान पेलण्याचा निर्धार शासनाच्या, शिक्षकांच्या, ग्रंथपालांच्या व पालकांच्या ठायी असल्याशिवाय ते दुरापास्त आहे. राज्यातील अनेक शाळांकडे ग्रंथपाल नसणे, पुस्तकांसाठी पुरेसा निधी नसणे, वाचनाचे पर्यावरण नसणे या अडचणी कायम आहेत. मुलांचे वय, स्तर, पार्श्वभूमी, गरज आणि अपेक्षित कौशलये यांचा विचार करून त्याप्रमाणे सतत वेगवेगळे वाचन-साहित्य शाळेत येत राहायला हवे. शासकीय योजनेच्या कृपेने शाळाशाळांत पोचणारे ‘किशोर’ मासिक आणि मोजकी पुस्तके पुरेशी कशी ठरणार? कल्पनारम्य, संवेदनशील, उत्कंठावर्धक, लालित्यपूर्ण, माहितीपर, विनोदी, वर्णनात्मक, अनुभवावर आधारित, विज्ञानविषयक, ताज्या घटनांचा वेद्य घेणारे, विश्लेषक, शाश्वत मूल्य रुजवणारे अशा सर्व प्रकारचे मराठी साहित्य मुलांना मिळायला हवे. विषय, आशय, त्याची भाषा, त्यातील विचार, त्याचे संपादन, त्यातील चित्रे, एकंदर निर्मितीमूल्य हे सर्व पारखून चांगले मराठी साहित्य मुलांच्या हातात जाणे आवश्यक आहे. मुलांना वाचनाच्या प्रांगणात घेऊन येणारे मराठी साहित्य जितक्या विपुल प्रमाणात निर्माण व्हायला हवे आणि त्यात जितकी विविधता असायला हवी, तितकी आज निर्माण होत नाही. तरी जे जे नवे प्रयोग होत आहेत, त्याला उठाव मिळेल, असे वातावरण आपल्याकडे नाही.

एरवी मोठ्यांसाठी लिहिणारे आजच्या पिढीतील काही साहित्यिक अधूनमधून आवर्जून मुलांसाठी ताजे, नव्या दमाचे काही लिहीत आहेत. काही प्रकाशक फक्त स्वतःच्या नफ्याचा विचार न करता आशयसंपन्न, देखणी पुस्तके व मासिके प्रसिद्ध करत आहेत. अभिजात मराठीसाठी पाठपुरावा करणारे शासन याची दखल तरी घेतेय का? त्यांना दाद व प्रोत्साहन मिळण्यासाठी शासन काय करतेय?

आत्मस्तुतीचा धोका पत्करून संगावेसे वाटते, की आमच्या ‘वयम्’ मासिकातून किशोरवयीन मुलांच्या वाचनाकडे व लेखनाकडे फार गांभीर्यने बघत आहोत. सतत नवीन प्रयोग करत आहोत. आम्हाला आज मराठीतील अनेक उत्तम साहित्यिक, वैज्ञानिक, शिक्षक यांची साथ मिळत आहे. ‘वयम्’ मासिकाची निर्मिती उत्तम व्हावी, यासाठी श्रीकांत बापट हे मराठी उद्योगपती सामाजिक जागिवेतून भरपूर पाठबळ देत आहेत. आम्ही मुलांसाठी दरवेळी रोचक विषयावर संवाद रचा, वर्णन लिहा, मत मांडा, विचार

व्यक्त करा, अशी आवाहने करत असतो. आमच्या प्रत्येक लेखन-उपक्रमात मुलांना मराठी किंवा इंग्रजीतून लेखन करण्याची मुभा असते. तरीही इंग्रजी शाळेत शिकणारी नव्वद टक्के मुले मराठीतून लिहून पाठवतात. त्यांचे म्हणणे असते की त्यांना मनातले लिहिताना मातृभाषाच सोयीची वाटते. आम्ही अर्थातच त्यांच्या प्रयत्नाचे स्वागत करतो. यात एक खंत वाटते, की त्यातील अनेकांचे मराठी तोकडे असते. व्याकरण तर दूर राहू द्या, शब्दसंपत्ती तुटपुंजी असल्याने त्यांना काय म्हणायचे आहे, ते नेमकेपणाने व्यक्त करताना अडचण घेतेय, हे जाणवते. आम्ही समजून घेऊन त्यांना प्रोत्साहित करत राहतो, कारण ते मराठीशी जवळीक ठेवताहेत, हे महत्त्वाचे आणि त्यांना मराठी लेखनात, वाचनात टिकवणे हे अत्यावश्यक वाटते!

आपल्या राज्यातील मुलांच्या मराठीकडे आजच गांभीर्याने लक्ष दिले नाही तर पुढे मराठी साहित्याला पुरेसे वाचक व लेखक मिळतील का? ते या भाषेची श्रीमंती वाढवत नेऊ शकतील का? आजही ग्रामीण महाराष्ट्रातील असंख्य मुले शासनाच्या मराठी शाळांतून शिकत आहेत. त्यांना मराठी साहित्य विपुल प्रमाणात मिळावे, त्यांनी अभिजात मराठीची पालखी पुढे नेण्यासाठी सज्ज व्हावे, यासाठी आपण त्यांच्यात पुरेशी गुंतवणूक करत आहोत का? आणि अभिजात दर्जा मिळत नाही, तोपर्यंत हे सर्व आपल्याला जमणारे नाही का?...असे अनेक प्रश्न मनात येतात.

राज्यभर दुकानांच्या पाट्या मराठीतून असाव्या, हे बरोबर आहे. त्याच्बरोबर त्या अचूक मराठीत असाव्यात, कारण त्या शब्दांचा संस्कार सहज रुजत असतो. ‘उपहारगृह’ आणि ‘उपाहारगृह’ यांचा अर्थच वेगवेगळा आहे. रफार व अनुस्वाराच्या जागेचा गोंधळ तर सर्रास असतो. यासाठी एक समिती असावी, जी दुकानदारांना नावे तपासून देईल. अशी समिती ऑनलाईन सेवा जलद देऊ शकेल. अशा सध्या-सोप्या गोष्टीही (अभिजात दर्जा मिळाल्याशिवाय) आपण करू शकत नाही का?

मराठीला अभिजात दर्जा मिळाल्यावर आपल्याकडे येणाऱ्या केंद्र शासनाच्या निधीचे नियोजन करताना यातील कोणकोणत्या बाबीना कसे प्राधान्य द्यायचे, याचा विवेकी आराखडा आपल्याकडे तयार असावा, ही शासनचरणी प्रार्थना! आणि तो मिळेपर्यंत तशी शासकीय इच्छाशक्ती जाणवेल अशा गोष्टी घडताना दिसाव्यात, ही अपेक्षा!

– शुभदा चौकर

cshubhada@gmail.com

चंद्रकांत शिंदे

सल्लागार, संपादकीय विभाग

अस्मितेपेक्षा प्रत्यक्ष काम केले पाहिजे...

मराठी भाषा टिकवण्यासाठी काय करायला हवं असा प्रश्न विचारला, की सर्वसामान्य उत्तर असतं वाचनसंस्कृती वाढवली पाहिजे. मात्र सध्याच्या काळात वाचनसंस्कृती कमी झाल्याचं दिसून येत आहे. वाचनसंस्कृती कमी झाल्यानं मराठीचा प्रसारही थांबल्याचं म्हटलं जातंय. मराठीवर इंग्रजीचा पाणडाही दिसू लागलाय. अशा स्थितीत ‘मराठी भाषेचं वर्तमान, मराठी भाषेचं भविष्य’ या विषयाची चर्चा ‘एबीपी माझा’च्या ‘अभिजात मराठी’ या कार्यक्रमात सविस्तरणे करण्यात आली. त्यात ग्रंथालीचे संस्थापक आणि सदस्य, खासदार व संपादक कुमार केतकर आणि ज्येष्ठ पत्रकार गांगल यांनी या विषयावर आपली मते मांडली. ‘एबीपी माझा’चे संपादक राजीव खांडेकर यांच्याशी झालेल्या संवादाचा हा सारांश-

मराठी भाषा आणि वाचनचळवळ

दिनकर गांगल – वाचकांपर्यंत पुस्तके पोहोचत नसल्याने आम्ही ग्रंथाली चळवळ सुरु केली. वाचन ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. त्यासाठीच आम्ही १९८९ मध्ये पहिली वाचनपरिषद घेतली. राज्यातील शाळांच्या मदतीने वाचनवर्ष साजरे केले. एक वाचनआलेख सादर केला. वाचन हे जिज्ञासापूर्तीचे साधन आहे. जिज्ञासा, कुठूहल कसे निर्माण होईल याकडे आम्ही लक्ष दिले. तेव्हा नुकतेच कॉम्प्युटर आले होते. आता मोबाइल आले आहेत. मोबाइल माणसाला माहितीची ताकद देतो. मात्र छापील शब्दांचे वाचन आणि इंटरनेटवरचे वाचन यात खूप फरक आहे. मराठी समाज समृद्ध करायचा असेल, पुढे न्यायचा असेल तर कुठूहल, जिज्ञासा निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे.

कुमार केतकर – ग्रंथालीची अनौपचारिक स्थापना १९७४ साली झाली. तेव्हा इतर माध्यमे नव्हती. दूरदर्शन नुकताच आला होता. मात्र आतासारखा घराघरात पसरलेला नव्हता. तेव्हा आम्ही एक कार्यक्रम घेतला होता – दूरदर्शनचे सांस्कृतिक आक्रमण. ग्रंथालीची वाढ तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीबरोबर झालीय. राजीव गांधी यांनी कॉम्प्युटर आणला तेव्हा त्याला अनेकांनी विरोध केला होता. त्याच वेळी

आम्ही ‘कॉम्प्युटरचे उपाय आणि अपाय’ असा कार्यक्रम घेतला. या कार्यक्रमाला आलेल्या ८० टक्के जणांचा कॉम्प्युटरला विरोध होता. १९६० पर्यंत मुंबईमध्ये मध्यमवर्ग आपल्या मुलांना मराठी शाळेत पाठवत असे. पण १९६० मध्ये महाराष्ट्र स्वतंत्र राज्य झाला आणि पालक आपल्या मुलांना इंग्रजी शाळेत घालू लागले. संयुक्त महाराष्ट्राची स्थापना झाल्यानंतर सुरुवातीला वीसेक वर्षे मराठी भाषा वाढत होती, पण १९८५-१९९० नंतर ती कमी होत गेली.

लेखक आणि माध्यमे

दिनकर गांगल – लेखक आणि वक्त्यांना असलेले ग्लॅमर वृत्तवाहिन्यांनी खेचून घेतले. फक्त महाराष्ट्रातच नव्हे तर जगभरात असेच झाले. इंग्रजीचा प्रभाव सगळीकडे वाढलाय. एकेकाळी आकाशवाणी प्रभावी माध्यम होते, नंतर दूरदर्शन प्रभावी झाले. निहिज्युअल इम्पॅक्ट मोठा असल्याची जाणीव झाली. माध्यमाची ताकद आणि मर्यादा जाणून घेऊन वाचकांपर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे. पुस्तकांच्या संदर्भातही असाच अप्रोच असायला पाहिजे. गेल्या साठ वर्षात महाराष्ट्राची सांस्कृतिक, सामाजिक वाढ झाली त्यावर राजकारणाचा विलक्षण पगडा राहिलेला आहे. राजकारणाच्या पगड्यामुळे जी वाढ व्हायला पाहिजे होती ती झालीच नाही. कुसुमाग्रज किंवा पु.ल. देशपांडे अगदी रवींद्र पिंगे यांच्यापर्यंतच वातावरण पाहिले तर ते प्रभावी वाटत होते. कारण त्या काळात राजकारणाचा अशा प्रकारचा पगडा नव्हता. आता सगळे जीवनच राजकारणमय झाले आहे. त्यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक बाबी बाजूला पडल्या आहेत. त्याच्यातच अर्थात पुस्तके बाजूला पडली. किंबुना पुस्तकांना त्या माध्यमाच्या उत्तरंडीमध्ये ज्या प्रकारचे स्थान असायला हवे ते राहिले नाही. पुस्तकांकडे, मासिकांकडे, छापील कागदाकडे, वर्तमानपत्रांकडेसुद्धा लक्ष का जात नाही याचे आपल्याला वैषम्य किंवा वाईट वाटायला पाहिजे. त्यासाठी मराठी समाजाने किंवा मराठी समाजासाठी काय करायला पाहिजे? तर समाजात जागृती व्हायला पाहिजे हा एकच

राजीव खांडेकर,
कुमार केतकर
आणि
दिनकर गांगल

मार्ग आहे. समाजात जागृती झाली आणि तिथे सांस्कृतिक वातावरणाचा प्रभाव निर्माण करता आला तर मला वाटते, प्रत्येक माध्यमाला त्याची, त्याची जी ताकद आहे, त्या ताकदीने उभे करता येईल.

कुमार केतकर - १९०० ते १९६० मध्ये खरी विद्वत्ता होती. कितीतरी मोठे लेखक त्या काळात होते. पां.वा. काणे यांना किती लोकांनी वाचले असेल, पण चर्चा केवढी होती. ह.रा. महाजनी 'लोकसत्ता'चे संपादक होते. त्यांच्या रविवारच्या अंकामध्ये एकदम गंभीर प्रगल्भ चर्चा ब्हायच्या. साहित्याच्या, भाषेच्या, भाषा-संस्कृतीच्या, महाराष्ट्राची निर्मिती होण्यापूर्वीची ही गोष्ट. मी तेव्हा शाळेत होतो. तेव्हा एक प्रकारची जिज्ञासा होती, प्रगल्भताही होती. ती पुढे कमी झाली. जिज्ञासा मनोरंजनाकडे आणली गेली.

तंत्रज्ञान आणि लेखक

दिनकर गांगल - तेराव्या शतकानंतर जिज्ञासूवृत्ती कमी होत गेली. छपाई नावाचे यंत्र दोनशे वर्षांपूर्वी आल्यानंतर त्या जिज्ञासेला एक चालना मिळाली. ती चालना वाढत गेली. जीवनविषयीचे औत्सुक्य आपल्या धर्मातच नव्हते. धर्मात श्रवणभक्ती होती. फक्त ऐकायचे. मात्र शिक्षण वाढत गेले तशी तशी जिज्ञासा वाढत गेली का? किंवा वाढवण्याचे काही प्रयत्न झाले का? जगाविषयीचे कुतुहल जागे केले गेले का? तर या प्रश्नाचे सकृतदर्शनी उत्तर आहे - नाही. मात्र तंत्रज्ञान आले तेव्हा एकदम सगळे जग आपल्यासमोर उघडे झाले. या नव्या माध्यमातून झगमगाट समोर आला. त्या झगमगाटात हे सगळे दिपून गेले. प्रकाशक, लेखकांना माध्यमांसमोर जाऊन चमकायची हौस असते आणि दुसरीकडे काहीतरी मनस्वी लिहिण्याचीही इच्छा असते. या दोन्हीचा मेळ घालणे फार मुश्किल असते.

कुमार केतकर - जागतिक पातळीवर पुस्तकांचे खप कमी झाले आहेत. पुस्तकांची दुकाने बंद झाली. वर्तमानपत्रेही बंद पडताहेत. परंतु जिज्ञासा कमी झाली असे मला वाटत नाही. अमेरिका, रशियामध्ये जिज्ञासा प्रचंड प्रमाणावर वाढली आहे. याचा अत्यंत सोपा पुरावा ज्या प्रकारची पुस्तके येताहेत, ज्या पद्धतीचे विषय त्यात मांडले जाताहेत आणि ज्या पद्धतीने त्याची मांडणी होते आहे, हा आहे. अगदी मुंबईमध्येही किताबखानामध्ये आठवड्याच्या

आठवड्याला जी पुस्तके येऊन पडतात ती आपल्याला विकत घेता येत नाहीत म्हणून नव्हसनेस येतो. पण विकत घेऊन करायचे काय? इतके विषय आहेत की वाचणार तरी किती, असा प्रश्न पडतो. अनेक विषयांवर पुस्तके आहेत. जागतिक पातळीवरील नुसते विज्ञान नाही तर वेगवेगळ्या विषयांवरील पुस्तके येत असतात. त्या मानाने मराठीत काहीच येत नाही. ग्रंथालीमध्ये सुदेश हिंगलासपूरकर तंत्रज्ञान आणि विषयाशी जोडून काहीतरी करण्याचा प्रयत्न करताहेत. 'इंटिग्रेशन ऑफ मीडिया' हे अत्यंत महत्त्वाचे असे पुढचे पाऊल आहे, असे मला वाटते. अमेरिका, चीन, रशियाप्रमाणे मराठीत काहीच येत नाही. मराठीत उत्तम म्हणजे कांदंबरी आणि आत्मचरित्र. याच्यापालीकडे आपण जातच नाही. चिंतन करणारी पुस्तके, पण याचा अर्थ गंभीर, तत्त्वज्ञान आणि त्याच्यामुळे तुमचे डोके बधिर होईल अशा प्रकारची नव्हे; तर विविध विषयांची मांडणी करून वाचकांपर्यंत पुस्तके आली पाहिजेत. सामाजिक, सांस्कृतिक विषय तसे आपल्याकडे अतिशय कमी आहेत. याचा दुसरा छोटासा पुरावा म्हणजे, मासिके, सासाहिके बंद पडणे. 'सत्यकथा' बंद पडले, 'माणूस' सासाहिक बंद पडले. 'माणूस'ने केवढे काम केले. 'सत्यकथा'नेही केवढे काम केले. 'सोबत'ही बंद पडले. 'किलोस्कर', 'स्त्री', 'मनोहर'ने उत्तम काम केले. ती सगळी नियतकालिके बंद पडली. ही सासाहिके, मासिके बंद ब्हायचे काही कारण नव्हते. वाचणारा आणि ते विकत घेणे परवडणारा वर्ग आहे आपल्या समाजामध्ये. पण तो आता वाचत नाही. त्याला व्हॉट्सअॅप पुसेवाटते. त्यामुळे व्हॉट्सअॅपवरचे वाचन वाढलेय, पण जिज्ञासा कमी झालीय.

प्रादेशिक भाषांचे अस्तित्व

दिनकर गांगल - कुठलीही प्रादेशिक भाषा ही समृद्धच होत जाते. जागतिक प्रवाह स्वीकारायचे ठरवले की भाषा समृद्ध होतच जाते. पूर्वी वि.गो. कुलकर्णी सांगायचे, आपण कर्ता आणि क्रियापद मराठी वापरले आणि बाकी संपूर्ण वाक्य इंग्रजीत उच्चारले तरी ते मराठी समजायला हरकत नाही. हे त्यांनी २५-३० वर्षांपूर्वी सांगितले होते. मला असे वाटते, की हे सत्य आहे. यापुढे फक्त महाराष्ट्रातच नव्हे तर अगदी तामिळनाडू, बंगालमध्येही असेच घडणार आहे.

या अर्थाने मराठी समृद्धच होत जाणार आहे. तेराव्या शतकात जे मराठी होते आणि आज जे मराठी आहे त्यात जो फरक आहे तोच यापुढील काळात राहणार आहे. मात्र खरा चिंतेचा विषय - याला चिंता म्हणता येणार नाही, कारण तो मानवी प्रगतीचाच आलेख आहे - असा आहे, की ही जी आपण अक्षरभाषा मानतो ती राहणार आहे का? की विहिन्युअल लॅंबेज जी तुमच्या हातामध्ये आहे ती पूर्ण स्वीकारली जाणार आहे? जगभर याबाबत सुप्रचंच सुरु आहे. मात्र मला वाटते, की भाषेबाबत संस्कृतीच्या अंगाने विचार केला पाहिजे. म्हणजेच भाषेवर फोकस करण्याएवजी पिठले-भात, वरण-भात हे जे मराठी संस्कृतीचे निर्दर्शक असतील तर त्याला महत्त्व द्यायला पाहिजे. कारण आताच्या अमेरिकेत जन्माला आलेल्या मराठी मुलांना वरण-भात आवडत असेल, किंवा दिवसभर बाहेर फिरून आल्यानंतर पिठले-भात खावासा वाटत असेल तर हे संस्कृतीचे निर्दर्शक आहे. किंवा भातुकलीचा खेळ आपण जगभर घेऊन गेलो, तर मला वाटते, या प्रकारची जी संस्कृती आहे तिचे संवर्धन केले तर त्या अंगाने मराठी वाढू शकेल. मराठी भाषा म्हणून स्वतंत्रपणे वाढवण्याची गरज नाही. मराठी भाषा वाढतच जाणार आहे.

कुमार केतकर - भोजपुरी भाषेमध्ये चित्रपट निघतात. ते मराठी चित्रपटांपेक्षा जोरदार चालतात. त्यांचे उत्पन्न प्रचंड प्रमाणावर होते. आपल्या मध्यमवर्गीय तरुणांना लांब असलेल्या अमेरिकेची जेवढी माहीती आहे, असते; इंग्लंडची काही प्रमाणात आहे, असते, तेवढी आपल्या शेजारच्या देशांबद्दल म्हणजेच चीन, पाकिस्तानबद्दल नसते. शेजारचे देश जाऊ दे. आपल्या देशातील करुणानिर्धीनी नाटक, कविता, निबंध, कादंबन्या अशी शंभर पुस्तके लिहिली आहेत, पण आपल्याला ते फक्त डीएमकेचे पुढारी म्हणून माहीत आहेत. त्यांच्या एकाही पुस्तकाचे मराठीत भाषांतर नाही. त्यामुळे मला वाटते, आपला असा विस्तार झाला पाहिजे. मग भाषाही वाढेल, पुस्तकेही वाढतील, ग्रंथावाचनही वाढेल. व्हॉट्सअॅप-वाचन कमी होईल आणि मग पुस्तकांकडे तुम्ही वळू शकाल.

मराठी संस्कृती, प्रसार आणि वाढ

दिनकर गांगल - वाढत्या विश्वाच्या पसाऱ्यामुळे छापील शब्दाला मर्यादा होती. त्यापुढे जाण्याचा आम्ही प्रयत्न करतोय. त्यासाठी 'ग्रंथाली-ज्ञानयज्ञ' नावाचा छोट्या पुस्तकांचा एक उपक्रम सुरु केला. तेव्हा लक्षात आले की समाजात जे काही आता घडतेय, त्याला सातशे-हजार वर्षांची परंपरा आहे. पूर्वी जिल्ह्यात घडायचे त्याला आपण महत्त्व द्यायचो. आता तालुक्यातही घडतेय, त्याच्यापुढे खेड्यांमध्येही घडतेय. त्याला अनेक छोटे छोटे पदर आहेत ते लक्षात येऊ लागले. जसे कोकणात सहज म्हणतात की ही 'गावरहाटी' आहे. आम्ही त्याचा अभ्यास करू लागलो तेव्हा लक्षात आले की ते फक्त धार्मिक नाही तर ती एक जीवनपद्धती आहे. छोट्या खेड्यांची ती जीवनपद्धती होती. प्रत्येक खेड्याची जीवनशैली, पद्धती वेगळी आहे. ती पद्धत इंटरनेट आणि क्राऊड

सोर्सच्या माध्यमातून पकडणे शक्य झालेय आणि आम्ही सध्या तेच करतोय.

कुमार केतकर - आता असे झालेय की अस्मिता आणि अभिमान म्हणजे संस्कृती. त्यामुळे मराठी भाषेचा अभिमान, मराठी भाषेची संस्कृती, दुकानाच्या पाट्या बदला हे सगळे होतेय. दुकानाच्या पाट्या मराठीत असल्या पाहिजेत. हरकत नाही, पण हे म्हणजेच मराठी भाषेचे संवर्धन अशा प्रकारचा समज झालाय. मराठी भाषेच्या चळवळीच्या निमित्ताने, मराठी भाषेच्या अस्मितेच्या निमित्ताने राडा करणे. प्रत्यक्षात मराठी भाषेच्या अस्मितेसाठी, १९६० नंतर संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यानंतर मराठी भाषेचे जे समर्थक आहेत - फक्त राजकारणी नव्हे; तर ऑफिसियलही त्यांनी प्रत्यक्षात काय केलेय ते सांगावे? मराठी भाषा, संस्कृती आणि मराठी भाषेचा विस्तार करण्यासाठी आम्ही हे हे केले, हे हे प्रयत्न केले ते सांगावेत. काहीही प्रयत्न केले नाहीत. म्हणजे जणू काही तो संकुचित स्वभाव आणि न्यूनगंड हाच आमचा एक वेगळेपणाचा अभिमान असल्यासारखे आपण करून टाकले. त्यामुळे चंद्रमांग निर्दर्शक पण त्यांनी नाही. गणेश देवी सांगतात, १८००च्या वर बोलीभाषा आहेत. त्यापैकी काही लयाला गेल्यात. पण, तशी काही मराठी लयाला जाणार नाही. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या बारा कोटींच्या आसपास आहे. जगामध्ये सर्वांगीक बोलल्या जाणाऱ्या भाषांमध्ये मराठीचा दहावा क्रमांक आहे. त्यामुळे ती लयाला वगैरे जाणार नाही. महाराष्ट्रातील बोलीभाषांना आता महत्त्व येतेय. बोलीभाषेत पुस्तके येताहेत. मच्छिंद्र कांबळींची नाटके मालवणीत होती. त्यामुळे भाषा लयाला जाणार नाही. मात्र आपला दृष्टिकोन, आपले मत हे अधिक विशाल करायला पाहिजे. छत्रपती शिवाजीमहाराजांचा इतिहास आपल्याला माहीत आहे. नेपोलियनचा इतिहास आपल्याला माहीत आहे, पण परदेशातील नागरिकांना शिवाजीमहाराजांचा इतिहास माहीत आहे का? विनोबा आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे विचारवंत होते, पण त्यांच्यावर इंग्रजीत काहीच आलेले नाही. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी १०६ हुतातमे झाले. स्मारक आहे, पण पुस्तके बोटावर मोजता येतील इतकीच. जवळजवळ नाहीतच. आपण आपली मने लहान केली आहेत. ती विशाल केली पाहिजेत आणि अस्मितेपेक्षा प्रत्यक्ष काम केले पाहिजे. तरच मराठी भाषा समृद्ध होईल.

शब्दांकन - चंद्रकांत शिंदे
shindeckant@gmail.com

ज्ञानदा कदम

चीफ अँकर आणि सीनियर प्रोड्युसर, एबीपी माझा

मराठी भाषेचं वैभव तयार करूया!

सिनेमाला आणि संगीताला भाषेची बंधन नसतात असे आपण म्हणतो. मला खात्री आहे की गेल्या काही महिन्यांत आपल्या सर्वांचा अनुभव असाच आहे. सध्या आपण ओटीटीवर इतक्या वेगवेगळ्या भाषांमध्ये सिनेमे पाहतो, गाणी ऐकतो की भाषेच्या अदृश्य भिंती आपोआप गळून पडतात. परंतु इतर भाषांना जवळ करताना आपण आपल्या भाषेला विसरून चालणार नाही.

म्हणूनच समाजमनाचं प्रतिबिंब ज्या क्षेत्रात उमटतं आणि समाजाच्या जडणघडणीत जे क्षेत्र खूप परिणामकारक असतं त्या मनोरंजनविश्वातलं मराठीचं स्थान अधोरेखित करणं हा एबीपी माझाच्या ‘अभिजात मराठी’ या कार्यक्रमाचा एक महत्वाचा हेतू होता.

त्यानिमित्त सिनेमा आणि संगीतविश्वात आपला मराठी बाणा जपत, आपल्या कामानं फक्त मराठीच नाही तर इतर भाषकांनाही आपले चाहते बनवणारे दोन आदाडीचे चेहरे- नागराज मंजुळे आणि अतुल गोगावले यांच्याशी साधलेला हा संवाद.

ही दोन अशी नावं आहेत ज्यांनी मराठीप्रती दाखवलेलं प्रेम निस्सीम आहे. मराठी टिकवण्यासाठी त्यांची धडपड निर्लेप आहे. झगग्नाटाच्या झोतात, देशापरदेशात मराठीपणामुळे ते कधीच अवघडले नाहीत, संकोचले नाहीत. या दोघांचीही मुळं गावाकडे रुजलेली आहेत. मोठं होत असताना, वाढत असताना त्यांनी मुळांशी असलेलं नातंही घट्ट राखलं. त्यांच्या बोलीभाषेचा लहेजा वेगळा आहे. आणि त्याच लहेजाचं सौंदर्य जपत त्यांनी मराठी संगीतासाठी, सिनेमासाठी केलेलं काम अमूल्य आहे. या दोघांनी परभाषांमध्ये केलेल कामंही तितकंच प्रभावी आहे.

या दोघांशी संवाद साधताना पहिला प्रश्न आपसूकच विचारला गेला, की हिंदी इंडस्ट्रीत काम करताना आपल्या मराठी असण्याचा, मराठी संगीतकर, मराठी दिग्दर्शक ही ओळख जपत पुढे जाण्याचा अनुभव कसा होता?

अतुलनं यावर चटकन उत्तर दिलं की मराठी असणं हेच प्रचंड अभिमानास्पद आहे आणि म्हणूनच मराठी असण्याची कोणतीच अडचण आजवरच्या कामात कधी जाणवली नाही.

मराठी कलाकारांचं काम इतकं दमदार असतं की त्यांच्या कामामुळे आपसूकच त्यांना आदर मिळतो, सन्मान मिळतो. आणि यामागांच कारण अतुलला वाटतं ते म्हणजे मराठीची निष्ठा व प्रामाणिकपणा.

मराठीतलं विपुल साहित्य, संगीत, कलेच्या आणि भाषेच्या इतिहासाचं प्रतिबिंब मराठी माणसाला आणि कलाकारांना जगाच्या पाठीवर सन्मान मिळवून देतं, असं अतुलला वाटतं.

नागराजचं मत त्यांच्यासारखंच स्वतंत्र आणि स्पष्ट आहे. मराठी भाषेतून देशापातळीवर एखादी गोष्ट करायची असेल तर त्याच्या मते ते आव्हान नक्कीच आहे. आपण कोणत्या सिनेमांची निर्मिती करतोय यावर बन्याच गोष्टी अवलंबून असतात. सिनेमाची भाषा मराठी आहे पण त्याच्या मांडणीत ताकदच नाही तर मग मोठी अडचण तयार होते, असं नागराज स्पष्टपणे सांगतो.

अजय-अतुलनं आपल्या संगीतातून, आपल्या कामातून स्वतःच वेगळेपण सिद्ध केलंय तसं काम करण्याची गरज आहे, म्हणजे भाषेची सीमारेषा तुम्हाला रोखत नाही असं त्याला वाटतं.

गेल्या दोन वर्षांत ओटीटीच्या माध्यमातून आपल्या पुढे मनोरंजनाचा एक धबधबाच कोसळू लागला. ज्या भाषा आपण आजवर ऐकल्याही नव्हत्या त्या भाषांतले सिनेमे-गाणी या माध्यमामुळे आपल्याला परिचित झाली. खरं तर दुसरी भाषा ऐकणं, शिकणं यात गैर काहीच नाही, पण दुसरी भाषा आत्मसात करताना आपण आपल्या भाषेला योग्य न्याय देतो की नाही, हे पाहणंही गरजेचं. त्यामुळे चर्चेतला पुढचा मुद्दा होता तो मराठी भाषेवरच्या आक्रमणाचा.

अतुलच्या मते गेल्या तीसएक वर्षांत कदाचित हे आक्रमण झालं. कारण तेव्हा मराठी संगीताला अपेक्षित न्याय मिळत नव्हता. ‘शास’ सिनेमानंतर मराठी संगीत, सिनेमा या सगळ्यांनीच खन्या अर्थानं श्वास घेतला. आजच्या घडीला मराठी संगीत इतकं ताकदवान आहे की आपल्यावर आक्रमण होणं शक्यच नाही. आता आपण आपल्या कक्षा खूप रुदावल्यात. आपलं साहित्य-संगीत आधीपासूनच सक्स होतं, पण त्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन व्यापक

झाल्यानं आपण आता आक्रमण होऊ देणार नाही.

नागराजला वाटत की जगण्यासाठी आक्रमण करणं हा सृष्टीचा नियम आहे आणि तो सगळीकडे लागू होतो. त्याच्या मते आपल्या शरीराप्रमाणे भाषेवर कधी आणि कसं आक्रमण होतं, तर आपली प्रतिकारशक्ती कमी होते तेव्हा. त्यामुळे भाषेविषयी अभिमान नसणं, चांगलं साहित्य, चांगल्या संगीताची निर्मिती न होणं या सगळ्यामुळे भाषा धोक्यात येते, तिची प्रतिकारशक्ती कमी होते. थोडक्यात तिच्यावर आक्रमण होतं.

सध्या आपल्या सगळ्यांच्या आयुष्यावर आणि आपल्या भाषेवर होत असलेलं आक्रमण हे आपण विकत घेतलेलं आक्रमण आहे, असं नागराज यांचं मतं आहे. हे थोडं विस्तारून सांगताना नागराज आपल्याच घरातली गोष्ट त्याच्या पुतण्यांमध्ये सध्या BTSची क्रेझ आहे. BTS एक कोरियन बँड आहे, ज्याचे करोडो फॉलोअर आहेत. या BTSच्या गाण्यांचे, त्यांच्या डान्सिंग स्टाइलचे लोक प्रचंड दिवाने आहेत. आणि याच कोरियन BTS चं आक्रमण नागराजच्याही घरात झालंय. याच वेडापायी आता पुण्या-मुंबईत जाऊन आपलं, आपल्या भाषेतलं काहीतरी शिकण्यापेक्षा कोरियन शिकायची नागराजच्या पुतण्यांची इच्छा आहे.

बरं आता कोरियन शिकून किंवा कोरियात जाऊन करायचं काय? याचं उत्तर या BTS च्या दिवान्यांना देता येत नाही. पण या सगळ्या नव्या गोष्टींचं आकर्षण प्रचंड आहे.

नागराजला या वेडेपणाचं कारण वाटत ते म्हणजे सादीकरणातलं वेगळेपण. जेव्हा काहीतरी वेगळं, नवं आणि आकर्षित करणारं समोर येत तेव्हा माणूस तिकडे खेचला जातो.

तो म्हणतो, सध्याचं हे आकर्षण आपणच पैसे देऊन खरेदी केलंय कारण आपल्या घरात, आपल्या भाषेला स्पर्धा निर्माण करणारी साधनं सोशल मीडिया, डिजिटल मीडिया आणि टीव्ही, आपणच स्थिरातले पैसे खर्च करून आमंत्रित केली आहेत. त्यामुळे सध्या होणारं हे आक्रमण इतकं चतुर आहे की ते कधी तुमच्या घरात शिरं आणि कधी आपल्या जाळ्यात ओढतं हे कळतही नाही.

आता आक्रमण तर झालंय. त्याच्याशी आपण लढायचं कसं हे ठरवायचंय. हे करताना आपण मराठी आहोत म्हणून मराठी बाणा जपण्यासाठी उगाच्च इतर भाषांचा टोकाचा विरोध वगैरे करण्यात काही अर्थ नाही. आपली भाषा जपण्यासाठी आपल्या भाषेचं आरोग्य कसं सूटुढ होईल याची काळजी आपण घ्यायला हवी, असं तो म्हणतो.

हे सांगताना नागराज एक प्रांजल कबुली देतो, मराठी गाणी ऐकण्याबदद्दलची. आपण आधी मराठी गाणी ऐकत नव्हतो पण अजय-अतुलच्या संगीतानं वेड लावलं आणि मग ध्यास घेतला तो फक्त अजय-अतुलचा. नागराजच्या भावानं 'नटरंग'ची सीडी नागराजला दिली आणि सांगितलं 'ही गाणी ऐक.. हे ऐकल्यावर जगावं वाटत' आणि मग अजय-अतुलच्या गाण्यांची आपण किंतीदा पारायणं केली हे नागराजलाही आठवत नाही. त्यामुळे भाषा कोणतीही असो, ती सशक्त असेल तर त्यावर लोक आपसूकच

प्रेम करतात, तिची ओढ वाटते, असंही नागराज म्हणतो.

या चर्चेत ओघानं आलेला पुढचा विषयच तर फारच जिव्हाळ्याचा होता. नागराजनं मुद्दा मांडला प्रमाणभाषेचा. आपणच आपल्याकडे असलेल्या गोष्टी मिरवल्या नाहीत तर जगाला त्यांची किंमत कशी समजानार हाच आताचा सगळ्यात मोठा प्रश्न आहे.

आता आपण कोणत्याही कार्यक्रमात गेलो तर तिथे सर्व जण एका साचेबद्ध भाषेत अर्थात प्रमाणभाषेत बोलतात. बहुतांशी सिनेमेही प्रमाणभाषेतच बनवले जातात. अशा ठिकाणी आपणही आपसूकच त्या प्रमाणभाषेचाच वापर करू लागतो भले आपल्याला कितीही अवघडलेपण येत असलं तरी. मात्र तिथून घरी आलो किंवा आपल्या गोतावळ्यात आलो की आपली नेहमीची, सवयीची भाषा आपण बोलू लागतो. बन्याचदा प्रमाणभाषेचा आग्रह धरताना आपण बोलीभाषेतले काही छान छान शब्द वापरताना बिचकतो, कारण या शब्दांचं मार्केट 'हाय' नसतं. बोली भाषेतले हे शब्द वापरले की कुणी हसेल का? आपल्याला बाबळट म्हणेल का? या विचारांनीच आपण ते शब्द बाजूला सारतो आणि आपणच आपल्या भाषेचं नुकसान करून घेतो. आणि मग इथेच भाषेवर आक्रमण व्हायला सुरुवात होते.

नागराज स्पष्टपणे सांगतो, की ज्ञानाचा फार मोठा खजिना दडलाय किंवा त्यात संशोधन करायचं आहे म्हणून लोक इंग्रजी बोलत नाहीत. तर इंग्रजीचा चकचकीतपणा त्यांना भुरळ पाडतो. हा इंग्रजीत बोलतोय म्हणजे भारी माणूसच असणार, अशा धारणा तथार झाल्यात. इंग्रजी बोलणाऱ्याला आदर मिळतो, पण तुम्ही मराठी बोलू लागलात तर तुम्ही वेडे की खुळे, अशाही नजरांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे आपणच बांधलेली प्रमाणबद्ध भाषा आणि चकचकीतपणाची कुंपणंच आपल्या भाषेला मारक ठरतात.

चर्चेत आता मुद्दा आला तो ओटीटी प्लॅटफॉर्मचा. ओटीटीवर अनेक भाषांमध्ये बरेच भन्नाट प्रयोग केले जातात. मग मराठीतही आपण ते करू शकतो का, करायला हवेत का, असा प्रश्न विचारला.

अतुल या मुद्याचं स्वागत करतो. मराठी भाषेव्यतिरिक्त इतर भाषांतल्या चांगल्या कलाकारांना घेऊन नव्या प्रयोगांची गरज त्यालाही वाटते. अजय-अतुलची जोडी कायमच प्रयोगशील राहिलीये. पण मराठीला, मराठी संगीताला आणखी पुढच्या टप्प्यावर नेण्यासाठी चांगल्या प्रयोगशील कार्यक्रमांची गरज त्यांनाही वाटते.

नागराजचा ओटीटी प्लॅटफॉर्मचा अनुभव ब्राच वेगळा आहे. तो सांगतो, ओटीटीवाल्यांना मराठी सिनेमात तसा रसच नसतो. मराठी सिनेमाना मार्केट नाही, मराठी सिनेमा कुणी बघत नाही या गैरसमजुतीपेटी ओटीटीवाले मराठी सिनेमाना फारसे उचलून धरत नाहीत. मग पर्याय राहतो हिंदी, इंग्रजी आणि तेलुगू-तमिळचा. ज्या भाषांना जगभरात फॉलोइंग आहे आणि त्यातले काही सिनेमे हे खरंच चांगलेही आहेत.

कोणत्याही कलाकृतीची निर्मिती करताना दरवेळी फक्त भाषाप्रेम कामाचं नाही. मराठीवर प्रेम आहे यामुळे जगात काय चाललंय याचं भान न राखता मराठीतही कोणतीही दम नसलेली

ज्ञानदा कदम,
नागराज मंजुळे
आणि
अतुल गोगावले

कलाकृती पाहणं किंवा तशा कलाकृती बनवणं हेही नागराजला चूकच वाटतं. जे कराल ते इतकं चांगलं करा की लोकांनी तुम्हाला फॉलो करायला हवं. शुद्ध मराठीतली कलाकृती पाहून लोकांनी ती भाषा शिकायाची इच्छा व्यक्त केली, त्याच्याविषयी अधिक जाणून घेतलं तरच भाषेची अधोगती थांबेल, असं नागराज म्हणतो.

मध्यंतरी नागराजन ‘वैकुंठ’ नावाची शॉर्ट फिल्म केली होती. त्याला ही फिल्म मराठीत करायची इच्छा असूनही हिंदीत करावी लागली. कारण सिनेमाचे निर्माती आणि त्यांचे समज. मराठीपेक्षा हिंदीतला सिनेमा अधिक लोक पाहतील या लॉजिकनं निर्मात्यांनी तो सिनेमा हिंदीत करायला लावला. आता हा नाइलाज झाला. परंतु मराठीतून काम करायला मिळतं तेव्हा ते काम भाषांच्या चौकटी भेदणारं असावं. परभाषकांनाही ते मराठीतलं काम आपलंसं वाटेल असं असावं, असं नागराज सांगतो. जसं की ‘सैराट’ – सैराटला भाषेची बंधनंच नव्हती. अमराठी रसिकांनीही सैराट पाहिला आणि त्यांना समजलाही.

परंतु दरवेळी फक्त मराठीतूनच सगळं करायचं हा हड्डाग्रहणी नको. ज्या भाषेत काम कराल ते दणदणीत करा. जसं की बाहुबली सिनेमाची निर्मिती. बाहुबलीसाठी भाषा कधीच अडसर नव्हती. भाषेविनाच तो सिनेमा समजला. म्हणजेच निर्मिती इतकी दमदार करा की भाषेचं बंधन नको, हे त्याचं म्हणणं आहे.

आता चर्चा पुढे गेली ती आणखी एका वेगळ्या विषयाला धरून. मुद्दा होता कलाकृतींची नक्कल करण्याचा. सैराट सिनेमा आल्यानंतर सैराटच्या टाइपचे बरेच सिनेमे बनले, तशा मालिकाही आल्या. मग प्रेक्षकांना आवडतंय म्हणून एकाच गोष्टीची कॉपी करत राहणं, मग ती सिनेमाच्या बाबतीत असो किंवा संगीताच्या धोकादायक वाट नाही का?

दरवेळी असं तेच तेच रिपीट करणं यात सर्वस्वी चूक कलाकारांची नसते, असं अतुल म्हणतो. जे चालतं तेच निर्मात्यांना हवं असतं आणि मग बन्याचदा त्याच छापाचे आणि धाटणीचे सिनेमे किंवा संगीत बनतं. अजय-अतुल या नक्कल कॅटेरिंगला अपवाद आहेत. त्यांच्या नव्या सिनेमात काहीतरी नवं मिळतं हे नक्की. पण

अतुलला हे पण जाणवलं की सैराट नंतर मराठी मालिकांमधली भाषा बदलली. अगदी सुस्पष्ट आणि प्रमाणभाषांमधल्या मालिकांमध्ये गावरान बाज डोकावू लागला.

अगदी लगेच नागराज यावर म्हणाला, की असं झालं असेल तर असा प्रभाव सतत पडत राहिला पाहिजे. तो गरजेचा असतो. म्हणजे जसं की झिंगाट गाणं हिंदीत घेतलं गेलं तेव्हा गाण्यातल्या काही गोष्टी बदलल्या. पण ‘झिंगाट’ शब्द नाही बदलता आला. कारण झिंगाट या शब्दाची ताकदच मोठी होती. गाण्यातलं बाकी काही कितीही बदला, पण झिंगाट गाळलं असतं तर गाण्यातून जीवच गेला असता. त्यामुळे असे सेंद्रिय शब्द वापरण खूप गरजेचं. यामुळे भाषा टिकून राहते. मोठी होते. आणि भाषा टिकवण्यासाठी फक्त साहित्यिक आणि कलाकारच नाही तर समाजातल्या इतरांचेही प्रयत्न गरजेचे असतात. जसं की राजकारण्यांची भाषा समाजात पसरते, उद्योजकांची भाषा जगावर राज्य करते. त्यामुळे राज्यातल्या सर्वानाच भाषेप्रती अभिमान असायला हवा. सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे प्रत्येकामध्ये मराठी भाषा बोलण्याचा आत्मविश्वास हवा. न्यूनगंड नको आणि भीतीही नको. तरच भाषा मोठी होईल.

नागराज गमतीत म्हणतो, मुंबईत आल्यावर मराठीतून बोलावं की नाही याचाही प्रश्नच पडतो. कारण इथे लोक आपणहून मराठीत संवादच साधत नाहीत. ते मराठीत बोलत नाहीत म्हणून आपण बळेच हिंदी बोलावं तर थोड्यावेळानं कळतं की समोरचा माणूस मराठीच आहे. याता या मुद्दावर अतुलनंही चटकन एक गोष्ट जोडली, की इतर लोक का, आपल्या सिनेविश्वातले अनेक अस्सल मराठी कलाकारही मराठी सोडून हिंदीत बोलण्यात अधिक धन्यता मानतात. असं करून त्यांना काय दाखवायचं असतं कोण जाणे? पण आपणच आपल्या भाषेला सन्मान दिला नाही तर इतर भाषक कसे देतील? असा प्रश्न अतुल करतो.

आता नागराजच्या बाबतीत जाणवणारी आणि कौतुक करण्यासाठी गोष्ट म्हणजे त्यांच्या सिनेमातून ग्रामीण बोलीभाषेला दिलेलं ग्लॅमर. गावकडे भाषेमुळे फार संकोचलेपण असतं, ही मुलं शहरात येतात तेव्हा कधी कधी डडपून जातात.

पण नागराजने गावाकडल्या लहेजला एक प्लॅटफॉर्म दिला, त्यामुळे सैराटनंतर काही बदल दिसतो का, असा प्रश्नही आपसूकच विचारला गेला.

नागराज थेट म्हणाला, की आपल्याकडच्या एकंदरीत वातावरणामुळे भाषा हा माणसाच्या विकासातला अडथळाच वाटतो. नागराज सांगतो, गावाकडून थेट पुण्यात आल्यावर मला माझी भाषाच बोलता येईना. इथे (पुण्यात) अगदी स्वच्छ आणि शुद्ध बोलायला लागायचं. मग मीच डपून जायचो. बोलायचं की नाही हाच प्रश्न पडायचा. नागराजला आठवतं की त्याला ‘फँड्री’ सिनेमा केला तेव्हा निर्माता म्हणायचे की ही भाषा जरा नीट करती सगळ्यांना नाही समजणार. आता भाषा नीट करायची म्हणजे काय करायचं? तिला मेकअप करायचा का? आणि भाषेला मेकअप करून मात्रभाषेच्या डोळ्यांखालची काळी वरुळं कशानं घालवायची? तर हिंदी किंवा इंग्रजी शब्दांनी? असा प्रतिप्रश्न नागराज विचारतो. म्हणूनच फँड्रीतला जब्बा शुद्ध बोलणार नाही, तो त्याच्याच भाषेत बोलेल यावर आपण ठाम राहिलो, असं तो सांगतो. तोच जब्बा सुपरहिट झाला आणि मग सैराटच्या वेळी भाषेच्या बाबतीत आपलाही आत्मविश्वास वाढला, की सिनेमा आपल्याच भाषेत करायला हवा. खरं तर ग्रामीण बाजाची भाषा हीच अनेकांची भाषा आहे. पुण्या-मुंबईची भाषा ही काही पूर्ण महाराष्ट्राची भाषा नाही, असं अगदी स्पष्ट मत नागराजचं मांडतो.

तळागाळातल्या शेवटच्या माणसालाही भाषा बोलण्याचा आत्मविश्वास द्यायला हवा. त्याचंही बोलणं समजून घ्यायला हवं. बच्याचदा शुद्ध भाषेच्या आग्रहापायी अनेकांना आपण बोलत असलेल्या मराठीविषयी संकोचलेपण वाटतं. म्हणूनच नेहमी इंग्रजी किंवा इतर भाषा मराठीला मारक असतात असं नाही, तर मराठीही मराठीला मारक ठरते. हे टाळायचं असेल तर ज्याची जशी भाषा तशी ती स्वीकारावी, असं नागराजला वाटतं.

अतुलनं याच मुद्यात अगदी जबरदस्त उदाहरण जोडलं आणि आपण सगळेच अगदी रोज भाषेच्या बाबतीत करत असलेल्या घोडचुकीची जाणीव करून दिली.

आज अगदी सगळ्यांच्याच हातात मोबाइल आहे. बरेच जेण काय करतात की जेवण झालं आहे का, असं विचारायचं असेल तर इंग्रजीतला J टाइप करून पुढे इंग्रजीतलाच 1 (एक आकडा) टाइप करतात आणि विचारतात J1 झालं का..? आणि भाषेची ही सर्वांत मोठी हेळसांड असल्याचं अतुल सांगतो.

मोबाइलची आजची भाषा ही फक्त मराठीच नाही तर सगळ्या भाषांसाठी त्रासदायक असल्याचं नागराजना वाटतं. सगळ्यात वाईट बाब म्हणजे आपल्या मनातल्या भावना व्यक्त करण्यासाठी सर्रास वापरले जाणारे मोबाइलमध्ये इमोजी. हे इमोजी नागराजला जगातल्या भाषांसाठी धोका वाटात.

मला एक व्यक्ती म्हणून कायमच वाटणारी उत्सुकता किंवा कुतूहल म्हणजे अजय-अतुल यांच्या गाण्यातली शब्दांची निवड. त्यांच्या गाण्यांमध्ये काही अपरिचित आणि ग्रामीण गोडव्याचे

लहेजाचे शब्द असतात. त्यामुळे या शब्दांची निवड ते जाणीवपूर्वक करतात की अगदी सहजपणे, हे मलाही जाणून घ्यायचं होत. त्यामुळे हा प्रश्न मी अगदी न विसरता विचारला.

अतुलनं उत्तर दिलं की कधी रसिकांशी कनेक्ट साधण्यासाठी एखादा हिंदी किंवा इंग्रजी शब्द अपरिहार्यतेमुळे वापरावा लागतो. कारण अगदी बोजड आणि प्राचीन काळातल्या भाषेतले शब्द समजायला जरा अवघड जातात. आताच्या बोलीभाषेत अतिजड शब्द रुचत नाहीत अलंकारिक भाषा साहित्यात सुंदरच वाटते. पण आपला रोजचा घरातला संवाद ज्या भाषेत असतो त्या भाषेतली गाण्यांची निर्मिती महत्वाची. म्हणूनच कदाचित अजय-अतुलच्या गाण्यातले शब्द काळजाचा ठाव घेतात.

नागराजही चटकन सांगतो की तो अजय-अतुलच्या गाण्यात लक्षात राहिलेला शब्द म्हणजे ‘जोगवा’ सिनेमातल्या ‘लळाटी भंडार’ गाण्यातला डोंगर ‘येंगून’ हा शब्द. हा शब्द गाण्याच्या इतिहासात कदाचित पहिल्यांदाच वापरला गेला. त्याचा आधीही कधी प्रयोग झाला नाही आणि नंतरही नाही. डोंगर चढणं वेगळं आणि येंगण वेगळं. आपली भाषा खूप समृद्ध आहे आणि प्रत्येक शब्दाला पर्यायी शब्द आहेत. परंतु अनेकदा ते शब्द शोधून वापरण्याचं कष्टच आपण घेत नाही. किंवा हातानं चवीचवीनं खाण्यापेक्षा काटा-चमच्यानं खाण्यात आपल्याला दुर्दैवानं जास्त मजा वाटू लागलीये. त्यामुळे आपल्याच भाषेतल्या शब्दांना आपणच मोठं करायला हवं. इतर भाषातल्या शब्दांच्या कुबड्या घेण्यापेक्षा आपल्या भाषेतल्या शब्दांना अधिक ताकदवान करूया.

आता नागराज आणि अतुल दोघंही एकत्र असताना ‘झुंड’ सिनेमाचा विषय निघाला नसता तरच नवल. एकमेकांवरच्या विश्वासामुळे आम्ही उत्तम कलाकृती देऊ शकतो, असं अतुलला वाटतं. आता अमिताभ सारख्या उतुंग कलाकाराने नागराजला आपल्यासाठी काहीतरी लिही असं म्हणत त्याच्या सिनेमात काम कराण हे प्रचंड अभिमान वाटाणार असतं, असं अतुल म्हणतो. तसं तर नागराजची ही तिसरीच फिल्म पण ज्यांनी आपल्या सिनेमात काम करावं असं प्रत्येक दिग्दर्शकाला वाटतं त्या महानायक अमिताभनं नागराजवर विश्वास टाकावा हे खूप आनंद देणारं असतं आणि आपला एक मराठी मुलगा गावातून इथवर पोहोचला ही भावनाच सुखावणारी असते, असं अतुल म्हणतो.

मी लगेच नागराजला प्रश्न विचारला, की ‘झुंड’ मराठीतून का नाही केला?

नागराजने मलाच उलट प्रश्न विचारला की मग ‘पुष्पा’ मराठीतून का नाही, आपण तो तेलगू किंवा हिंदीतून का पाहिला? आता मस्करीचा भाग बाजूला; पण नागराजला वाटतं की मराठीतून सिनेमा व्हायला हवा. पण बच्यनसाहेबांनी मराठी शिकून, प्रोड्युसरं अमिताभ यांच्या मराठी सिनेमावर पैसे लावून आणि मी मराठी दिग्दर्शकाचा रुबाब मिरवत तो सिनेमा करायला हवा, तरच तो चांगला होईल. आणि ही फक्त एका माणसानं प्रयत्न करण्याची बाब नाही. सर्वांच्या प्रयत्नांनी हे शक्य होणार आहे. जसं की

अजय-अतुलचं संगीत भाषेपलीकडचं आहे. त्याला ना भाषेची बंधनं आहेत ना मर्यादा. सगळ्यात महत्वाची बाब म्हणजे आपला अभिमान असलेले छत्रपती शिवाजीमहाराज. आपण भाग्यशाली की महाराज जी भाषा बोलायचे त्या भाषेत आपण जन्म घेतला आणि आपण ती भाषा बोलतो. अशांचा आदर्श ठेवून भाषेसाठी आपण चांगलं काम करू तेब्हा भाषा विस्तारात जाईल.

अतुलनं यावेळी आणखी एक आठवण सांगितली. सध्या अजय-अतुल परीक्षक असलेल्या एका रिअँलिटी शोच्या ऑडिशनमध्ये परराज्यातल्या मुलांनीही आवडीनं मराठी गाणी गायली. त्यामुळे आपल्या कक्षा नक्कीच रुदावताहेत, पण सोबतच आपण आपल्या भाषेची रुजलेली मुळं घटू कशी राहतील याचीही काळजी घ्यायला हवीये. प्रचंड समृद्ध साहित्याचं देणं आपल्याकडे आहे. अभिमानानं मिरवावी अशी भाषेची परंपरा आहे. आपल्या संगीतात आयुष्यातल्या प्रत्येक नात्यासाठी गाणी आहेत, दिवसाच्या प्रत्येक प्रहरासाठी गाणी आहेत, प्रत्येक भावनेसाठी गाणी आहेत. त्यामुळे आपण प्रचंड श्रीमंत आहोत. आता इंडियन आयडॉलमध्ये नवी पिढी संतांचे अभंग आणि जुन्या काळातली गाणी सादर करते तेब्हा मनस्वी आनंद होऊन आताच्या पिढीचा अभिमान वाटतो, असं अतुल म्हणतो. आताच्या पिढीला आपल्या ठेव्याविषयी आपुलकी वाट असेल तर आपलं भवितव्य नक्कीच उज्ज्बल आहे, असं त्याचं मत आहे.

बोलता बोलता आणखी एक गोष्ट समजली की नागराज आणि त्याचे मित्र सध्या एक भन्नाट काम करताहेत. हे काम आहे मराठी भाषेतले शब्द गोळा करायचं. गावागावात फिरायचं आणि

तिथले काही परिचित-अपरिचित सगळे शब्द त्यांच्या अर्थासहित संकलित करायचे. यासाठी एक व्हॉट्सअॅप ग्रुपही त्यांनी तयार केलाय. आतापर्यंत या ग्रुपवर किमान पाच हजार शब्दतरी नोंदवले गेलेत. नागराजला वाटतं शब्दांचा हा ठेवा विस्मरणात जाऊ नये यासाठी काहीतरी प्रयत्नही करायला हवेत. गावागावातले हे शब्द रोजच्या वापरात येतील याची काळजी घ्यायला हवी. त्याची एखादी डिक्शनरी तयार व्हायला हवी. जसं की ‘सैराट’ शब्द हा बोलीभाषेतला किंवा रोजच्या वापरातला शब्द नाही. हा शब्द तुकारामांचा आहे. तो नंतर महानोरांनीही वापरला. परंतु सिनेमाच्या निमित्तानं सैराट किंवा झिंगाट हे शब्द रोजच्या बोलण्याचा आणि लिहिण्याचा भाग झालेत. त्यामुळे भाषेच्या गाठोड्यात गच्च बांधलेले शब्द कुजत ठेवण्यापेक्षा आणि दरवेळी दुसऱ्या भाषेच्या कुबड्या घेण्यापेक्षा आपण आपल्या भाषेचाच आधी सन्मान करायला हवा.

आता आपल्या भाषेतली संपन्नता जगाला दाखवायची असेल तर काय भव्य-दिव्य करता येईल असं विचारल्यावर नागराज म्हणतो, की आधी वैभव तर तयार करूया..! आणि हे वाक्य खूप बोलांक आणि विचार करायला लावणारं आहे. आपल्या मायबोलीचं स्थान जपण्याची जबाबदारी आपली सर्वांची आहे.

मराठी जपूया. मराठी वाढवूया.

- ज्ञानदा कदम

dnyanadac@abpnetwork.com

॥ग्रंथात्मा॥ *

विश्लेषण

पी. विठ्ठल

वि श्ले ष ण

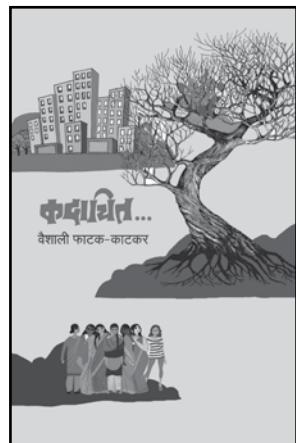
पी. विठ्ठल

आजच्या काळातील साहित्य आणि
संस्कृतीचा विशालपट

मूल्य २५० रु. सवलतीत १५० रु.

कदाचित

वैशाली फाटक-
काटकर

पंधरा व्यक्तिमत्त्वांची वैशिष्ट्ये
सूचित करणारा कथासंग्रह

मूल्य २०० रु. सवलतीत १२० रु.

अश्विन बापट
सीनियर अँकर, एबीपी माझा

कम्फर्ट झोनमधून बाहेर पडण्यासाठी तयार राहा

मराठी भाषा टिकवण हे आवश्यक आहेच, यासोबत मराठीपण टिकवून ठेवण हीदेखील काळाची गरज आहे, ते ब्हायला हवं.. अशी आग्रही भूमिका एबीपी माझाच्या ‘अभिजात मराठी’ कार्यक्रमात दिगंजांनी मांडली.

त्याच वेळी आपल्या कम्फर्ट झोनमधून बाहेर पडून काम करण्याची गरजही या मान्यवरांनी बोलून दाखवली.

‘मराठी उद्योजक कसे घडतील?’ या विषयावरील चर्चासत्रात ते बोलत होते.

दास ऑफशोअर इंजिनीयरिंग प्रा.लि.चे एमडी आणि संस्थापक अशोक खाडे, वीणा वर्लडच्या एमडी वीणा पाटील, अँडगुरु भरत दाभोळकर आणि वामन हरी पेठे ज्वेलर्सचे पार्टनर विश्वनाथ पेठे हे या सत्राचे वक्ते होते.

अशोक खाडे हे सांगलीपुत्र. सांगली जिल्हा १९७२ च्या दुष्काळाची धग सोसत होता, तेव्हाचा काळ आपल्याला आजही स्परत असल्याचं त्यांनी सांगितलं. याशिवाय ‘नेचर हेच तुझं फ्युचर बनेल’, असा मंत्र त्यांना वडिलांनी दिला आणि गरुडझेप घ्यायची प्रेरणाही याच वाक्यानं दिली. खाडेंचं कुरुंब वारकरी संप्रदायातलं. त्यामुळे संतसाहित्य आणि संतांची शिकवण लहानपणापासूनच संस्कारांमध्ये झिरपत होती. सांगलीतल्या पेडगावात त्यांचं शिक्षण झालं. पुढे आठवीपासून तासगावात स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्थेत शिक्षण घेतलं. त्यावेळी खाडेंच्या कुरुंबाची आर्थिक स्थिती अत्यंत हलाखीची होती. काही वेळा जेवायलाही मिळत नसे. काही वेळा झोपायला पांघरुण-अंथरुण नसे. तरीही आपण जिद सोडली नाही, त्याचा परिणाम कधीही अभ्यासावर होऊ दिला नाही, म्हणूनच गणितात १०० पैकी १०० असा स्कोअर दहावीपर्यंत मी कायम राखला असं अशोक खाडे अभिमानानं सांगतात. मग त्यांनी इंजिनीयरिंग, पीएचडी केलं. ६८ वर्षीय खाडेना आजही शाळेतलं वातावरण खुणावतं, असं ते सांगतात तेव्हा त्यांच्या डोळ्यांत या आठवणी आजही दाटलेल्या असतात.

शिक्षणातील आपल्या वाटचालीबद्दल वीणा पाटीलही मोकळेपणानं बोलतल्या. त्या म्हणाल्या, मी पालघर तालुक्यात मथापे

गावात शिकले. आईवडिलांनी माझ्याकडून मराठी घोटवून घेतलं. मथापे गावात शिकत असतानाचे ते दिवस खूप काही शिकवून गेले. मी ३८ वर्षांपूर्वी पर्यटनक्षेत्रात पाऊल ठेवलं. मी सुरुवात केली, तेव्हा सहलीच्या माध्यमातून मी बाहेर जात होते, तेव्हा त्या क्षेत्रात मुर्लींकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चांगला होता. म्हणजे एखादी मुलगी पर्यटनक्षेत्रात येतेय म्हटल्यावर लोक सहकार्य करत होते. एक इथे मी आर्बर्जन सांगेन, की जगात कुठेही गेले तरी, गावाकडच्या शाळेतल्या दिवसांमध्ये आईवडिलांनी केलेले संस्कार, खास करून शुद्ध मराठीचा त्यांनी धरलेला आग्रह हे सारं किती मोलाचं होतं, ते मला आज वेळोवेळी जाणवतं. मी त्यावेळी भाषेवर घेतलेल्या मेहनतीचा या व्यवसायात मला खूप फायदा झाला.

अँडगुरु भरत दाभोळकरांना शाळेच्या दिवसाबद्दल बोलतं केलं असता ते म्हणाले, गिरागावच्या आर्यन शाळेत माझं शिक्षण झालं. घरातलं सगळं वातावरण मराठी होतं. मग मी एलिफन्स्टन कॉलेजमध्ये गेलो. १४५ मुली आणि ५ मुलगे होते. त्यापैकी आम्ही तीन मुलगे मुर्लींमध्ये इंटरेस्ट घेणारे. त्यावेळी मला एकही वाक्य इंग्रजीत व्यवस्थित बोलता येत नसे.

एखाद्या मुलीकडून आपण सिनेमाला जायचं का, अशी विचारणा होत असे तेव्हा त्या उत्तरासाठी इंग्रजी शब्दांची मनात जुळावजुळव करावी लागायची. याकरता इतका वेळ लागायचा, की ती मुलगी सिनेमाला जाऊन यायची! यातला थडेचा भाग सोडून देऊया. कॉलेजच्या त्या दिवसांमध्ये माझ्या लक्षात आलं, की संवादाला विशिष्ट भाषा नसते. त्यात भाषांचा उत्तम मेळ घातला गेला पाहिजे. त्यात माझं विश्व अर्थात जाहिरातविश्वात फक्त मराठीत लिहिण्यापेक्षा हिंदी-इंग्रजी, मराठी-इंग्रजी यांचं मिश्रण तुमचं काम अधिक सोपं करतं. Purity of communication is more important.

वामन हरी पेठे ज्वेलर्सच्या सुरुवातीचे दिवस सांगताना विश्वनाथ पेठे म्हणाले, माझ्या पणजोबांनी व्यवसाय सुरु केला, तेव्हा या व्यवसायाला पोषक वातावरण नव्हतं. आपल्या देशात तेव्हा इंग्रजी राजवट होती. त्या काळात प्रसंगी त्यांनी ३-४ किलोमीटर खांद्यावर ओङी नेऊन वस्तू पोहोचवल्यात. पूर्वजांच्या मानानं आमची

अश्वन बापट, अशोक खाडे, वीणा पाटील, भरत दाभोळकर आणि विश्वनाथ पेठे

पिढी भाग्यवान म्हणावी लागेल.

आमच्याकडे व्यवसाय आला, तेव्हा आमचा पेठे ब्रॅंड जनमानसात पोहोचलेला होता. असं असलं तरीही तुम्हाला प्रत्येक ग्राहकापर्यंत पोहोचता आलं पाहिजे, तो ग्राहक टिकवून ठेवला पाहिजे. याकरता प्रभावीपणे मार्केटिंग करणं आलं. भौगोलिकदृष्ट्याही विस्तारणं, या गोष्टी करता यायला हव्यात. अशा वेळी काळाची पावलं ओळखून तुम्हाला वागावं लागतं, कधीतरी कोणालातरी वेगळा विचार करावा लागतो.

चर्चासत्राच्या पुढच्या टप्प्यात सर्व मान्यवरांनी मराठीची कास धरताना व्यवसायवृद्धी कशी केली ते उलगडून सांगितलं. अशोक खाडे म्हणाले, माझा व्यवसाय करण्याचं माध्यम इंग्रजी होतं. माझे क्लायंट ओएनजीसी, एल अँड टी असे होते. व्यावसायिक चर्चामध्ये मी बसत असे तेव्हा एल अँड टीचे बागा प्रतिनिधी आणि मी एकटा अशी स्थिती असायची. मी त्या चर्चेत तुकारामांची गाथा आणि ज्ञानेश्वरीतले दाखले द्यायचो. संतसाहित्यातलं ते वैभव ऐकून चर्चेत उपस्थित मंडळी थक्क व्हायची आणि मी मला जे पाहिजे ते घेऊन, अर्थात माझे 'बिझनेस डील डन करून' बाहेर पडायचो. आपल्याला मराठीनं जे दिलंय, ते धोबीपछाड आहे. इंग्रजीवाल्यांनी याचा नादच करू नये. मी सांगली-साताच्याचा असल्यानं माझे उच्चार सांगलीच्या भाषेची ढब दाखवणारे असतीलही, म्हणून मी इंग्रजीत वाक्य लिहिताना कधी चुकीचं लिहिलं नाही. माझा संवाद सुरु असताना मी नेहमी माऊलींना आठवतो, पांडुरंगाला आठवतो.

व्यवसायाबांधनीविषयी बोलताना वीणा पाटील म्हणतात, इंग्रजी ही व्यवसायाची भाषा आहे, त्यामुळे तिच्यावरही लक्ष दिलं गेलं पाहिजे. साहजिकच आजच्या काळात आपल्या मुलांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत शिक्षण द्यावं लागतं. ही काळाची अपरिहार्यता आहे. एखादा ग्रीसचा माणूस मला भेटायला आला आणि त्याच्याशी मराठीत बोलण्याचा आग्रह मी धरला तर तो अतिरेक होईल. म्हणून घरात मराठी पक्क करावं. तर बाहेरच्या जगात इंग्रजी चांगलं असू द्या. हिंदी भाषेशी बॉलिवृद्धचं असलेलं नातं आपण पाहतोय. हिंदीनं सगळा देश कसा बांधून ठेवलाय हेही आपण अनुभवतोय. हिंदी भाषेचा सन्मानही आपण करायला हवा. पालं टिळक शाळा, रुईया

कॉलेज तसंच सोमप्या कॉलेजच्या प्रवासातही भाषेचं ज्ञान बहुआयामी हवं, हेच अधोरेखित झालं. आपल्यासाठी मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी तिन्ही भाषा महत्वाच्या आहेत. आमच्या पर्यटनक्षेत्राबद्दल बोलायचं झालं तर कार्यालयात आम्ही मराठीची जपणूक करतो, तर देशांतर्गत टूरवर असताना प्रामुख्यानं हिंदीत सूचना देत असतो. याशिवाय बाहेरच्या देशांमध्ये इंग्रजीचा वापर आपण करतो. समोरच्या माणसाला ज्या भाषेत कळतं तशाच भाषेत त्याच्याशी संवाद साधायला हवा. मोडेन पण वाकणार नाही, हा बाणा काळानुरूप बदलायला हवा. यात मोडून पडण्याची जोखीम जास्त आहे. कुसुमाग्रजांच्या 'पाठीवर हात ठेवून फक्त लढ म्हणा' ही वृत्ती अंगी बाणायला हवी. कोरोनाकाळात जगातले सगळे बिझनेस मोडून पडलेत. पण, लढणं गरजेचं आहे.

जाहिरातक्षेत्रातली क्रिएटिव्हिटी भरत दाभोळकरांनी ठळकपणे या टप्प्यावर समोर आणली. ते म्हणाले,

मी या क्षेत्रात आलो, तेव्हा प्रत्येक एजन्सीत कॉपी रायटर इंग्रजीत लिहायचा. तेव्हा लांग्वेज ब्युरो होते. मराठीतील जाहिरातीकरता भाषांतर करून घ्यावं लागत असे, ते चांगलं करण्यासाठी दोन्ही भाषा चांगल्या यायला हव्या. पण,

शंभर शब्दांना तुम्ही जेव्हा पन्नास रुपये देता तेव्हा दर्जा चांगला मिळत नाही. अशा काळात मी माझ्या परीनं नेहमीच चांगलं काहीतरी करण्याचे प्रयत्न केले. असं असलं तरी क्रिएटिव्हिटी हॅज नो लांग्वेज. मी आतापर्यंत बत्तीस इंग्रजी नाटकं लिहिली. यामध्ये 'तुझे आहे तुजपाशी', 'पुरुष'सारख्या जनमानसात पोहोचलेल्या नाटकांचं मी भाषांतर केलं. ही नाटकं आम्ही नॉन महाराष्ट्रीयन प्रेक्षकांसमोर जगभरात सादर केली. विजू खोटे, आत्माराम भेंडे, किशोर प्रधान, विनय आपेटे यांसारख्या अनेक कसदार अभिनेत्यांनी यामध्ये अभिनय केला. परदेशी प्रेक्षकांनीही या दर्जाचा अभिनय कधी पाहिला नव्हता. आपली गुणवत्ता अमराठी भाषकांपर्यंत कशी पोहोचेल, यासाठी विचार व्हायला हवा आणि पावलंही टाकायला हवीत.

दागिन्यांच्या विश्वात मोठी उंची गाठताना पेठेचा त्यामागचा विचार काय असतो, या प्रश्नावर विश्वनाथ पेठे म्हणाले, आपण जागतिक पातळीवर मोठं होण्याचा प्रयत्न करायला पाहिजे. याकरता

लतादीदी आणि सचिन तेंडुलकर यांसारख्या दिग्गज व्यक्तिमत्त्वांचे आदर्श आपल्यासमोर आहेत.

तसंच, मराठी माणसांबद्दल एक सर्वसाधारण विश्वास लोकांना वाटत असतो, की तो अत्यंत प्रामाणिक आहे, कधीही फसवणार नाही. या आपल्या गुणाचा आपण फायदा करून घ्यावा. तुम्ही तुमच्या ग्राहकांना किंती उत्तम दर्जाची सेवा देऊ शकता, ते जास्त महत्त्वाचं आहे. मी आमच्या शोरूमबद्दल एक गोष्ट सांगतो- तिथे एखादा ग्राहक आला आणि तो अमराठी असेल, त्यावेळी त्याच्याशी मराठी बोलण्याचा अडूहास केला तर ती एक सायकॉलॉजिकल बैरंगर इंट्रिएट केल्यासारखं होईल. त्यामुळे तुमच्या आणि ग्राहकाच्या दोघांच्याही समन्वयानं यातून वाट काढणं गरजेचं आहे.

या सत्राच्या सांगतेला सर्व मान्यवरांनी उद्योगवृद्धीसाठी आपल्या योजना सांगतानाच युवा पिढीला काही महत्त्वाच्या टिप दिल्या. उद्योजक अशोक खाडे म्हणाले, उद्योजक बनण्यासाठी महत्त्वाकांक्षी असणं आणि क्षमता असणं हे दोन्ही गरजेचं आहे. जसा दिवस येईल तशी वाट काढणं आपल्याला जमायला हवं. माझं भव्य पोर्ट आहे. माझ्याकडे सुमारे साडेतीन हजार माणसं कार्यरत आहेत. दुर्बईच्या कंपनीसोबत भागीदारी असल्यानं मी तसाच बेस तिथे उभा केलाय.

माझ्याकडे दीड वर्षात काम केल्यावर माझ्याकडे कामगार बाहेर काम करायला लागल्यावर अडीच-तीन लाख पगार घेतात. येणाऱ्या काळात मी दोन हजार रोजगारनिर्मितीचं लक्ष्य ठेवलंय. मला कोणीही टर्न ओव्हर विचारला तर मी तो पैशांतला सांगत नाही. मी किंती नोकऱ्या उपलब्ध करून दिल्या तो आकडा सांगत असतो. तसंच, मी नेहमी माझ्याकडे काम करणाऱ्यांना हे आवर्जन सांगतो की, तीन गोष्टी लक्षात ठेवा. त्यातली पहिली म्हणजे तुमचे पाय हत्तीसारखे हवेत, त्यात ठामपणा हवा. दुसरं, पोट उंटासारखं हवं, भूक लागल्यावरही कणखरपणे उभं राहायला हवं. तिसरं, डोळे सिंहासारखे, चित्यासारखे हवेत, टार्गेट दिसेल ते गाठायचंच, हा असा दुढनिर्धर असायला हवा.

वीणा पाटील यांनी संकटाचं संधीमध्ये रूपांतर करण्यासाठी पर्यटनाचं उदाहरण दिलं. त्या म्हणाल्या, गेल्या दोन वर्षात पर्यटनउद्योग ठप्प होता. त्यामुळे यापुढच्या काळात या फील्डमध्ये उत्तम संधी आहेत. त्यांचा फायदा आपण घ्यायला हवा. या क्षेत्रात येऊ इच्छिणाऱ्यांनी आणखी एक गोष्ट पक्की ध्यानात ठेवावी. या ठिकाणच्या ग्लॅमरला पाहून इथे येऊ नये. इथे येणाऱ्याला काय करायचं यापेक्षा काय करायचं नाही हे उमगायला हवं. मनाची बैठक अशी हवी, की गरज पडली तर कुठेही जाता यायला हवं. आज मला मुंबई सोडून कोलकाता किंवा आफ्रिकेत जायची वेळ आली तरी माझी तयारी हवी. मनाची घडण केल्यानंतर मग मात्र परिश्रमांना पर्याय नाही. मी नेहमी म्हणत असते, देवाचं आणि माझं एक सुंदर नातं आहे. मी देवाकडे काही मागत नाही आणि देव मला काही कमी पडू देत नाही.

पर्यटनातील नोकरीच्या संधीबद्दल वीणा पाटील यांनी तिप्पट रोजगार वाढवण्याचा आपला मानस असल्याचं सांगितलं. रोजगार वाढवण्यासोबतच आमच्याकडे काम करत असलेल्या प्रत्येक

माणसाची क्षमता दुप्पट करण्याचा आम्ही प्रयत्न करतोय. उद्योजकासह त्याच्या टीममधील प्रत्येक सदस्याची क्षमता वाढावी, याकडे मी कटाक्षानं लक्ष देत असते.

तसंच कोणताही व्यवसाय सामाजिक जाणीव ठेवून करता आला पाहिजे, असंही त्यांनी आग्रहानं नमूद केलं.

उद्योगकक्षा रुदावण्याचा हाच धागा पकडत विश्वनाथ ऐंठे म्हणाले, जेम्स अँड ज्वेलरी एक्स्पोर्ट फॉरेन एक्स्चेंज मिळवून देणारा जगातील दोन अव्वल व्यवसायांमधला हा व्यवसाय आहे. यात खूप मोठ्या संधी आहेत. मॅन्युफॅक्चरिंग अर्थात उत्पादननिर्मिती म्हटलं की, शडू ठोकून काम करावं लागतं. वेगळं काहीतरी करण्याची जिद्द, चिकाटी हवी. हरिद्वार, उत्तरांचलसारख्या ठिकाणी खूप इन्सेटिव्ह याकरता दिलेले असतात. त्यामुळे गरज भासल्यास किंवा मोठ्या भरारीसाठी आपण तिथेही जायची तयारी ठेवावी. आपलं गाव सोडून म्हणजेच आपला कम्फर्ट झोन सोडून दुसरीकडे जाण्यासाठी तुम्ही मानसिकदृष्ट्या तयार राहावं.

सध्याच्या स्थितीत मॅन्युफॅक्चरिंगचा व्यवसाय हा ८०-९० टक्के बंगाली लोकांच्या ताब्यात गेला. आपल्याला हा व्यवसाय वाढवायचा असेल तर तुमचा दृष्टिकोन किंती लवचीक आहे ते फार महत्त्वाचं आहे.

अँडगुरु भरत दाभोळकरांनी सांगितलं, मराठीचा अभिमान जस्तर बाळगा, त्याच्बरोबर अन्य भाषाही शिका. त्यावरही प्रभुत्व मिळवा. त्याचवेळी चांगलं काम, चांगल्या दर्जाचं काम करणं हेच ध्येय हवं. मास मीडिया, डिजिटल जाहिरातीमध्ये क्रिएटिव्हिटीला खूप महत्त्व आहे. क्रिएटिव्हिटी कोणत्याही भाषेत असू शकते. जाहिरातीकरता डिजिटल मीडियात दहा मिनिटं, टीव्हीवर तीस सेकंद मिळतात. जाहिरात हा भावनेशी संबंधित घटक आहे. यावेळी मी फेविक्विकच्या जाहिरातीचं उदाहरण देईन. तो मासे पकडणारा माणसू तीन ठिपके लावतो आणि त्याला मासे मिळतात. यात कुणी काहीही बोलत नाही, पण फेविक्विकचं उत्पादन त्यातून काढलं तर जाहिरातीत काही उरत नाही. आपला आशय, आपलं उत्पादन प्रेक्षकांपर्यंत, ग्राहकांपर्यंत थेट पोहोचवणारी; नेमकेपणा पकडणारी अशा प्रकारची जाहिरात भावते. लोकांना काय हवंय, त्यांना कुठल्या भाषेत हवंय ते समजून घ्या. त्यांच्या मागणीनुसार, गरजानुसार त्यांना पाहिजे ते द्या.

या चारही व्यक्तिमत्त्वांचा हा थक्क करणारा प्रवास ऐकल्यानंतर आणि त्यांची दूरदृशी त्यांच्या विचारांमधून त्यांनी ज्या सर्वप्रित वृत्तीनं आणि तडफेन मांडली, त्यावर मला जाता जाता चार ओळी सुचल्या, ज्यानं या सत्राची मी सांगता केली, त्या ओळी अशा-

इंजिनीयरिंग क्षेत्रात अशोक खाडेंचं मोठं नाव

भरत दाभोळकरांच्या जाहिराती खाऊन जातात भाव

वीणा पाटील यांची पर्यटनक्षेत्रात भरारी

वामन हरी पेठेंच्या दागिच्यांची चमकच न्यारी

तुम्ही सर्व अपुल्या महाराष्ट्राची शान

मराठीजन म्हणती तुम्ही आमचा अभिमान

- अश्विन बापट

ashb2906@gmail.com

सुशील शेजुळे

मराठी शाळांबाबत इच्छाशक्ती हवी

२७ फेब्रुवारी या मराठी राजभाषादिनाच्या निमित्ताने एबीपी माझानं आयोजित केलेल्या ‘अभिजात मराठी’ या दोन दिवस पार पडलेल्या कार्यक्रमात मराठी भाषेच्या भवितव्याबद्दल विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांचा दृष्टिकोन जाणण्याचा प्रयत्न केला.

मराठी भाषा कशी रुजवायची, कशी टिकवायची, कशी पुढच्या पिढीपर्यंत न्यायची यासाठी सगळ्यात महत्वाची बाब म्हणजे शालेय शिक्षणातील मराठीचे स्थान. यावरच मराठी टिकण्यासाठी खरी भिस्त आता दिसत आहे. त्यासाठी शिक्षणात मराठीचं स्थान महत्वाचं आहे. शालेय शिक्षणात कोणते वेगवेगळे प्रयोग व्हायला हवेत या अंगानं विचार होणं महत्वाचं वाटतं व यासाठीच ‘शिक्षणक्षेत्रातलं मराठी’ या सत्रासाठी ज्येष्ठ शिक्षणतज्ज्ञ रमेश पानसे, ‘यानकी’चे प्रदीप लोखंडे व ‘आम्ही शिक्षक व मराठी शाळा संस्थाचालक संघ’ महाराष्ट्र राज्याचे समन्वयक मी (सुशील शेजुळे) हे उपस्थित होतो. या सत्राचे संवादक मराठी अभ्यास केंद्राचे अध्यक्ष डॉ. दीपक पवार होते.

डॉ. दीपक पवार यांनी रमेश पानसेसरांपासून सुरुवात केली. ‘सर’ आपण शिक्षणासाठी मागील जवळपास पन्नासएक वर्षांपासून लिहीत आहात आणि काम करत आहात. ज्ञानरचनावाद यासाठी लिहिताहात, मराठी शाळांसाठी लिहीत आहात. एका अर्थानं मराठी शाळांसाठी कडवट कटूर आग्रह कशासाठी?’

पानसे म्हणाले, ‘आज मी मराठी शाळेत शिकलो म्हणून तुम्ही इथे मला बोलावलं आहे. मराठी शिकणं ही सुंदर गोष्ट आहे. स्वभाषेतून शिकलं तर समज उत्तम होते व संबंध शिक्षणाचं एक उद्दिष्ट समज येण हे आहे. हेच साध्य करण्याचा मार्ग म्हणजे स्वतःच्या भाषेतून शिकणं. सर्वप्रथम मराठी शाळांनी बदलायला हवं. शंभर वर्ष झाली, काही शाळा त्याच पद्धतीनं सुरु आहेत. शाळा व शाळेतलं शिक्षण हे शिकणाच्यांच्या जीवनासाठी असेल, तर जीवन बदलत जातं तसतसं शिक्षण बदलत गेलं पाहिजे. मराठी शाळा जेवढ्या जुन्या तेवढ्या परंपरेला धरून चाललेल्या दिसतात. जगातल्या शिक्षणाच्या पद्धती, शिक्षणाचं तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र

व नव्यानं होणारे काही वेगळे बदल, काही वेगळं सांगत आहे. पंचवीसएक वर्षातला जगातला नवा प्रवाह आपण होऊन शिकण्याचा आहे. त्यामुळे शाळा आता शिकवणाऱ्या राहणार नाहीत तर शिकणाच्या राहतील. २०१५ ते २०१९ या पाच वर्षात महाराष्ट्रानं चांगला अनुभव घेतला आहे. जिल्हापरिषदेच्या ५० ते ६० हजार शाळा बदलल्या. मराठी माणसाला कधी ना कधी हे शाहाणपण येणार आहे, की आपण आपल्या भाषेत शिकावं. आजूबाजूला वातावरण असं होत चाललं आहे, की चांगली शाळा म्हणजे इंग्रजी शाळा. आता सरकारातर्फे इंग्रजी शाळांची भलामण केली जाते आणि मराठी शाळा बंद करून इंग्रजी शाळा सुरू करण्याचा विचार केला जातो तेव्हा मराठी शाळांकडे अधिक गांभीर्यानं पाहिलं पाहिजं असं मला वाटतं. मुंबई महानगरपालिकेन तर असा निर्णय घेतला, की जास्तीत जास्त शाळा इंग्रजी काढायच्या. कोणी घेतला हा निर्णय? कसा घेतला? यासाठी काही समिती नेमली होती का? कोणत्या तज्जांनी त्यावर काम केलेलं आहे? की एखाद्या मंत्राला वाटलं आणि त्यांनी तो निर्णय घेतला. नीट लक्षात घ्या, असे निर्णय होतात तेव्हा लोकशाहीच्या पोटात हुक्मशाही वास करत असते आणि या हा एका माणसाचा हुक्मशाहीचा निर्णय असतो तेव्हा त्या निर्णयाच्या विरोधात उभं राहण्यासाठी म्हणून मी मराठी शाळांचा आग्रह धरतो.’

यानंतर ‘यानकी’चे प्रदीप लोखंडे यांना डॉ. दीपक यांनी बोलते केले. ‘यानकी वाचनालयाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील शाळांपर्यंत तुम्ही पोहोचलेले आहात. ग्रामीण महाराष्ट्रातील मराठी शाळांचं चित्र दहा-वीस वर्षात कसं बदलतं? तुम्ही या बदलासाठी काय पद्धतीनं आपण जावं असं सुचवाल.’ यावर प्रदीप लोखंडे म्हणाले, ‘मागच्या दहा वर्षात आम्ही गेलो त्या शाळेत शिक्षक विविध उपक्रम राबवताना दिसत आहेत, पण कोणी ते दाखवत नाही. कितीतरी शाळा पालक व गावाला सहभागी करून घेत आहेत. पालक आता हुशार झालेले आहेत. काहीच शिक्षकांना आपण मोठे करतोय पण ग्रामीण भागात अशा खूप शाळा आहेत जेथे नंबर लावून

डॉ. दीपक पवार, रमेश पानसे, प्रदीप लोखंडे आणि सुशील शेजुळे

प्रवेश घ्यावा लागतो, ही मला जमेची बाजू वाटते. शेवटी काहीना प्रवेशाही मिळत नाही, हे बच्याच जणांना माहीतच नाही. महाराष्ट्रात इंग्रजीचा प्रभाव आहे का, तर आहेच. त्याला आपण सगळेच जबाबदार आहोत. गावकन्यांना-पालकांना दोष देऊन उपयोग नाही. खूप ठिकाणी गुरुजी नावाची संकल्पना अजून जिवंत आहे. त्यामुळे मराठी शाळा, मराठीपण मरणार नाही. भारतातील प्रत्येक घरात शिक्षणाचं महत्त्व पोहोचलेलं आहे हे कोणी नाकारू शकत नाही. एखाद्या कुठे बंद पडलेल्या शाळेचा ऊहापोह करत बसां योग्य नाही. आज प्रत्येकाला आपल्या मुलाला शिकवायचं आहे ही मोठी जमेची बाजू पंधरा-वीस वर्षांत झाली, असं मला वाटतं.’

यानंतर आम्ही शिक्षक व मराठी शाळा संस्थाचालक संघाचे समन्वयक सुशील शेजुळे यांना डॉ. दीपक पवार यांनी मराठी शाळांच्या चळवळीतील काही महत्त्वाच्या प्रश्नांबाबत विचारलं, ‘शेजुळे, तुम्ही मराठी शाळांच्या आंदोलनामध्ये काम करता म्हणजे शिक्षकांच्या पेन्शनचा प्रश्न असेल किंवा अगदी मराठी माध्यमात शिकून ज्या मुलांना नोकन्या नाकारल्या गेल्या त्या मुलांचा प्रश्न असेल किंवा महाराष्ट्रातील मराठी शाळांचा आराखड्याचा प्रश्न असेल. राजकीय व्यवस्थेशी संघर्ष करण, चर्चा करण हे काम तुम्ही काही वर्ष करत आहात याबाबतीमध्ला तुमचा प्रश्नासनाचा, चळवळीचा अनुभव कशा स्वरूपाचा आहे? आणि त्यातनं मराठी शाळाबद्दल तुम्हाला काही आशेचा किरण दिसतो आहे का?’ यावर बोलताना सुशील शेजुळे यांनी पुढीलप्रमाणे माहिती दिली. ‘२००८-०९ ला मराठी शाळांसाठी शासनानं प्रस्ताव मागवले होते परंतु मराठी शाळांसाठी एक नवीन बृहत्आराखड्याचे धोरण आणणार आहोत म्हणून ते प्रस्ताव शासनानं १३ महिन्यांत रद्द केले व २०१२-१३मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात ज्या ठिकाणी मराठी शाळांची गरज आहे अशा ठिकाणाचा हा बृहत्आराखडा अस्तित्वात आला. प्राथमिक, उच्च प्राथमिक व माध्यमिक शाळेची गरज असलेली ठिकाण या बृहत्आराखड्यामध्ये होती. अंतर व लोकसंख्या या

दोन निकषांचा विचार करता हा बृहत्आराखडा शासनानं तयार केला. यातील प्राथमिक व उच्च प्राथमिक शाळा ह्या जिल्हापरिषद व स्थानिक स्वाराज्यसंस्था काढणार होते तर माध्यमिक शाळांसाठी खाजगी संस्थांकडून प्रस्ताव मागवण्यात आले होते. प्राथमिकची ६५९ ठिकाणे, उच्च प्राथमिकची १५७९ ठिकाणे व माध्यमिकची २५९ ठिकाणे यामध्ये समाविष्ट केली होती. ऑनलाईन पद्धतीनं ही प्रक्रिया शासनानं राबवून माध्यमिकचे प्रस्ताव संस्थाचालकांनी भरले होते व ते सादर करताना संस्थाचालकांनी जमीन, मुदतठेव, दहा हजार रुपये ना परतावा शुल्क अशाप्रकारे लाखो रुपये या मराठी शाळांसाठी संस्थाचालकांनी खर्च केले होते. परंतु २०१७मध्ये अचानक या सर्व मराठी शाळांची गरज संपल्याचं जाहीर करून हा बृहत्आराखडा शासनानं रद्द केला. या बृहत्आराखड्यामध्ये चार प्रकारच्या शाळा आहेत.

- १) आजही अनधिकृतपणे चालू असलेल्या शाळा.
- २) शाळा सुरु केल्या आणि शासनाच्या भीतीपोटी काही कारवाई होईल म्हणून त्या शाळा बंद केलेल्या शाळा.
- ३) शाळा सुरु केल्या आणि शासन कारवाई करेल म्हणून स्वयंअर्थसाहस्रितची परवानगी घेतली.
- ४) प्रस्ताव जमा केले आणि आजही या प्रस्तावाला मान्यता मिळेल म्हणून शाळा सुरु होईल याची वाट बघत असलेल्या शाळा.

यासाठी पाठपुरावा म्हणून आम्ही सातत्यानं त्या त्या वेळचे शिक्षणमंत्री विनोद तावडे असतील, आशिष शेलार असतील, तेहाचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस असतील व आताच्या शिक्षणमंत्री वर्षाताई गायकवाड असतील, सातत्यानं यांना भेटलो बोललो, पण सरकारकडून कोणत्याही प्रकारची स्पष्ट भूमिका याबाबत आजपर्यंत घेतली गेलेली नाही. दोन डझनपेक्षा जास्त आमदारांनी २०१४ पासून आतापर्यंतच्या सरकारांनी पत्रव्यवहार करून पाठपुरावा केलेला आहे. परंतु त्याचा काहीही फायदा झालेला नाही. मुद्दा असा आहे, की शिक्षणहक्क कायदा असं सांगतो, की १ किमी, ३ किमी,

५ किमीप्रमाणे शाळा असाव्यात व आजही महाराष्ट्रामध्ये सर्वेक्षण केलं तर मराठी शाळांची गरज असलेली ठिकाण महाराष्ट्रामध्ये आहेतच. महाराष्ट्राच्या शिक्षण सचिव वंदना कृष्ण यांना यासंदर्भात भेटलो असता त्या बृहत्ताराखड्याविषयी अनभिज्ञ होत्या व महाराष्ट्रात एकाही मराठी शाळेची गरज नाही असं त्या आम्हाला सांगत होत्या व आम्ही महाराष्ट्रात मराठी शाळांची गरज असलेल्या ठिकाणांची यादी हातात घेऊन त्यांच्यापुढे बसलो होतो! हे धक्कादायक आहे. शिक्षणहक्क कायदा पायदळी तुडवण्यासारखं आहे. इंग्रजी शाळांना हव्या तशा, हव्या तिथे माझ्या मिळतात, परंतु मराठी शाळांना मान्यता देताना त्यांचे प्रस्ताव रद्द होतात किंवा विविध कारण देण्यात येतात. आम्ही माहिती अधिकारात माहिती मागवली, आम्ही संस्थाचालकपर्यंत पोहोचलो. माहिती अधिकारातील माहिती अशी सांगते, की जास्तीत जास्त मान्यता या इंग्रजी शाळांना दिलेल्या दिसतात. त्यामुळे या मराठी शाळांच्या लढ्यामध्ये सरकारचा, शासनाचा व प्रशासनाचा अनुभव अतिशय वाईट आहे. आम्ही मुंबई उच्च न्यायालयातसुद्धा न्यायासाठी धाव घेतली आहे. आमच्या बाजून निर्णय लागेल याबाबत आम्ही आशावादी आहोत. २००८-०९ ला मागवलेले प्रस्ताव रद्द करताना नवीन धोरण येर्इल म्हणून हे प्रस्ताव रद्द करत आहोत असं सांगण्यात आलं होतं. त्यानंतर बृहत्ताराखड्याचं धोरण आलं व त्याचप्रमाणे २०१७ मध्येसुद्धा बृहत्ताराखड्याचे प्रस्ताव रद्द करताना नवीन धोरण आखणार आहोत म्हणून हे प्रस्ताव रद्द करत आहोत असं सांगण्यात आलं होतं. हे आणखी धक्कादायक आहे. २००८ ते २०२२ मराठी शाळांसाठी धोरण ठरत नाही का?

पुढचा महत्त्वाचा मुद्दा आहे तो मुंबई महानगरपालिकेच्या मुंबई पब्लिक स्कूल (एमपीएस) या इंग्रजी शाळेमधील नोकरीचा. मराठी माध्यमांमध्ये शिकले म्हणून येथे नोकरी नाकारण्यात आली आहे. विद्यार्थ्यांची पवित्र पोर्टलच्या माध्यमातून निवड झाली होती. हे विद्यार्थी मागील तीन वर्षांपासून न्यायासाठी झटक आहेत. आज १६० दिवस झाले हे विद्यार्थी आझाद मैदानावर आंदोलन करत आहेत. सर्वच पक्षांतील विविध लोकप्रतिनिधींनी या मुलांना नोकरीत सामावून घेण्यासाठी पत्र दिलं आहे, पाठिंबा दिलेला आहे. अधिवेशनातही यावर चर्चा झाली, परंतु तीन वर्ष पाठपुरावा व सतत १६० दिवसांचं आजही सुरु असलेलं आझाद मैदानातील आंदोलनं पाहता मराठी माध्यमातील पात्र व सक्षम विद्यार्थ्यांना न्याय मिळत नसेल तर या विद्यार्थ्यांनी काय करायचं? मराठी माध्यमात शिकले म्हणून नोकरी नाकारण्याच्या घटनाही आता पुढे येताना दिसत आहेत. याची सुरुवात मुंबई महानगरपालिकेनं केल्याचं दिसत. याचाच पुढचा भाग म्हणून मराठी माध्यमातून पात्र व सक्षम विद्यार्थ्यांना नोकरीत संरक्षण मिळावं म्हणून, मराठी माध्यमात शिकले म्हणून नोकरीत नाकारू नये म्हणून कडक कायदा करण्याची मागणी आम्ही सरकारला केलेली आहे. याबाबत सरकारनं तातडींन कायदा करून भूमिका स्पष्ट करणं महत्त्वाचं वाटतं. अन्यथा असेच पायऱ्डे पडत जातील व विद्यार्थ्यांना नोकरी नाकारण्यात येर्इल. मराठी

माध्यमात गुणवत्ता नाही असं समजां तसंच इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेतलं तरच इंग्रजीवर प्रभुत्व संपादन करता येतं हा गैरसमज नोकरी नाकारण्याच्या मुळाशी आहे. मराठी माध्यमातून शिकलेल्या उमेदवारांना नोकर्या मिळाल्या नाहीत तर मराठी माध्यमाच्या शाळा कालबाबू होण्यास वेळ लागणार नाही. त्यामुळे असा कायदा होणं महत्त्वाचं वाटतं. एखाद्या माध्यमात शिकलेला विद्यार्थी व त्याची गुणवत्ता याचा तसा काहीच संबंध नसतो. त्यामुळे नोकरीत माध्यमाशी निगडित असलेली अट नसावी. सरकार याबाबत काय भूमिका घेतं याची वाट पाहत आहोत.

‘तिसरा महत्त्वाचा मुद्दा मुंबई महानगरपालिकेच्या प्राथमिक खाजगी अनुदानित शाळांमधून पंचवीस-तीस वर्ष नोकरी करून निवृत्त होणाऱ्या शिक्षक-शिक्षकेतरांना निवृत्तिवेतन मिळत नाही. सन २००० सालानंतर काही खाजगी प्राथमिक शाळांना अनुदान मंजूर झालं, परंतु निधी नसल्याचं कारण पुढे करत या शाळा शंभर टके अनुदानावर यायला उशीर झाला व समांतरपणे काही शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचारी निवृत्त होत गेले. याच कर्मचार्यांना अनुदानित नोकरीचा कालावधी दहा वर्ष असल्याचा नियम पुढे करत मुंबई महानगरपालिकेन निवृत्तिवेतन नाकारलं. मुळात पंचवीस-तीस वर्ष नोकरी करूनही मुंबई महानगरपालिकेन अनुदान उशीर दिल्यामुळे अशा प्रकारच्या नियमात उडकवून देशाचं भविष्य घडवण्याच्या वयोवृद्ध, निवृत्त शिक्षकांना अशा प्रकारे त्रास देणं योग्य नाही. आता या वयात उदरनिर्वाहासाठी हे कर्मचारी वॉचमनसारखी कामं करत असल्याचं दिसत आहे. अशाच एका प्रकरणात एक शिक्षिका मुंबई उच्च न्यायालयात गेल्या होत्या. मुंबई उच्च न्यायालयानं त्या शिक्षिकेच्या बाजून न्याय दिला, पण मुंबई महानगरपालिका सर्वोच्च न्यायालयात गेली. सर्वोच्च न्यायालयानंही त्या शिक्षिकेच्या बाजून न्याय दिला, तेहा मुंबई महानगरपालिकेन त्या शिक्षिकेला न्यायाप्रमाणे निवृत्ती वेतनानंतरचे सर्व लाभ दिले. असं असताना मग हाच न्याय इतर कर्मचार्यांना का लागू होत नाही? आता बाकीचे कर्मचारीही मुंबई उच्च न्यायालयात गेले. मुंबई उच्च न्यायालयानं या शिक्षकांच्या बाजून निर्णय दिला. त्यामध्ये असं म्हटलं, की मुंबई मनपानं दोन आठवड्यांत प्रत्येक शिक्षकाला खर्चपोटी पंचवीस हजार रुपये व चार आठवड्यांत शिक्षकांच्या हक्काचं निवृत्तीवेतन दहा टके व्याजासह द्यावं. पण मुंबई उच्च न्यायालयाचा हा निर्णय न मानता मुंबई महानगरपालिका सर्वोच्च न्यायालयात गेली आहे. देशातील मातब्बर वकिलांची फौज या निवृत्त, वयोवृद्ध शिक्षकांना निवृत्तिवेतन मिळू नये म्हणून मुंबई महानगरपालिकेन उभी केली आहे. वकिलांवर पैसे खर्च झाले तरी चालतील पण यांना पेन्शन द्यायला नको ही मानसिकता बदलायला हवी व या कर्मचार्यांना तत्काळ न्याय मिळावा यासाठी सरकारनं यात हस्तक्षेप करायला हवा. हे कर्मचारी अतिशय कठीण परिस्थितीत जगत आहेत. काहींचे याआधी मृत्यू झालेले आहेत तर काहीच्या मते आमचा जीव जायच्या आधी आम्हाला न्याय मिळावा अशी विनंती करत आहेत. त्यांना न्याय मिळायला हवा.

‘म्हणजे थोडक्यात कसं करायचं? एकीकडे मराठी शाळांना मान्यता मिळत नाहीत, दुसरीकडे मराठी माध्यमामध्ये शिकले म्हणून विद्यार्थ्यांना नोकरी मिळत नाही आणि तिसरीकडे मराठी माध्यमामधून निवृत्त झालेल्या शिक्षकांना पेन्शन मिळत नाही, हे अतिशय कठीण प्रश्न होऊन बसलेले आहेत. यावर सरकारनं तातडीन भूमिका घ्यायला हवी.’

‘सातत्यानं लोक असं सांगत आहेत, की घरात आम्ही मराठी बोलतो मग इंग्रजी शाळेत घाटलं तर काय बिघडलं? अशा घरात मुलं मराठी शिकत नाहीत. पालक आणि आजी-आजोबा इंग्रजी शिकतात. दोन-तीन पिढ्यांमध्ये ज्याला लँग्वेज शिफ्टिंगची प्रक्रिया म्हणतात ती पूर्ण होते. ही प्रक्रिया वेगानं होताना दिसते. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये मराठी टिकवलं जावं असा प्रयत्न महाराष्ट्रातल्या वेगवेगळ्या सरकारनं केलेला दिसतो. अशा प्रकारच्या समितीत आपण काम केलं आहे. अशा प्रकारच्या निर्णयाचं भवितव्य तुम्हाला काय दिसतं.’ या विषयी विचारता पानसेसरांच्या मते, ‘भवितव्याबद्दल सांगण कठीण आहे, पण इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये कायद्यानं मराठी विषय सक्तीचा केल्यानंतर अजूनही नीटपणे शाळांनी सुरुवात केलेली दिसत नाही. दुसरा मुद्दा, या शाळांतून मराठी शिकवणार कोण? अकरा भाषांतून महाराष्ट्रात शिक्षण चालतं. यात मराठी विषय प्रत्यक्ष कोण शिकवणार हा प्रश्न पुढे आला नाही. मराठी विषयातून पदवी घेतलेल्या माणसानं हा विषय शिकवावा अशी अट मी त्यात ठेवली होती. या मागचा हेतू, आपल्या मराठी भाषेतून शिकणाऱ्या मुलांना रोजगार मिळाला असता. या जवळपास तेवीस हजार शाळा आहेत. तेवीस हजार नोकरीच्या जागा या ठिकाणी निर्माण झाल्या असत्या. पण, तेवढीच एक गोष्ट कायद्यातून वगळण्यात आली! आपण कायदे चांगले बनवतो, पण त्याच्या अंमलबजावणीत काही जागा अशा ठेवतो त्यातून पळवाटा निघू शकतील. भविष्यकाळाबाबत मला विचाराल तर सक्तीनं का होइना पण मराठी तेथे येईल, मराठी शिकवाव लागेल, पण मराठीला मिळणारं दुय्यमत्व कमी होईल असं काही मला त्या पातळीवर वाटत नाही. तिसरी महत्वाची गोष्ट अशी, की या सगळ्या शाळांतून मराठी सक्तीचं केल्यानंतर मुळात जी काही प्रवृत्ती आहे इंग्रजी शाळांची, ती म्हणजे मराठीत बोलायचं नाही, हे सर्वांपणे सुरु आहे. इंग्रजीत बोलावं लागतं. मुळात इंग्रजी शाळेत गेल्यामुळे काय नुकसान झालं ते बघायला हवं. इंग्रजी शाळेत मराठी मूळ जात तेव्हा ते सहा वर्षांचं मूळ पहिलीत गेल्यानंतर आपल्याला न येणाऱ्या भाषेत शिकायला सुरुवात करतं. हेच मूळ मराठी शाळेत गेलं की आपल्याला येणाऱ्या भाषेत शिकायला सुरुवात करतं. आता न येणाऱ्या भाषेत शिकणं हे विलक्षण कठीण आहे. त्याचा विलक्षण ताण मुलावर येतो, पण हा शिक्षणातला ताण बाह्यस्वरूपात दिसत नाही. तो त्रास मुलं सहन करतात. माझ्या अनुभवानुसार किमान सहा वर्ष लागतात मुलांना शाळेतल्या विषयांसंदर्भातलं इंग्रजी यायला. त्यामुळे न येणाऱ्या भाषेत शिकल्यामुळे मुलांचा विषय कच्चा राहतो. ही मुलं बोलायला शिकली तरी अभ्यासात कच्ची

राहतात आणि आजचं मराठी व इंग्रजीविषयक रोजगारक्षेत्रातलं चित्र पाहिलं तर मराठीतून शिकलेली मुलं अधिक प्रमाणात आयएएस होत आहेत, डॉक्टर, इंजिनीयर होत आहेत. या सगळ्याच बाबतींत इंग्रजीतून शिकलेली मुलं यात मात्र मागे आहेत व हे सत्य अजून पालकांना कळायचं आहे. जोवर पालकांना हे सत्य कळत नाही तोवर ही स्थिती अशीच राहील. परदेशात जाणारी ८५ टके मुलं ही मराठी माध्यमाची का असतात? आजचं युग विज्ञानयुग आहे. तुम्हाला आता काय येतं हे महत्वाचं आहे. तुम्ही कुठे शिकलात, कोणती डिग्री आहे याला महत्व नाही. तुला काय येतं ते करून दाखव. मराठी माध्यमात शिकल्यानं आमच्या मुलांचं भविष्य उज्ज्वल आहे. हे पालकांना कधीतरी कळेलच.’

यावर डॉ. पवार म्हणाले, ‘पानसेसरांचं म्हणणं ऐकून कोणीही म्हणेल, की तुम्ही हे म्हणूच शकता, कारण तुम्ही मराठी शाळांसाठी काम करता. तुम्ही मराठी शाळांचे धार्जिणे आहात.’ डॉ. पवार पुढे सांगतात, की ‘यशपाल समितीचा अहवाल हा खूप महत्वाचा आहे. हा अहवाल असं म्हणतो, की इंग्रजी शिकणं व इंग्रजी माध्यमात शिकणं या दोन वेगळ्या गोष्टी आहेत व मध्यमवर्गाच्या लक्षात ते न आल्यामुळे ते मुलांना इंग्रजी माध्यमात घालातात. नवा विषय व नव्या भाषा अशा दुहेरी शिक्षणाचं ओङ्ग आल्यामुळे पाठांतर, घोकंपटी असं करावं लागतं. कोठारी आयोग ते यशपाल आयोगापर्यंत ते थेट आताच्या नव्या शैक्षणिक धोरणापर्यंत सर्वत्र मातृभाषेच्या शिक्षणाबद्दल आग्रहानं सांगितलं गेलं, पण एकीकडे मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षणतज्ज्ञ व दुसऱ्या बाजूला शिक्षणाचा बाजार. अशा प्रकारच्या कोंडीत मातृभाषेतील शिक्षण सापडल्याचं दिसतं.’ यानंतर त्यांनी प्रदीप लोखंडे यांना दोन प्रश्न विचारले, ‘यानकीच्या वाचनालयाच्या प्रयोगामुळे ग्रामीण भागातील शाळांचं वाचनाचं चित्र कशाप्रकारे बदलताना तुम्हाला दिसतं? ग्रामीण भागातून शहरांमध्ये येऊन मराठी माध्यमात शिकून बाजारात असेल किंवा इतर क्षेत्रात असेल, वरच्या स्थानावर गेलेली जी माणसं आहेत त्यांची मराठी शाळांबद्दलची बांधिलकी तुम्हाला कशी दिसते?’

याबाबत प्रदीप लोखंडे म्हणाले, उत्तर देण्याआधी शाळांबद्दल मला थोडक्यात असं सांगायचं आहे, की पुस्तकी शिक्षण कमी होत जाणार आहे व व्यावसायिक शिक्षणाचं महत्व वाढत जाणार आहे. आज शंभरपैकी ९८ टके जागा या व्यावसायिक अंकिटविटीशी संबंधित आहेत. आपल्या आयआयटी का बंद होत आहेत हे बघायला पाहिजे आपण. व्यावसायिकतेचा तसा भाषेशी काही संबंध येत नाही, कारण त्याला फक्त तिथे जाऊन सांगायचं आहे, की मी इलेक्ट्रिशियन आहे, मी प्लंबर आहे. आता ‘यानकी’बद्दल सांगतो. यानकी सुरु करण्यामागचा उद्देश हा होता, की शहरात राहणरे लोक आपल्या मुलासाठी ‘अग्रिपंख’ हे पुस्तक कधीही विकत आणतात, पण गावात राहणरे शेतकरी किंवा इतर कोणी जास्त पैसे मिळवत असेल तरी अग्रिपंख विकत आणणार नाही व तेथे अग्रिपंख मिळतही नाही. त्याच वयात त्याच मुलां-मुलींनं ते नाही वाचलं तर तो आयुष्यभर वाचणार नाही. अभ्यास असं सांगतो, की कुठलाही

अभ्यास दहा ते पंथरा या वयामध्ये तुमच्यावर बिंबवला जातो. ह्या वयानंतर तुम्ही त्या मुलांना फार काही जास्त शिकवू शकत नाही. कुठलाही छंद असो किंवा आणखी काही. म्हणजे या वयात मुलांना वाचन देऊ शकतो का याचा विचार आमच्या मनात होता. मग आम्ही महाराष्ट्रभर फिरलो. माझ्या पत्नीलाही सोबत घेतलं, कारण अजूनही गावातील मुलगी व्यक्त होताना पुरुषापेक्षा स्त्रीजवळ जास्त चांगल्या प्रकारे व्यक्त होते हे आम्ही अनुभवलं आहे. मला तुम्हाला सांगताना आनंद वाटतो, की मराठी वगैरे अजून काही मेलेली नाही. बन्याच पुस्तकांची नावं ती मुलं गावात घेतात. आम्हाला ‘श्यामची आई’ वाचायचं आहे असे सांगतात, तर काही जेण ‘फोर्ट’वर पुस्तक वाचायचं आहे असं म्हणतात. एक मुलगी म्हणाली, सापावर पुस्तक वाचायचं आहे! हे ऐकून आम्ही चकित झालो, की आपण कुठल्या भ्रमात तर नाही ना? त्यांना काहीच माहीत नाही व मी जाऊन त्यांना शिकवणार की हे वाचा, असं काहीच नाही. त्यांना बन्यापैकी पुस्तकांची माहिती आहे. ज्याप्रमाणे काही ठरावीक पुस्तकं वाचली पाहिजेत असं आपण म्हणतो, जी प्रत्येकाच्या घरी असतात, तशी ठरावीक पुस्तकं दिलीच पाहिजेत असाही आम्ही विचार केला आणि मग हे वाचनालय उघडलं. त्याला ग्यानकी असं नाव दिलं. ग्यान म्हणजे ज्ञान हा संस्कृत शब्द आहे व ‘की’ हा इंग्रजी शब्द आहे. ज्ञानाची चाबी पण त्याची जी टॅगलाइन केली ती महत्त्वाची आहे- वाचा, लिहा आणि बोला. कारण नुसंत वाचून मराठी वाचणार नाही, नुसंत बोलून मराठी वाचणार नाही, ह्या तिन्ही गोष्टी होतील तेब्बाच मराठी वाचेल. लोकांना आज पोस्टकार्ड माहीत नाही, ते कसं लिहायचं ते माहीत नाही. १४८ पुस्तकांचा संच आम्ही तयार केला आहे. लोकसहभागातून चालवलेला हा कार्यक्रम आहे. ग्रामीण भागातील दोन हजार ते आठ हजार लोकवस्तीच्या गावातच हे वाचनालय उघडलं जातं व तीन किलोमीटरवरून मुलंमुली वाचण्यासाठी चालत येतात. या सगळ्या वाचनालयांच्या मॉनिटर तिथल्या विद्यार्थ्यांनी आहेत याचं कारण असं आहे, कधी कधी शहरात असे अनुभव येतात व त्या अनुभवाचा रागाही येतो तो असा, की मोठमोठ्या शहरात प्रश्न विचारले जातात की, तिकडे मुली शिकतात का? हा प्रश्न ऐकून असं वाटतं, काय बोलावं? मी म्हणतो, ‘ती वाचत नाही ती मॉनिटर करते.’ डोक्यात येणाऱ्या प्रत्येक विषयाचं एक तरी प्राथमिक पुस्तक वाचनालयात आहे. नाटक, संगीत, राज्यघटना इत्यादी. सुधा मूर्तीपण आहे व सुनीता विल्यम्सही आहे. ‘अग्रिपंख’ आहे व ‘बटाट्याची चाळ’ आहे. याची सगळ्यात मोठी सक्सेस स्टोरी अशी आहे, की या पुस्तकांसोबत एक पोस्टकार्ड आम्ही आतमध्ये टाकतो. आम्ही दहा लाख विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचलोय. प्रत्येक कामाच्या दिवशी तीन वाचनालयं उघडतोय. म्हणजे कोणीतरी पैसे देतोय म्हणजे मराठीवर विश्वास दाखवतोय. महाराष्ट्रामध्ये साडेचार हजार गावांमध्ये साडेचार हजार माध्यमिक शाळांमध्ये ही वाचनालयं उघडली आहेत. याही पुढे जाऊन सक्सेस स्टोरी ही आहे व मला सांगायला अभिमान वाटेल, की त्यातली तीन लाख त्र्याहत्तर हजार पुस्तकं वाचण्याचा

अभिप्राय आम्हाला विद्यार्थ्यांनी पाठवला आहे व याहीपेक्षा जास्त पत्रं मान्यवर लोकांनाही गेलेली आहेत. त्यांनी वाचलं आणि लिहिलं ही मोठी गोष्ट आहे. बोली त्याची तो बोलतच आहे. या तिन्ही गोष्टी मिळवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. राज्याप्रमाणे त्या भाषेत वाचनालयं उघडण्याचा आम्ही प्रयत्न करतोय. या सगळ्यात आम्हाला एक गुरुजी दिसतो की तो या मुलांनी वाचावं म्हणून धडपड करतो. सर्वांना मला सांगावंसं वाटतं, की मुलींचं आवडतं पुस्तक रांगोळी किंवा शिवणकाम नसून सुनीता विल्यम्स आहे व आपला भारत बदलतोय. उगाच आपण त्यात अडकून पडायला नको. मुलांचं आवडतं पुस्तक ‘नापास मुलांची गोष्ट’ आहे. कारण आपल्याकडे नापास झालं की त्यावर फुली मारतात. करोडो मुलांची आयुष्यं समाजानं बरबाद करून टाकली. अशाप्रकारे हा सगळा उपक्रम चालतो. आम्ही मराठी रुजवली तिकडे, असं आमचं मत आहे, कारण दहा लाख खूप मोठा आकडा आहे व सर्वांना माझं नम्र आवाहन आहे, की एकदा नक्कीच म्यानकीच्या कार्यालयाला भेट द्या. राज्यानुसार, जिल्हानुसार, तालुक्यानुसार, गावानुसार, विषानुसार सगळी पत्रं आम्ही तिथे ठेवलेली आहेत व त्यातली दोन लाख पत्रं आम्ही लॅमिनेशन करून ठेवली आहेत. यापुढेही दोनशे वर्ष अभ्यास होणार आहे यावर कारण त्या त्या वयात त्यांनी काय लिहिलेलं आहे ते बघण्यासाठी हे महत्त्वाचं आहे. यातील ५८ टके पत्रं मुलांनी लिहिलेली आहेत. म्हणून म्हणतो मराठी भाषा अजिबात मरणार नाही!

यानंतर डॉ. पवार यांनी शेजुळे यांना विचारलं, की ‘शिक्षकांची मराठी शाळांच्या सक्षमीकरणातील काय भूमिका आहे?’ यावर सुशील शेजुळे असं सांगतात, की ‘शिक्षक मराठी शाळा टिकवण्यातला सगळ्यात महत्त्वाचा घटक आहे. मराठी शाळा टिकवायच्या असतील तर शिक्षकांचा मातृभाषेतील शिक्षणावर विश्वास असणं महत्त्वाचं वाटतं. शिक्षकांशी चर्चा करताना, चर्चासप्रामध्ये किंवा त्यांना विविध प्रकारची प्रशिक्षणं देताना असं जाणवतं, की काही शिक्षकांची मुलं इंग्रजी माध्यमात शिकतात. तुमचं पोट मराठी शाळेवर चालतं, या नोकरीवर चालतं व तुम्हाला मातृभाषेतील शिक्षण गुणवत्तापूर्ण वाटत नसेल, तर मग मराठी शाळा टिकणारच नाहीत. खरं तर या शिक्षकांनी बालकांचा आनंदाद्यी शिक्षणाचा प्रवास समजून घेतला पाहिजे. इंग्रजी भाषा म्हणून शिकणं व इंग्रजी माध्यमात शिकणं हा फरक समजून घेतला पाहिजे. मातृभाषेतील शिक्षणाबद्दल वाचलं पाहिजे. त्याचे फायदे समजून घेतले पाहिजेत. शिक्षकांचीच मुलं इंग्रजी माध्यमात जायला लागली, तर मग पालकांनाही वाटतं यांची मुलं इंग्रजी माध्यमात जातात तर मग आपली का नको? शिक्षकांनी स्वतःपासून सुरुवात करावी. मराठी शाळा गुणवत्तापूर्ण झाल्या तरच त्या टिकतील म्हणून त्या गुणवत्तापूर्ण व प्रयोगशील करण्यासाठी शिक्षकांनी पुढाकार घेऊन प्रयत्न करावेत. शिक्षकांची भूमिका यात खूप महत्त्वाची आहे. प्रामाणिकपणे शिक्षकांनी यात लक्ष घालायला हवं आणि शिक्षकांनी ठरवलं, सुरुवात केली तर नक्कीच चांगला फरक जाणवेल,

असं मला वाटतं.’

समारोप करताना डॉ. दीपक पवार म्हणाले, ‘लोकांच्या मनात असलेला प्रश्न मला पानसेसरांना विचारायचा आहे. मराठीचा आग्रह धरणाऱ्याबद्दल लोकांना असं वाटतं, की तुमचा इंग्रजीला विरोध आहे का? व मराठी शाळांमध्ये इंग्रजी कसं सुधारायचं? इंग्रजी शाळामध्ये मराठी सुधारणेबद्दल लोक फारसं बोलत नाहीत पण मराठी शाळांमध्ये इंग्रजी सुधारणं हा समाजाच्या प्राधान्याचा विषय असेल तर त्याबद्दल आपण बोलूया. पानसेसर, तुम्हाला ‘त्याबद्दल काय वाटतं?’ पानसेसर म्हणतात, की ‘प्रदीप लोखंडे यांच्या निवेदनावर मला पाठिंबा द्यायचा होता. मी आदिवासी भागात गेली चाळीस वर्ष काम करतो आणि मला असं लक्षात येत, की मराठीशी आपुलकीनं वागणारी माणसं आमच्या आदिवासी खेड्यातली आहेत. कोणाला मराठी साहित्य किंवा मराठी भाषा म्हणून पुढे जायचं असेल तर त्या भागावर लक्ष केंद्रित करायला करायला पाहिजे. कारण ते अजून खरे वाचक आहेत. तिथे अजून खरे मराठीचे लोक आहेत आणि तिथे आता खरी मराठी बदलत चाललेली आहे. तेथे खरी मराठीची गरज असते, परंतु साहित्य परिषदेसारख्या संस्थासुद्धा पुण्या-नागपूरच्या बाहेर जाऊ इच्छित नाहीत. मला वाटतं, आपण आधी मराठीचा विषय मग मराठी शाळेचे विषय अशा अनुक्रमानं गेलो तर संबंध आमचा पालघर जिल्हा मराठीबाबत फार आशावादी राहावा असा आहे. तिथे तुमच्या सगळ्यांची मदत पाहिजे आमच्या मुलांचं मराठी अधिक चांगलं करण्यासाठी. आता तुमचा इंग्रजीबाबतचा मुद्दा मी घेतो. खरं म्हणजे आता शास्त्रीय दृष्ट्या आपण दोन गोष्टी लक्षात घेऊया. पहिली बाब, लहान वयात भाषा चटकन आत्मसात होते. मी आत्मसात होते असे म्हणतोय. आपली आधी मातृभाषा आत्मसात होते. कोणी शिकवणी ठेवत नाही आपल्या दीड वर्षाच्या मुलाला. मराठी किंवा कोणतीही भाषा येण्याचं एक वय आहे. तीन ते साधारण पंधरा हे वय आहे. या वयात आपली भाषा आपणहून नीट येते. नंबर दोन, एका भाषेतून दुसरी भाषा शिकणं ही दुसरी भाषा शिकण्याची उत्तम पद्धत आहे. म्हणून मराठी माणसाला इंग्रजी शिकायची असेल तर त्याला मराठी छान येईल ही अट आहे. तिसरी बाब, भाषा शिकण्याच्यासुद्धा एक-दोन पायऱ्या आहेत. जी भाषा बोलता आली की लिहिण-वाचाण फारसं कठीण जात नाही. इंग्रजी आपण उलट शिकवतो, आधी लिहिण्यातनं मग वाचण्यातनं आणि मग बोलण्याकडे जातो. त्यामुळे लिहिण-वाचाणंही होत नाही. कारण त्याला येणारी भाषा लागते ते होत नाही. माझं असंच म्हणणं आहे, पहिल्यांदा तीन वर्षांच्या मुलापासून आठ वर्षांच्या, या पाच वर्षांच्या काळात मेंदू वेगानं भाषा आत्मसात करतो. त्या वयामध्ये मुलांना फक्त बोलायला शिकवा आणि मग एकदा बोलता यायला लागलं, की मग लिहिण, वाचाण, बोलून शब्दांच्या प्रतिमा मेंदूत तयार झालेल्या असतात. त्या प्रतिमा लिहिता-वाचताना पटापट आपल्याला मिळतात. उपलब्ध होतात. हाताशी येतात. पुन्हा इंग्रजी ही मराठीच्या दहापट सोपी आहे. मराठी चटकन येऊ शकत नाही.

त्यातलं व्याकरण वगैरे आपल्याला कठीण जात. इंग्रजी बोलणं ही फारशी कठीण गोष्ट नाही. इंग्रजी भाषेविषयी आपण बाऊ करून ठेवतो. पुन्हा सांगतो, आधी बोलायला शिकवा. त्याच्यानंतर त्याच्या वाचन-लेखनाची काळजी करू नका. शाळेत इंग्रजीचं पहिलीपासून पुस्तक लावायचं आणि इंग्रजी शिकवण्याचा प्रयत्न करायचा, तरीही दहा वर्षांत मुलांना इंग्रजी येत नाही हा आपला अनुभव आहे. त्यासाठी फार वेगऱ्या पद्धती आहेत. शास्त्रीय पद्धती उपलब्ध आहेत. आपण एकूणच शिक्षणाकडे गंभीरपणे पाहत नाही. त्यामुळे शिकण्याच्या पद्धतीविषयी फारसा विचार करत नाही म्हणून ह्या अडचणी आपल्याला उद्भवतात.’

समारोप करताना डॉक्टर दीपक पवार म्हणाले, ‘ज्या गोष्टी तातडीनं ब्यायला हव्यात असं आम्हा सगळ्यांना वाटतं तिथे पहिली बाब म्हणजे मराठी शाळांचं बोर्ड बदलणं, सीबीएससीकरण करण किंवा अंतरराष्ट्रीय मंडळांमध्ये त्याचं रूपांतर करणं हे कोणीही करत असेल तर ते तातडीनं थांबलं पाहिजे. आपण त्यातूनच मराठी शाळांची कबर खोदत आहोत. दुसरी बाब, अनेक वर्ष आम्ही शासनाकडे मराठी शाळांबद्दलची श्वेतपत्रिका शासनानं प्रसिद्ध करावी असा पाठपुरावा करतोय. ती प्रसिद्ध केली पाहिजे. इंग्रजी शाळांच्या बेसुमार वाढीला लगाम घातला पाहिजे आणि इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांचं ऑडिट केलं पाहिजे. सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे राजकीय मंडळींनी व प्रशासनातील मंडळींनी मराठी शाळांच्या बाजूनं इच्छाशक्ती दाखवली पाहिजे.’

या चर्चेचं फलित मराठीबाबत सकारात्मक विचार वाढीला लागतील, यात असेल.

- सुशील शेजुळे

marathishalasansthachalaks2020@gmail.com

॥प्रथम॥

माझी कॉर्पोरेट दिंडी

माधव जोशी

माझी
कॉर्पोरेट
दिंडी
माधव जोशी

लेखकाची जडणघडण आणि संस्कार,
बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची कार्यसंस्कृती ह्याचं
मनोहारी चित्रण

मूल्य ३०० रु. सवलतीत १८० रु.

भारती सहस्रबुद्धे
सहसंपादक, एबीपी माझा

मराठी साहित्याचं भवितव्य काय?

जैसे पुस्पामाजि पुस्प मोगरी
की परिमळांमाजी कस्तुरी
तैसी भासामाजि साजिरी
मराठिया।

असं थॉमस स्टीफन्स यांनी शेकडो वर्षांपूर्वी माय मराठीची महती सांगताना म्हटलंय. खरं तर ज्ञानदेवांपासून ‘लाभले आम्हास भाय’ म्हणणाऱ्या सुरेश भटांपर्यंत अनेकांनी बेळोवेळी या मराठी भाषेची महती अगदी मुक्तकंठानं गायलीय. सामान्य मराठी माणसं या मराठी भाषेचा दैनंदिन जीवनात वापर करून तिची सेवा करतात, पण खन्या अर्थानं माय मराठीची सेवा कुणी करत असतील तर ते या भाषेत साहित्यनिर्मिती करणारे साहित्यिक आणि गावोगावी विविध प्रकारच्या लोककलांमधून या मराठी भाषेत गीतं, कवनं सादर करणारे लोककलावंत. भाषेचं सौंदर्य सामान्यांपर्यंत पोचवण्याचं, मराठी भाषेबोरच मराठी जनांनाही समृद्ध करण्याचं काम करतात ते साहित्यिक. मराठी भाषा समृद्ध आहे. तिला संतपरंपरेन समृद्ध केलंय. कितीतरी साहित्यिकांनी उत्तम आणि अभिजात साहित्य निर्मिलं आहे. पण, पुढे काय? मराठी साहित्याचं भवितव्य काय? गेल्या पन्नास वर्षातला विचार केला तर जागतिक किंवा देशातल्या इतर भाषांच्या साहित्याच्या तुलनेत आपलं साहित्य कुठे आहे, हा सर्वांना आणि साहित्यावर प्रेम करणाऱ्यांना पडणारा प्रश्न. याच मराठी साहित्याबद्दल, साहित्याच्या गुणवत्तेबद्दल, वाचनचलवळीबद्दल एबीपी माझानं मराठी भाषादिनाचं औचित्य साधत चर्चा घडवून आणली. या चर्चेत ज्येष्ठ साहित्यिक आणि विचारवंत डॉ. सदानंद मोरे, ज्येष्ठ साहित्यिक आणि उद्दीरच्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष भारत सासाणे आणि ज्येष्ठ कवयित्री नीरजा यांनी सहभाग घेतला.

चर्चेची सुरुवातच झाली गेल्या पन्नास वर्षातलं मराठी साहित्य जागतिक आणि देशातल्या इतर भाषांच्या तुलनेत कुठे आहे या प्रश्नापासून. याबाबत सदानंद मोरे यांना वाटतं की समकालीन साहित्याचा किंवा समकालीन घटनांचासुद्धा आणण विचार करतो तेब्हा त्याचं मूल्यमापन करताना थोडा काळ जावा लागतो. कारण

वर्तमानकाळात घडणाऱ्या घटनांच्या बाबतीत आपली भूमिका तटस्थ असत नाही. कारण आपलाही त्यात समावेश असतो. त्यामुळे खाद्य तात्कालिक प्रवाहाचा आपल्यावर पगडा असू शकतो. त्यामुळेच थोडा काळ जाऊ यावा लागतो मगच आपण त्या घटनांबद्दल निश्चित असं मत बनवू शकतो. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धामध्ये नरसिंह चिंतामण केलकर यांना लोक साहित्यसप्राट म्हणायचे, पण आताच्या लोकांना त्यांच्याबद्दल विचारा, नक्कीच लोकांना ते माहीत नसतील. मग का त्याकाळी लोकांना ते साहित्यसप्राट वाटायचे? तर त्याला तत्कालीन परिप्रेक्ष्य होतं. किंवा आणखी काही उदाहरणांचा विचार केला तर एके काळी फडके, खांडकर यांच्याबद्दल लोक भरभरून बोलत. आता मात्र तशी परिस्थिती नाही. म्हणूनच समकालीन गोर्टीचा विचार करताना थोडा काळ जावाच लागतो. म्हणून मग विचार केला तर लक्षात येतं की जागतिक किंवा इतर भाषांच्या तुलनेत आपण मुळीच मागे नाही, आपणही पुढे आहोत. आपलंही साहित्य, त्याचा दर्जा अत्यंत उत्तम आहे. निश्चितपणे आपण आधारीवर आहोत हेही लक्षात येतं. तसंच, खादा मोठा पुरस्कार मिळणं हा तो दर्जा ठरवणारा निकष असू शकत नाही. पुरस्कारांमागे अनेकदा अनेक प्रकारचे हितसंबंध असतात, असा विचार मोरेसरांनी मांडला.

खाद्य भाषेतील साहित्याचा दर्जा पुरस्कारांनी ठरत नसला तरी अनेक भाषांमधलं साहित्य इतकं गाजतं की कित्येकदा बंगाली, कन्नड असं साहित्य मग ते अनुवादित असलं तरी आपण वाचतो. त्या पुस्तकाबद्दल आपल्याला माहिती मिळते, तसं मराठी भाषेतील पुस्तकांच्या बाबतीत होताना दिसत नाही. याबाबत मोरेसरांना वाटत की मराठीतून इतर भाषांमध्ये अनुवाद व्हायला हवेत तितक्या प्रमाणात होत नाहीत. प्रकाशनाच्या व्यवसायातही त्यांचं डिमांडचं गणित असतं. त्यामुळे भाषांतराच्या मागेही व्यावसायिक हितसंबंध असतात. त्यामुळे खादी साहित्यिक कलाकृती कितीही चांगली असली तरी त्या कलाकृतीचा अनुवाद होईलच असं नाही. त्यामुळे आपल्या दर्जेदार पुस्तकांचे अनुवाद कुणीतरी दुसऱ्या प्रांतातले लोक

भारती सहस्रबुद्धे, भारत सासणे, नीरजा आणि सदानंद मोरे

येतील आणि करतील अशी अपेक्षा बाळगत बसण्यापेक्षा आपल्या मराठी प्रकाशकांनीच या बाबतीत एक पाऊल पुढे टाकायला हवं आणि आपल्या साहित्यकृतीना जगभर पोहोचवायला हवं.

भरत सासणे यांनीही असं मत व्यक्त केलं, की जेव्हा पुढे काय असा प्रश्न येतो तेव्हा हे सांगणं अतिशय महत्त्वाचं आहे की मराठी भाषा ही वैश्विक उंचीची आहे आणि या भाषेत आधी प्रकाशित झालेलं साहित्य किंवा समकालीन साहित्य हे जागितिक साहित्याच्या तुलनेत कुठेही कमी नाही. त्यामुळे न्यूगंडात्मक भूमिका न घेता आपण आपल्या साहित्याचा विचार केला पाहिजे. जिथे जिथे मराठी गेला तिथे तिथे मराठी नेली गेली. त्या त्या ठिकाणी गेलेला मराठी माणूस उंबरठ्याबाहेर व्यवहारासाठी तिथल्या स्थानिक भाषेचा वापर करत असला तरी तो घरात मराठी बोलतो, त्याच्या माणसांशी त्याचा संवाद मराठी भाषेत होत असल्यानं या मराठी भाषेतच त्या वेगळ्या जगातलं अनुभविश्व लिखाणातून आपल्या लोकांसमोर आणण्याचा प्रयत्न आता सुरू झालाय. त्यामुळे उद्या काय यावर आपण चर्चा करतो तेव्हा या वैश्विक उंचीवर तर भाषा चाललीच आहे, शिवाय त्यातलं अनुभविश्वी आता पसरत चाललंय. भाषेत उत्तराधुनिक साहित्याचा प्रवाह आपल्या दारापर्यंत येऊन पोहोचलाय. तो आता आपला दरवाजा ठोठावतो आहे. त्यामुळे आधुनिक साहित्याचं पुरेसं आकलन झाल्यानंतर जे नवे प्रवाह आहेत ते इतर भाषांमध्ये वेगानं पसरत आहेत. बंगाली, उर्दू, कन्नड यांसारख्या भाषांमध्येही हे प्रवाह पोचले आहेत, मराठी भाषेत ते येथे पाहत आहेत. मराठी भाषेत ते येतील तेव्हा उत्तराधुनिक साहित्यातील आव्हानांना तोडं देत लिहिलं जाईल आणि तेव्हा अगदी आपोआपच पुढे काय या प्रश्नाचं आपल्याला मिळू शकणार आहे.

कवितेच्या बाबतीत हाच प्रश्न आहे. दर्जेदार काव्यनिर्मिती या आधुनिक काळात होतेय की नाही यावर बोलताना कवयित्री नीरजा यांना म्हणाल्या, मोरेसर आणि सासणेसरांच्या बोलण्यानुसारच आपलं साहित्य बाहेर जाणं किंवा बाहेर वाचलं जाणं यावर

आपण चर्चा करतो तेव्हा काही बाबी लक्ष्यात घेतल्या पाहिजेत. तुम्ही नेमकं कोणत्या प्रकारचं साहित्य लिहिताय हा मोठा फॅक्टर आहे. अगदी परदेशी लेखकांचा विचार केला तर एखादा जपानी मुराकामी आपल्याला माहीत असतो. लॅटिन अमेरिकेतलं एखादुसरं मार्केझसारखं नाव आपल्यापर्यंत पोचलंय. पामुकसारखं एखादं नावही आपल्यापर्यंत पोचतं. तिथेही लिहिणारे खूप असतील, परंतु ती नावं नाही येत आपल्यापर्यंत. तुमच्या भाषेत काही वेगळं लिहिलं गेलं जे इतरांच्या संस्कृतीमध्ये नाही आणि जे लिहिलं गेलंय ते अवाकू करणारं किंवा थक्क करणारं असेल तर ते जगभर पोचतं, सगळ्यांना वाचावंसं वाटतं.. उदाहरणाच द्यायचं झालं तर ‘बलुतं’. बलुतं किंतीती भाषांमध्ये अनुवादित झालं आणि ते वाचलं गेलं. दलितांच्या जगण्यातली वेदना, व्यवस्थेचं शोषण लोकांनी यापूर्वी वाचलंच नव्हतं आणि म्हणूनच ‘बलुतं’ सर्वदूर वाचलं गेलं. तसंच, ब्लॅक लिटरेचर आपल्याकडेरी आलं. त्याचप्रमाणे आपलं साहित्य इतर भाषांमध्ये अनुवादित व्हावं यासाठी एक यंत्रणा असायला हवी. परदेशात त्यांच्या मोठ्या लेखकांचं पुस्तक अनेक भाषांत अनुवादित करणारी त्यांची स्वतःची यंत्रणा असते. मार्केझस्या पुस्तकांसाठी तर ही यंत्रणा आहेच. आपल्याकडे अशी एखादी यंत्रणा निर्माण केली तर आपलीही पुस्तकं जगभर पसरतील. त्यामुळे खास मराठीसाठीची अनुवादकेंद्रं हा यावर एकमेव उपाय वाटतो. कधी कधी आपण आपल्याच लेखकांना कमी लेखतो, पण आपण एकेका शतकाचा विचार केला तर लक्ष्यात येतं की प्रत्येक शतकावर एक-दोन नावांचाच ठसा असतो. त्या त्या काळात गाजलेली नावं आता मागे पडलेली दिसतात. कवितेच्या बाबतीतही तेच आहे. बन्याचदा कविता काय किंवा इतर साहित्य काय, त्याचे विषय तात्कालिक असतात. म्हणूनच साहित्याच्या बाबतीत वेगळे निकष लावले गेले पाहिजेत असं वाटतं. आपलं साहित्य आपल्याला टिकवायचं असेल किंवा पुढे न्यायचं असेल तर लेखकांबोरो चांगला वाचक घडवण्याची गरज आहे. ते संस्कार महत्त्वाचे आहेत.

सदानंद मोरे यांच्या मते आपलं साहित्य जागतिक स्तरावर पोचवण्यात आपण कमी पडतो, त्याला एक कारण असं आहे की आपले लेखक एकापेक्षा जास्त भाषांमध्ये लिहिणारे नाहीत. एकापेक्षा जास्त भाषांवर लेखकांचं प्रभुत्व असेल तर तो लेखक स्वतःच्या लिखाणाचं केवळ शब्दशः भाषांतर करणार नाही तर अनुभवाचा अनुवाद करतील. हे केल्यास तो आशय जास्त चांगल्या पद्धतीनं वाचकार्पर्यंत पोचेल. इथे आपले लेखक थोडे कमी पडतात असं वाटतं. ते होण्यासाठी व्यासंग लागेल, भाषांवर प्रभुत्व लागेल, कारण भाषा ही नुसती भाषा नसते, कुठलाही भाषा म्हणजे एक संस्कृती असते. जोवर आपण ती भाषा आणि संस्कृती आत्मसात करत नाही तोवर केवळ डिक्शनरीची मदत घेऊन आणि शब्दाला शब्द लावून तो परिणाम साध्य करता येत नाही. आपलं साहित्य सर्वत्र पोचण्याच्या दृष्टीनं हे फार महत्त्वाचं आहे. ती भाषा, त्याबरोबर ती संस्कृती याचा अभ्यास केल्यावर त्या भाषेत होईल तो अनुभवाचा अनुवाद होईल.

सर्व ज्येष्ठ साहित्यिकांचं याबाबतीत मात्र एकमत आहे की मराठीत चांगलं साहित्य निर्माण होतंय, हे नक्की. मग जे जगभर का पोचत नाही, त्याला अनुवादाचा एक मुद्दा आहे, पण त्याचबरोबर एक मोठा मुद्दा आहे ज्याला भारत सासणे यांनी हात घातला, तो म्हणजे चांगल्या पुस्तकांची उपलब्धता. ते म्हणाले, पुस्तकं लिहिली जाताहेत, पण ती वाचकांपर्यंत पोचत नाहीत. हा मुद्दा महत्त्वाचा असल्यानं सर्व अंगांनी याचा विचार झाला पाहिजे. ग्रामीण भागात ग्रंथविक्रीची केंद्रं नाहीत. त्याचं कारण काय, अनुवादक मिळत नसतील तर त्याची कारणं काय, या प्रश्नांच्या मुळाशी जाण्याची गरज आहे. पण, ई-शॉपिंगच्या या आधुनिक काळात उपलब्धतेचा मुद्दा किंती योग्य आहे, मराठी पुस्तकांची आवृत्ती आजही ५००, १००० पुस्तकांची का निघते हा प्रश्न सर्व मराठी वाचकांना पडतो. उदाहरणादाखल एक अपवाद दिसतो तो म्हणजे गेल्या चाळीस वर्षांपासून घरोघरी वाचलं जाणारं वीणा गवाणकरांचं ‘एक होता कार्वर्ह’ हे पुस्तक. त्यावर कवयित्री नीरजा यांना वाटतं, की काही पुस्तकांना मिळणारा प्रतिसाद पाहता एक लक्षात येतं, की प्रेरणा देणारं, तसंच हलकंफुलकं अशा दोन प्रकारचं वाचन करायला वाचकांना आवडतं. त्यामुळे कथा, कादंबन्या, कविता असं जे ललित लेखन असतं त्याच्या तुलनेत संघर्षाच्या कहाण्या, प्रेरणा देणारी चरित्रं यांना अधिक मागणी असते. जगण्याविषयी विचार करायला भाग पाडणारं असं जे ललित साहित्य असतं ते आणि लोकप्रिय साहित्य असा फरक कायम साहित्याच्या बाबतीत राहिलाय. समाजातल्या जाणत्या लोकांचं हेच काम आहे की लोकप्रिय पुस्तकांचं वाचन करणारा जो वाचक वर्ग आहे त्याला ललित लेखनाच्या वाचनाकडे वळवायचं आहे, वाचकांनी लोकप्रिय पुस्तकांबरोबरच ललित लेखनाचा आस्वाद घ्यावा यासाठी वाचक तयार करण्याची जबाबदारी खरं तर घ्यायला हवी. चांगला लेखक तयार होणं जसं गरजेचं आहे, तसंच चांगला सुजाण वाचकही तयार व्हायला हवा. यावेळी ‘नदीष्ट’ या ग्रंथालीच्या पुस्तकाचा उल्लेख

झाला, की उत्तम साहित्यिक मूल्य असलेली अशी पुस्तकं लिहिली जातात, प्रकाशितही होतात, पण ज्या वाचकांना वाचनाची भूक आहे त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाहीत. एबीपी माझाच्या ‘आनंदाचे पान’ या कार्यक्रमात या नदीष्टचा उल्लेख झाल्यानंतर या पुस्तकाबद्दल माहिती मिळाली.

या मुद्दातून एक मुद्दा येतो जो खूप महत्त्वाचा आहे, तो म्हणजे युवापिढीचं वाचन. मोबाइलवर तासन् तास घालवणारी मुलं आजकाल वाचत नाहीत असं म्हणत असताना काही इंग्रजी लेखकांच्या मग अमिश त्रिपाठी असोत, चेतन भगत असोत, पुस्तकांचा खप या युवापिढीमुळेच वाढतो. त्यांच्या अक्षरशः उड्या पडतात. मग आपण चुकतो कुठे? यावर सदानंद मोरे यांनी एक नवीन कल्पना मांडली ती एक वेगळी व्यवस्था निर्माण करण्याची. अशी व्यवस्था ज्यात देशातील सर्व भाषांतील लोक त्यांच्या भाषेतील साहित्याबद्दल माहितीची देवाणेघेवाण करतील. पुढे त्या माहितीच्या आधारेच विविध भाषांतील साहित्य इतर भाषांमध्ये अनुवादित करण्याचा मार्ग मोकळा होईल. असं झाल्यास देशातील सर्वच भाषांमधील वाचकांना चांगलं साहित्य वाचण्याची संधी मिळेल. अशा एखाद्या मंडळाची निर्मिती करणं हा एक सध्याच्या परिस्थितीवर उपाय दिसतोय. त्यात सर्व भाषांतील प्रतिनिधी आपला वाचक कसा आहे, त्यांची आवड काय आहे हेदेखील सांगतील.

भारत सासणे यांना यापुढे जाऊन असं वाटतं, की तरुण पिढीचा मुद्दा येतो तेव्हा असं दिसतं की त्यांचं इंग्रजीचं वाचन चांगलं असतं पण मराठीचं नाही. शेवटी भाषेबद्दल त्यांना प्रेम वाटत नाही का असा प्रश्न पडतो.

ग्रामीण आणि शहरी असाही वाचकांमध्ये फरक दिसू लागलाय. सध्या ग्रामीण भागात जी साहित्यनिर्मिती होतेय, तसेच वाचकही खूप आहेत. राज्याच्या कानाकोपन्यात वाचक पसरलेले आहेत. ग्रामीण भागात लिहिते लोक आहेत आणि त्यांना वाचनाचीही भूक आहे. त्यांना नीट मार्गदर्शन करणं, चांगल्या पुस्तकांची ओळख करून देणं महत्त्वाचं ठरतं. अशावेळी पुस्तकविक्रेत्यांची भूमिका फार महत्त्वाची ठरते. त्यांनी हे काम केलं पाहिजे. ग्रंथालीसारखी एखादी संस्था वाचनचलवळ सर्वत्र घेऊन जाते, ते वाढण्याची गरज आहे. ग्रामीण बोली भाषेत कितीतरी लेखन केलं जातंय. ते लोकांपुढे आणणं हे महत्त्वाचं आहे, असं कवयित्री नीरजा यांना वाटतं. भारत सासणेना वाटतं की साहित्य संमेलनाला सामान्य वाचक गर्दीं करतात आणि ग्रंथप्रदर्शनात मोठ्या प्रमाणावर पुस्तकं विकत घेतात तेव्हा लक्षात येतं की त्यांना वाचायचं आहे आणि ते त्यांच्यापर्यंत पोचलं की ते त्या संधीचा उपयोग करतात.

या सगळ्या चर्चेनंतर एक महत्त्वाचा मुद्दा राहतो तो बालवाड्यमयाचा. टीव्ही आणि आता टीव्हीच्याही पुढे इंटरनेटमुळे यूट्यूब, ओटीटीसारखी व्यवधानं असताना आजच्या छोट्यामुलांना किंवा कुमारवयातील वाचकांना वाचनाकडे वळवायचं तर काय करायचं, या प्रश्नावर सदानंद मोरे यांचं असं मत आहे की बालसाहित्यिकांनी त्यांच्या लिखाणाची पद्धत बदलायला

हवी. आपल्या मनात असलेली बालवाडीमयाची कल्पना बदलली पाहिजे. कारण मुलांच्या आकलनाची इयत्ता बदलली आहे. खरं तर वाढलेली आहे. आधीच्या दहा वर्षांच्या मुलाची लेव्हल होती ती आता आठ वर्षांच्या मुलासाठी लागू होईल. त्यामुळे अनुभवविश्व आपल्या मराठी लेखकांचं कोतं आहे याची जाणीव होते, ते विस्तारण्याची गरज आहे. केवळ बालवाडीमयाच्या बाबतीतच नाही तर सर्वच प्रकारच्या साहित्याच्या बाबतीत अनुभवविश्व विस्तारलं पाहिजे. नीरजा यांचं मत आहे, की वास्तववादी लिखाण करण्याची गेल्या काही वर्षांत पद्धत म्हणा किंवा लेखकांचा कल दिसतोय. त्यामुळेच कदाचित आपण लहान मुलांसाठी जे फॅटसीचं विश्व निर्माण करावं लागतं ते त्यांना देण्यात कमी पडतोय. कल्पनाशक्ती वापरून एक वेगळं जग निर्माण केलं की ते लहान मुलांना भावतं. जे.के. रोलिंगच्या हूऱी पॉटरनं जगभरातल्या मुलांना वेड लावलं तसं काहीतरी देण्याची आता गरज आहे. लेखकांनी एका वेगळ्या जगात मुलांना रमू द्यायला हवं. माधुरी पुरंदरे लहान मुलांसाठी जे प्रयोग करत आहेत ते निश्चितच अत्यंत चांगले आहेत. त्याही प्रेड्रेटेशनला महत्त्व आहे, ते मुलांसाठी सादर झालं पाहिजे.

युवा पिढीच्या बाबतीतही, त्यांना शेवटी साहित्य हे आता मनोरंजनाचं साधन नाही, तेव्हा साहित्यनिर्मितीचा उद्देश काय असं वातं आणि चांगला लेखक आणि वाचक कसा घडवायचा या चर्चेचं सार काय, तर भारत सासणे यांच्या मते वाचकांपर्यंत चांगलं लेखन पोचलं पाहिजे यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न आवश्यक आहेत. वाचक घडवायचा असेल तर सर्व माध्यामांतून वाचकांपर्यंत पोचणं आवश्यक आहे. मनोरंजनात्मक, बुद्धिरंजनात्मक वाचनाबोरबरच, संस्कार घडवणारं साहित्य या दोन्हीचाही वाचक तयार व्हायला हवा. त्यासाठी चांगलं लिहिलं जायला हवं आणि चांगलं साहित्य छापलंही गेलं पाहिजे. यासाठी प्रत्येक पातळीवर एक मोहीम तयार झाली पाहिजे. ही काही फक्त शासनाच्या पातळीवर असावी असं नाही. वैयक्तिक पातळीपासून सर्वत्र अशी मोहीम राबवली जावी, जेणेकरून लेखन-वाचनसंस्कृती अधिक मजबूत होईल.

कवयित्री नीरजा यांना वाटतं, की लोकप्रिय साहित्य आणि व्यामिश्र किंवा विचार करायला लावणारं साहित्य असा भेद कायम होता तो आजही आहे. लोकप्रिय साहित्याबोरबर ललित साहित्याची आवड निर्माण करणं आवश्यक आहे. पूर्वी शाळेत वाचनाचे तास असायचे तशीच वाचनाची गोडी लहानपणात शाळांपासून लावली जायला हवी. वाचनसंस्कृती निर्माण करताना आपण आपल्या भाषेबद्दल आग्रही नसाव, कुठल्याही भाषेत वाचलं तरी चालेल, पण शालेय जीवनापासून वाचनाची गोडी निर्माण केली पाहिजे. माय मराठी आहे तर इतर भाषा मावश्या आहेत, त्याचा विचार करूनच सर्व भाषांतलं सहित्य वाचनात आलं पाहिजे. युवा पिढीसाठी साहित्यिक देवाण्यधेवाण घडवून आणली पाहिजे. काळा घोडा फॅस्टिवलला आवडीनं जाणारी युवा पिढी वाचनाकडे वळावी यासाठी काही उपक्रम राबवले पाहिजेत. शेवटी स्वातंत्र्यपूर्वकाळापासून मराठी भाषेबद्दल साहित्य संमेलनाच्या मंचावरून चिंता व्यक्त

केली गेलीय. मात्र भाषा टिकून आहे आणि ती पुढेही राहील, पण आपल्या थोड्या प्रयत्नांनी आपण वाचनसंस्कृती निर्माण करू शकू एवढं नक्की.

चर्चेचा समारोप करताना सदानंद मोरे यांनी चर्चेचं सार सांगताना नमूद केलं, की वाचनसंस्कृती वाढली पाहिजे. चांगला गायक घडवणं अवघड असतं; पण चांगले श्रोते निर्माण करते येऊ शकतात, तसंच लेखनाची कला उपजत असली तरी चांगले वाचक घडवता येऊ शकतात. त्यासाठी प्रकाशकांनी पुढाकार घेऊन वाचनाच्या कार्यशाळा घ्याव्यात. अगदी साहित्य संमेलनात लेखकांचे परिसंवाद असतात तसे वाचकांचे घेता येतील. ज्यातून वाचकाला काय हवंय, कोणते विषय त्यांना भावतात असं विचारांचं आदानप्रदान शक्य होईल. भारत सासणे यांनी यालाच जोड देत असं मत व्यक्त केलं, की वाचकांच्या प्रबोधनाचा मुद्दा खूप महत्त्वाचा आहे. काय वाचलं पाहिजे आणि कसं वाचलं पाहिजे याबाबत प्रबोधन करण्याची जबाबदारी घेतली गेली पाहिजे.

आजकाल मराठी वाचतं कोण किंवा चांगलं लिहिलंच जात नाही असा सूर सर्वत्र आहे, नकारात्मकता आहे. त्यावर उपाय काय असा सूर सर्वत्र ऐकू येत असताना या तीन ज्येष्ठ साहित्यिकांनी मात्र साहित्यक्षेत्राची अत्यंत सकारात्मक बाजू लोकांपुढे आणली. इतकंच नाही, तर मराठी भाषेला साहित्याच्या अंगान समृद्ध करण्यासाठी उपायही सुचवले. त्यामुळे मराठीवर प्रेम करणारे जोवर आहेत तोवर ही भाषा टिकणार आणि आणखी समृद्ध होणार हे पुन्हा एकदा अधोरेखित झालं. माय मराठी अभिजात आहे ही आपल्या सर्व मराठी भाषकांची भावना आहे आणि म्हणूनच एव्हीपी माझानं मराठी भाषादिनाचा एकदिवसीय जागर आयोजित केला त्याचंही नाव दिलं होतं ‘अभिजात मराठी’. या भाषेची गावखेड्यातल्या लोककलावंतांपासून नव्या साहित्यिक रचनाकारांपर्यंत सर्वांनी अशीच सेवा करावी हीच सदिच्छा.

- भारती सहस्रबुद्धे

bharatia@abpnetwork.com

दावणीला बांधलेले लोक

कवितासंग्रह

भरतकुमार
गायकवाड

मूल्य १२५ रु.
सवलतीत ८० रु.

प्रेरा पोवळे
अँकर, एबीपी माझा

आत्मविश्वास आणि संघटित प्रयत्नांची गरज

अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा मानल्या जातात, पण या गरजांची पूरता करत असताना, त्यामगे धावताना माणसाच्या आणखी एका गरजेचा जन्म झाला, ती गरज अर्थातच मनोरंजन... पूर्णपासून मनोरंजनाचे आयाम बदलत गेले, तशी मनोरंजनाची साधनंही बदलत गेली. सुरुवातीच्या काळात जी गरज लोककलांच्या माध्यमातून पूर्ण केली जात होती, आज ती पूर्ण करण्यासाठी चिक्रपटगृहं आणि नाट्यगृहं ही दोन हक्काची ठिकाण आपल्याकडे आहेत. सिनेमागृहातल्या त्या अंधारात, दोन-अडीच तासांसाठी का होईना, आपण आपले त्रास, विवंचना, अडचणी सारं काही विसरून एका वेगळ्या दुनियेत प्रवेश करतो. या भारतीय सिनेसृष्टीची मुहूर्तमेड दादासाहेब फाळके नावाच्या एका मराठी माणसानं १९१३ साली रोवली. सिनेमाचं तंत्र हाती लागण्याआधी मराठीजनांच्या मनावर गारूड होतं ते नाटकांचं.

रंगभूमीवर मराठी माणसानं कायमच जीव ओवाळून टाकलाय. सन १८४३ मध्ये विष्णुदास भावे यांनी 'सीतास्वयंवर' या नाटकाचा प्रयोग करत, नाटक नावाचं शिवधनुष्य उचलल आणि त्यानंतर अण्णासाहेब किलोस्कर, गोविंद बलाळ देवल, श्रीपाद कृष्ण कोलहटकर, कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर, राम गणेश गडकरी, त्यामागोमाग प्र.के. अत्रे, वि.वा शिरवाडकर, वसंत कानेटकर, विजय तेंडुलकर या सगळ्या दिग्जजांनी नाटक नावाचं हेच शिवधनुष्य पेललं... नाट्यसृष्टीचा विचार केला तर, गुजराती, बंगाली आणि मराठी रंगभूमी यांची नावं आजही अग्रक्रमानं घेतली जातात. तरीही मराठी नाटकांना प्रेक्षक का नसतो, तिकीट खिडकीवर हाऊसफुल्ह हा बोर्ड दाखवणारी नाटकं हाताच्या बोटावर मोजण्याइतकीच का असतात, तरुण पिढी नाटकांकडे पाठ का फिरवते, हे प्रश्न अनुत्तरीतच आहेत.

त्यासोबतच सिनेमाक्षेत्राचा विचार केला तर ज्या भारतीय सिनेसृष्टीची पाळंमुळं ज्या भाषेत रुजली, त्याच मराठी सिनेसृष्टीचा पाया काहीसा डळमळीत झालाय का? इतर भाषक इंडस्ट्रीनं मराठीला ओव्हरटेक करता करता संपूर्ण सिनेसृष्टीच टेकओव्हर केली आहे का? कॉटेमध्ये मराठी सिनेमा मागे पडतोय का? हे

प्रश्न आता उघडपणे विचारले जाऊ लागलेत. मराठी सिनेसृष्टी आणि नाट्यसृष्टी या दोहोंच्या भवितव्याचा विचार करत असतानाच, या दोन्ही क्षेत्रांतल्या मराठी भाषेच्या भविष्यासंदर्भात, मराठी भाषा गैरवदिनानिमित्त आम्ही केदार शिंदे, सुबोध भावे, लीना भागवत, प्राजक्त देशमुख या मान्यवर कलाकारांशी संवाद साधला. या सगळ्या मुद्यांचा विचार करत असताना त्यांची मतं नेमकी काय आहेत, याचा आढावा या लोखाच्या माध्यमातून आपण घेऊया.

चर्चेला सुरुवात झाली ती, सिनेसृष्टी आणि नाट्यसृष्टीची आता जी वाटचाल सुरु आहे त्यापासून. एक कलाकार म्हणून सिने-नाट्यसृष्टीच्या वाटचालीबद्दल विचारलं तेव्हा या सगळ्या कलाकारांनी समाधान व्यक्त करत असताना अनेक मुद्दे अधोरेखित केले. सध्याच्या काळाचा विचार करता, मराठी सिनेमा आणि नाटक यांच्या वाटचालीचा विचार केला तर याचे दोन भाग करावे लागतील. एक, कोरोनापूर्व वाटचालीचा आणि दुसरा, कोरोनानंतरस्या वाटचालीचा. कोरोनाचे निर्बंध हव्हहव्ह शिथिल होऊ लागले असताना जी नाटकं रंगभूमीवर आली, जे मराठी सिनेमे प्रदर्शित झाले, त्यांचं लोकांनी उत्साहात स्वागत केलं, असं म्हणायला हरकत नाही. लॉकडाऊननंतर सिनेमागृहं सुरु झाली, तेव्हा 'झिम्मा' या सिनेमानं चांगली सुरुवात करून दिली. त्या सिनेमाला प्रतिसादही चांगला मिळाला. त्यानं थिएटरमध्ये शंभर दिवस पूर्ण केले. त्यानंतर आलेत्या 'पावनरिंदिं' या सिनेमानंही बॉक्स ऑफिसवर आपली जादू दाखवली. सध्याचं वातावरण पाहिलं तर सुगीचे दिवस आहेत असं म्हणायला हरकत नाही. पन्नास टक्के उपस्थितीची मर्यादा घालून दिली गेली होती, तेव्हा हे सिनेमे प्रदर्शित झाले होते, पण याच अटीमुळे अनेक हिंदी सिनेमे प्रदर्शित झाले नव्हते. त्यामुळे जी रिकामी जागा निर्माण झाली होती, ती भरण्यासाठी मराठी सिनेमांचा वापर केला गेला. मात्र हिंदी सिनेमाचा प्रेक्षकवर्ग मोठा असला, तरी मराठी सिनेमानं कधी हिंदी सिनेमाला आपला आदर्श मानू नये. आदर्श ठेवायचाच असेल तर तो दाक्षिणात्य सिनेमांचा ठेवावा. त्यांची प्रयोगशीलता, त्यांची सिनेमा हे माध्यम हाताळण्याची हातोटी, या बाबींचा बारकाईनं

प्रज्ञा पोवळे, लीना भागवत, केदार शिंदे, प्राजक्त देशमुख आणि सुबोध भावे

अभ्यास करावा. भाषिक अस्मिता बाजूला ठेवत, जे जे उत्तम आहे, ते स्पंजासारखं शोषून घ्यायला हवं, असं मत सुबोध भावे यांनी व्यक्त केलं.

मराठी सिनेमान स्वतःमध्ये नेमके काय बदल करणं आवश्यक आहेत, या प्रश्नाचं उत्तर देताना सुबोध भावे यांनी अगदी वर्मावर बोट ठेवलं. त्यांच्या मर्ते, आजकाल सगळ्यांनाच एक सवय लागली आहे. प्रत्येक सिनेमातून काही ना काहीतरी सामाजिक संदेश शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो. कुठेही प्रमोशनसाठी गेल्यावर तुमचा सिनेमा काय सामाजिक संदेश देतो, हा प्रश्न आवर्जून विचारला जातो. दरवेळी सिनेमान काहीतरी संदेश का दिला पाहिजे? निव्वळ करमणूक किंवा लोकांचं मनोरंजन हा हेतू डोऱ्यांसमोर ठेवून सिनेमा या माध्यमाकडे का पाहिलं जात नाही? आणि सगळ्यात महत्वाचा प्रश्न हाच, की काही हाताच्या बोटावर मोजता येतील इतकी उदाहरणं सोडली तर संदेश देऊ इच्छिणाऱ्या सिनेमांचं काय झालं? याचाही विचार व्हायला हवा. त्या सिनेमांना प्रेक्षकांनी कसा आणि किती प्रतिसाद दिला? तरीही मराठी चित्रपटांच्या खांद्यावर काहीतरी सामाजिक संदेश देण्याची जी जबाबदारी सोपवण्यात आली आहे, त्यामुळे मराठी चित्रपटाची जास्तीत जास्त दुर्दशा झालेली आहे. कारण ते सिनेमे प्रेक्षक निर्माण करत नाहीत, प्रेक्षक खेचून आणत नाहीत. एखादा पुरस्कार मिळण्यापलीकडे त्या सिनेमांचं काहीही होऊ शकत नाही.

मराठी सिनेसृष्टीसमोर सध्या काय आव्हानं आहेत, या प्रश्नाचं उत्तर देताना, अभिनेते, दिग्दर्शक केदार शिंदे यांनी अनेक मुद्यांना स्पर्श केला. त्यांच्या दृष्टीनं, मराठी सिनेमाना शत्रूही अनेक आहेत. घराघरात आलेल्या टीव्हीसोबतच, इतर भाषिक सिनेमे, ओटीटी हे शत्रू तर आहेतच, हिंदी सिनेमा हा मराठी सिनेसृष्टीचा खूप मोठा शत्रू आहे. त्यामुळे एकावेळी या सगळ्या शर्ट्रूंसाठी लढत असताना आपला प्रेक्षक टिकवणं आणि वाढवणं हे खूप मोठं आव्हान मराठी सिनेसृष्टीपुढे आहे. सिनेमा हा एक व्यवसाय आहे. तो टिकवायचा असेल, आणि त्या व्यवसायात टिकून राहायचं असेल, तर आगामी

काळात त्या व्यवसायात काय बदल करायला हवेत, याचा विचार आज सिनेसृष्टीतल्या प्रत्येकानं करायला हवा.

सिनेमाच्या वाटचालीसंदर्भात चर्चा करत असतानाच, नाटकामध्यल्या प्रवाहांकडे सुद्धा लक्ष देणं गरजेचं आहे. जी गोष्ट सिनेमाची आहे, तशीच काहीशी मराठी नाटकांची आहे. प्रतिथयश कलाकारांच्या नाटकांना सध्या चांगला प्रतिसाद मिळतोय, पण म्हणून सगळं काही आलबेल आहे असं म्हणून चालणार नाही. कोविडच्या काळात नाट्यसृष्टीला खूप मोठा फटका बसला. नाट्यसृष्टीशी संबंधित प्रत्येक घटकाला वेगवेगळ्या समस्यांना तोंड द्यावं लागलंय, त्यामुळे कोरोनातून उभं राहात असताना नाट्यसृष्टीला खूप जास्त जोर लावावा लागतोय. नवीन प्रेक्षकवर्गावर लक्ष केंद्रित करत असताना परंपरागत प्रेक्षकवर्गं जो सध्या दुरावलेला आहे, त्याला पुन्हा नाटकांकडे खेचून आणणं हे एक मोठं आव्हान आहे. या महत्वाच्या मुद्याला अभिनेत्री लीना भागवत यांनी स्पर्श केला.

तरुण पिढीला नाटकाकडे पुन्हा आणायचं असेल तर काय करावं लागेल? याचं उत्तर नाट्यदिग्दर्शक आणि लेखक प्राजक्त देशमुख यांनी फार छान आणि सोपं उत्तर दिलं. ते म्हणाले, उत्तर म्हणायला गेलं तर सोपंही आहे आणि कठीणही आहे. काय करावं लागेल? तर नाटक करावं लागेल. मराठी रंगभूमी ही एका दणदणीत कलाकृतीच्या प्रतीक्षेत आहे. जोवर सांगणारा आणि ऐकणारा हे दोन गट आहेत, तोवर नाट्यक्षेत्राची काहीही चिंता करण्याची गरज नाही.

ही चर्चा सुरु असताना लीना भागवत यांनी आणखी एका मुद्याकडे लक्ष वेधलं. त्या म्हणाल्या, कोविडचा काळ सोडला, तर नाटक या क्षेत्राबद्दल आपण काहीसे बेसावध होतो का हा प्रश्न आवर्जून उपस्थित होतो. प्रत्येक बाबतीत आपण जरा जास्तीचा विचार करून ठेवतो, म्हणजे घरातल्या किराणा सामानापासून बचतीपर्यंत सगळ्यासाठी बेगमी केलेली असते, पण नाटकाच्या बाबतीत इतका निष्काळजीपणा का झाला? कोरोनाकाळात हे क्षेत्र इतक्या पटकन उघड्यावर का पडलं? पण हे सगळे प्रश्न उपस्थित होत असताना, वेळ गेलेली नाही हेही लक्षात घ्यायला हवं.

भविष्यकाळ उज्ज्वल करायचा असेल तर सतत काम करत राहणं हा पर्याय आहे. कामात सातत्य ठेवत असताना, फक्त त्या कामाला तसा प्रतिसाद समोरच्या बाजूनंही यायला हवा, कारण प्रतिसाद हा कलाकाराचा प्राणवायू असतो. आज २५० रुपयांचं तिकीट काढून सिनेमासोबत एक छान फूड पॅकेज मिळत असताना ४००-५०० रुपयांचं नाटकाचं तिकीट काढून नाटक पाहणं हा अनेकांना वेडेपणा वाटतो. आज कित्येक तरुण असे आहेत की ज्यांनी एकही नाटक पाहिलेलं नाही. याच्या मुळाशी जाऊन विचार केला तर एक गोष्ट प्रकर्षांनं जाणवते, ती म्हणजे लोप पावत चाललेली बालनाट्य चळवळ.

हाच मुद्दा पुढे घेऊन जात मुबोध भावे यांनी सगळ्यांचेच डोले उघडणारा एक प्रश्न उपस्थित केला. बालनाट्यांनी प्रेक्षकांची एक फळी निर्माण केली, लहानवयापासून नाटकांची गोडी लावली, पण तीच बालनाट्यं आज दिसत नाहीत, जी दिसतात त्यामध्ये केवळ टीव्हीमधल्या कार्टूनमधली पात्रं दिसतात. मग जे टीव्हीवर पाहिलं जातं, तेच पुन्हा रंगभूमीवर पाहण्यासाठी मुलं तरी का गर्दी करतील?

त्यापलीकडे विचार केला, तर सध्याची तरुण पिढी ही बोल्ड विचारांची आहे. म्हणजे पूर्वीच्या काळी जे विषय चार भिंतींच्या आत बोलले जायचे, त्यावर आजची पिढी बिनधास्त चारचौधात बोलते. मराठी नाटकानंही अनेकदा बोल्ड विषय खुबीनं हाताळले आहेत. विजय तेंडुलकरांनी लिहिलेली नाटक उदाहरण म्हणून देता येतील. पण, आजकाल व्यावसायिक रंगभूमीवर असे विषय का येत नाहीत प्रश्न निर्माण होतो. या प्रश्नाचं उत्तर देताना प्राजक्त देशमुख यांनी प्रायोगिक रंगभूमीचं महत्त्व अधोरेखित केलं. प्रायोगिक रंगभूमी, किंवा एकांकिकांच्या माध्यमातून असे विषय मांडले जातात, पण जिथे व्यावसायिक रंगभूमीला अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही, तिथे प्रायोगिक रंगभूमीला कुटून मिळणार? आणि तसा प्रतिसाद मिळाला नाही, तर प्रायोगिक रंगभूमीवरचे प्रयोग व्यावसायिक रंगभूमीवर कसे येणार? प्रायोगिक रंगभूमीची चळवळ अधिक सक्षम करण्याची गरज आहे. प्रत्येक नाट्यगृहामध्ये एक मिनी थिएटर प्रायोगिक नाटकांसाठी उपलब्ध करून द्यायला हवं.

वयोगट कोणताही असो, मनोरंजन ही प्रत्येक वयोगटाची भूक आहे. आपण बालनाट्य चळवळीबद्दल बोलतो, त्याचवेळी शेवटचा, लहान मुलांसाठी आलेला सिनेमा कोणता होता, असा प्रश्न विचारल्यावर कोणतंही नाव आपल्याला पटकन आठवत नाही. अतर्क्य आणि अशक्य दिसत असूनही 'मिस्टर इंडिया' सारखा सिनेमा प्रेक्षकांच्या लक्षात राहतो. घरातली लहान मुलं टीव्हीसमोर बसून तो सिनेमा पाहतात, पण तो सिनेमाही येऊन किती वर्ष उलटली! लहान मुलांच्या निखळ मनोरंजनाचा विचार का केला जात नाही? लहान मुलं प्रेक्षक नाहीत? का त्यांना सतत उद्बोधनाचे धडे दिले जातात? यामागचं कारण म्हणजे, मराठी सिनेमान स्वप्न दाखवणं बंद केलंय. स्वप्न विकणं बंद केलंय. लहान मुलांना प्रेक्षक म्हणून मान मिळायला हवा, आणि प्रेक्षकवर्गात त्यांना मानाचं स्थान मिळायला हवं, असं मत मुबोध भावे यांनी व्यक्त केलं.

मराठी सिनेसृष्टीतल्या कलाकारांकडे अभिनयाची उत्तम क्षमता

आहे, त्यांना अभिनयाची जाण आहे. प्रत्येक कलाकार दिलेली भूमिका जर उत्तम रीतीनं सादर करत असेल, तर त्याच्या दर्जाची आणि त्याच्या क्षमतेची भूमिका त्याला देणंही तेवढंच गरजेचं आहे, तरच त्याच्या अभिनयकौशल्याचा कस लागेल आणि प्रेक्षकांसाठीही ती पर्वणी ठरेल. एखादा कलाकार त्याच्या नेहमीच्या चौकटी मोडत काही वेगळं करू पाहात असेल, तर प्रेक्षक म्हणून आपणही ते स्वीकारणं, त्यांच्या प्रयत्नांना साथ नाही देता आली तरी चालेल, पण दाद देणं ही प्रेक्षकांचीही जबाबदारी आहे. प्रत्येक अभिनेत्याची अभिनयाची ताकद पारखून त्याला त्याच्या क्षमता रुंदावता येतील अशा भूमिका, ज्या त्याला सतत चॅलेंज करतील, त्याच्या बाट्याला येण्याची गरज आहे. असं म्हणत मुबोध भावे यांनी आपल्या मनातली सल व्यक्त केली.

मराठी सिनेमातल्या बदलांबदल बोलत असताना केदार शिंदे यांनी एक आमूलाग्र बदल सुचवला. मराठी सिनेमांमधला साचेबद्धपणा मोडायला हवा. एका प्रकारच्या सिनेमाला यश मिळालं की त्याच प्रकारच्या सिनेमांची लाट येते. 'सैराट'ला यश मिळाल्यानंतर त्याच धाटणीचे अनेक सिनेमे मराठीत आले. प्रेक्षक या पुनरावृत्तीला कंटाळतो.

चर्चा एका मनमोकळ्या टप्प्यावर आली असताना, मुबोध भावे यांनी या व्यासपीठाच्या माध्यमातून त्यांच्या मनातली कित्येक दिवसांची खदखद व्यक्त केली. भारतीय सिनेसृष्टीचा पाया एका मराठी माणसानं रचला, देशातली एक मोठी चित्रनगरी मुंबईत आहे, जिचं नाव दादासाहेब फाळके चित्रनगरी. या चित्रनगरीची सफर घडवणाऱ्या अनेक टूरिस्ट बस आहेत, पण त्या प्रत्येक बसवर सगळ्या हिंदी कलाकारांचे फोटो दिमाखानं झळकतात. एकाही मराठी कलाकाराचा चेहरा त्यावर दिसत नाही. एका मराठी कलाकारासाठी ही गोष्ट अत्यंत वेदनादायी आहे. मुंबईमध्ये काम फक्त हेच लोक करतात? मराठी कलाकारांची यांना साधी दखलही घ्यावीशी वाटत नाही. शासनाच्या योजनांची कोणतीही जाहिरात करायची असेल तर यांना बॉलिवूडचा चेहरा लागतो, का? मराठी कलाकाराला कायम दुर्यम वागणूक दिली जाते.

मराठी सिनेमांना मिळणाऱ्या स्थानाबद्दल मुबोध भावे आणि केदार शिंदे यांनी गेल्या कित्येक वर्षांपासून चर्चेत असलेल्या मुद्याचा पुनरुच्चार केला. मराठी सिनेमा हा महाराष्ट्रातच पाहिला जाणार आहे. इथला प्रेक्षक हा या सिनेमाचा मूळ प्रेक्षक आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रात त्याला स्थान मिळालं, आणि केवळ स्थान नाही, तर मानाचं स्थान मिळालंच पाहिजे. आज मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा म्हणून प्रयत्न केले जात आहेत, त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रातलं कोणतंही सिनेमागृह असू दे, तिथे पन्नास टक्के जागा मराठी सिनेमांसाठी असलीच पाहिजे. प्राइम स्लॉटची आश्वासनं नकोत. कारण त्याचे निकष इतरांच्या सोईनं ठरवले जातात. हिंदी सिनेमाला दिवसाचे वीस शो दिले जातात, आणि मराठी सिनेमा चांगला असूनही दिवसाला त्याला एक स्क्रीन मिळत असेल, तोसुद्धा सकाळी ९.१५ चा, तर या स्पर्धेत मराठी सिनेमा टिकणार कसा?

सिनेमाच्या गणितावर भाष्य करणाऱ्या मुद्यांसोबतच

नाटकाच्या समीकरणावर परिणाम करणारा एक घटक जो प्रकर्षणीन समोर आला, आणि गेली कित्येक वर्ष जो चर्चेत आहे, तो म्हणजे नाट्यगृहांची अवस्था. ४००-५०० रुपयांचं तिकिट काढून नाटकाला येणाऱ्या प्रेक्षकाला बसण्याची खुर्चीही सुस्थितीत मिळत नसेल, स्वच्छतागृहं स्वच्छ नसतील, ऐ.सी. नीट काम करत नसेल तर नाटक कितीही चांगलं असलं, तरी त्या नाट्यगृहात जाऊन नाटक पाहण्याआधी प्रेक्षक नक्कीच दहा वेळा विचार करेल. या सगळ्या समस्यांचा केवळ प्रेक्षकांनाच नाही, तर कलाकारांनाही त्रास सहन करावा लागतो, आणि म्हणूनच कोणतीही नाट्यगृह उभारत असताना, त्या कमिटीमध्ये किमान एक नेपथ्यकार असण ही सध्या काळाची गरज आहे. आज नाट्यगृहांचं नूतनीकरण केलं जात, तेव्हा हमेखास आसनक्षमता वाढवली जाते. मात्र आसनक्षमता वाढवत असताना, तेवढ्या संख्येन प्रेक्षक येतीलच याची खात्री कोणीही देऊ शकत नाही, हा एक बहुचर्चित मुद्दा लीना भागवत यांनी या चर्चेदरम्यान उपस्थित केला.

मराठी सिनेमा अनेकदा सगळं काही चांगलं असूनही प्रेक्षकांपर्यंत का पोहोचत नाही, या प्रश्नांचं उत्तर देताना केदार शिंदे यांनी मराठी सिनेमा आणि नाटकांच्या दृष्टीनं एका महत्वाच्या गरजेकडे अंगुलीनिर्देश केला. सध्याचा काळ हा जाहिरातीचा आहे. परंतु जास्तीत जास्त प्रेक्षक सिनेमा किंवा नाटकांकडे खेचून आणण्यासाठी ज्या ताकदीनं जाहिरात केली पाहिजे, एक तर तेवढी ताकद आपल्यात नाही आणि त्यासाठी तेवढा पैसाही नाही. मग केवळ माझु थ पब्लिसिटीवर आपला सिनेमा किंवा नाटक लोकांपर्यंत

पोहोचेल, या भाबड्या आशेवर राहावं लागत. म्हणूनच मराठी सिनेमा, नाटक जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी सरकारी पातळीवर काहीतरी धोरण आखण ही सध्या काळाची गरज बनलेली आहे.

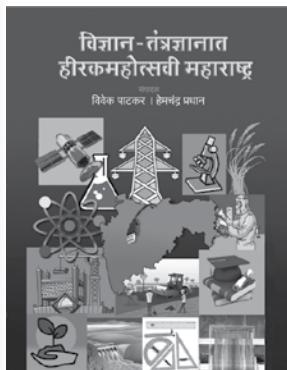
चर्चेचा शेवट करत असताना, एक महत्वाची भूमिका सगळ्यांनी मांडली. ‘पुष्पा’ सिनेमा प्रदर्शित झाल्यानंतर अलू अर्जून असं म्हणाला होता, की आम्हाला आता केवळ टॉलिवूड म्हणूनका, वी आर पॅन इंडिया. एका प्रादेशिक सिनेसृष्टीतला हा आत्मविश्वास मराठी सिने-नाट्यसृष्टीत असं वेड निर्माण व्हावं यासाठी सरकार, कलाकार आणि प्रेक्षक पातळीवर संघटित प्रयत्न होणं खूप गरजेचं आहे, आणि ज्यावेळी हे प्रयत्न केले जातील त्यावेळी मराठी सिने-नाट्यसृष्टीकडे पाठ फिरवली जाणार नाही; तर पाठ थोपटली जाईल. कुसुमाग्रजांचा जन्मदिवस मराठी भाषा गौरवदिन म्हणून आपण साजरा करतो. त्यांच्याच कवितेतल्या दोन ओळी एक कलाकार म्हणून आम्हाला हव्या असतात, की पाठीवर हात ठेवून, ‘फक्त लढ म्हणा.’ हा विश्वास, ही हिंमत कलाकाराला प्रत्येक टप्प्यावर मिळत राहिली तर तो जे काही करेल, त्याला तोड नसेल.

- प्रज्ञा पोवळे
pradnyapowale@gmail.com

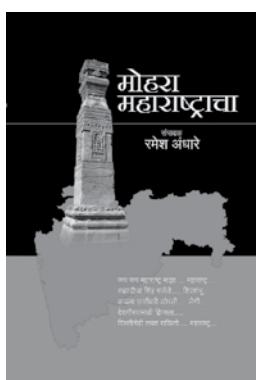
॥प्रथानी॥ *

महाराष्ट्राच्या हीरकमहीत्सवी वाटचालीत विज्ञान, भाषा, साहित्य आणि संस्कृती या क्षेत्रांतील कामगिरीचा मागीवा घेणारे तीन संग्राह्य खंड

मे महिन्याच्या १५ तारखेनंतर उपलब्ध

संपादक
विवेक पाटकर
हेमचंद्र प्रधान
मूल्य ७५० रु.
सवलतीत ५०० रु.

संपादन रमेश अंधारे
मूल्य १५०० रु.
सवलतीत १००० रु.

संपादन
डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी
डॉ. अजय देशपांडे

मूल्य ७५० रु.
सवलतीत ५०० रु.

अशोक लोटणकर

ग्रामीण साहित्य संमेलनांची गरज

सातवे ग्रामीण मराठी साहित्य संमेलन, प्रभानवळी, ता. लांजा,
जि. रत्नागिरी येथे १८ ते २० फेब्रुवारी २०२२ रोजी झाले.

या संमेलनाचे अध्यक्ष अशोक लोटणकर
यांच्या भाषणाचा संपादित भाग...

राजापूर—लांजा तालुका नागरिक संघ ही संस्था १९५३ पासून या दोन्ही तालुक्यांचा सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि भौतिक विकास साधण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. या दोन्ही तालुक्यांत ७५ माध्यमिक विद्यालये, १२ कनिष्ठ महाविद्यालये कार्यरत असून या माध्यमातून हजारो मुले ग्रामीण परिसरातून शिक्षण घेत आहेत. खेरे तर, साहित्यात रुची असणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी व नवोदित तरुणांना अभिव्यक्त होण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध नव्हते; हे लक्षात घेऊन ग्रामीण भागातील नवतरुणांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सामाजिक, सांस्कृतिक अंगाने विकास व्हावा, त्यांना ‘स्वत्व’ शोधता यावे, एकविसाव्या शतकातील कोकणातील बदलत्या खेड्यातील वाढ़्यांनी वृत्ती-प्रवृत्तीचे अंकुर कोमेजू नयेत... या खेड्यांना साहित्य जागरण, नवजागरण यांचा स्पर्श व्हावा म्हणून या संघाने, साहित्य संमेलनाची ही चळवळ उभी केली; आणि सन २०१५ पासून प्रत्येक वर्षी इथल्या ग्रामीण परिसरातून साहित्यसंमेलने आयोजित केली जात आहेत. आतापर्यंत.. तळवडे, पाचल, लांजा, ताम्हाणे कोट आणि नाटे येथील साहित्यसंमेलने यशस्वी झालीत, आणि तमाम साहित्यरसिकांसह ग्रामीण जनतेचा त्याला चांगला प्रतिसाद मिळाला, ही उत्साहवर्धक बाब आहे. आता हे सातवे ग्रामीण मराठी साहित्यसंमेलन प्रभानवळी या निसर्गरम्य गावात संपन्न होत आहे, आणि या निमित्ताने ग्रामीण साहित्यसंमेलनाची एक सप्तपदी पूर्ण होतेय.. याचाही आनंद वाटतो. ‘प्रभानवळी’ गावाला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. शिवकाळात महत्त्वाचा सुभा असलेल्या प्रभावळी, अर्थात आजच्या प्रभानवळी

या विशाळगडाच्या पायथ्याशी वसलेल्या गावात अनेक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक घटना घडलेल्या असून, छत्रपतींच्या पदस्पर्शने पावन झालेली ही भूमी आहे. तर ‘खोरनिनको’ गावात उभारलेल्या धरणावर बांधलेला मानवनिर्मित धबधबा हे पर्यटकांसाठी खास आकर्षण आहे. सहाद्रीच्या पायथ्याशी वसलेल्या या गावात गतकाळातील इतिहासाची साक्षीदार असलेली अनेक ठिकाणे शिवकालीन गढी, धबधबे, अनेक मंदिरे या साहित्यसंमेलनाच्या निमित्ताने नावारूपास येतील यात शंका नाही.

भाषा हा भारतीय संस्कृतीचा अत्यंत महत्त्वाचा आणि महत्त्वपूर्ण असा घटक असल्याने, ग्रामीण मराठी संस्कृतीला यामुळे स्वतःचे असे एक स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व लाभलेले आहे. साहजिकच, साहित्यसंमेलने हे महाराष्ट्राच्या साहित्यपंपरेचे आणि संस्कृतीचे एक खास वैशिष्ट्य बनलेले आहे. मग... अखिल भारतीय, प्रादेशिक, प्रांतिक, उपनगरीय, वासंतिक, महिलांची, बालकुमारांची, नवोदित होतकरूंची, ग्रामीण, दलित, विद्रोही इत्यादी नाना प्रकारची मराठी भाषकांची साहित्यसंमेलने विविध भागांतून मोठ्या संख्येने व उत्साहाने पार पडतात. पहिले ग्रामीण साहित्यसंमेलन १९३९ साली कृष्णाकाठच्या औदुंबरला कवी सुधांशू आणि कथाकार म.बा. भोसले यांनी मकरसंक्रांतीच्या दिवशी भरवले होते. त्याचे अध्यक्ष होते महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार. तेब्हापासून महाराष्ट्राच्या कानाकोपन्यातून दरवर्षी ग्रामीण मराठी साहित्यसंमेलने भरवली जात आहेत. अगदी कर्नाटकमधल्या कडोली, बाळेकुंद्री, येळूर, बेळगळी इत्यादी दहा गावांमध्येही दरवर्षी ग्रामीण मराठी साहित्यसंमेलन भरवले जाते.

ज्या लेखनात ग्रामीण संवेदनशीलता, ग्रामीण जीवनाचे, बदलत्या परिस्थितीचे आणि संघर्षाचे उत्कट चित्रण येते, गावातल्या माणसांच्या जीवनानुभवाचे, त्यांच्या भावभावनांचे, संवेदनशीलतेचे आणि उपजत जाणिवांचे सर्वांगीण दर्शन घडते.. ते ग्रामीण साहित्य...! भौगोलिक रचनेबोरोबरच, तेथील माणसे, माणसांच्या दैनंदिन जीवनाचा घटक बनलेले वेगवेगळे प्राणी-पक्षी यांनादेखील

तेवढे च महत्त्व आहे... कारण, या सगळ्यांच्या सान्निध्यात राहूनच माणसाला जे अनुभव येतात.. त्यातून त्याचे विचार आणि जगण्याची पद्धत तयार होते. काही ठोकताळे/अंदाज/गृहितके यावरून एक तत्त्वज्ञान आणि जीवन जगण्याची वास्तव दृष्टी तयार झालेली असते... एक ग्रामसंस्कृती निर्माण झालेली असते. इथे ग्रामसंस्कृती म्हणजे असंख्य वर्षांपासून झिरपत आलेल्या श्रद्धा, प्रथा आणि रुद्धी-परंपरा. खेड्यापाड्यातून बोलली जाणारी ग्रामीण भाषा.. किंवा ग्रामीण बोली ही खूप महत्त्वाची आहे. ग्रामीण भाषेचे जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचे आणि मूलभूत स्थान लक्षात घेऊन ती टिकवणे, तिची जपणूक करणे ही आता काळाची गरज ठरली आहे. कारण भाषा हेच सहज उलगडणारे संपर्काचे प्रभावी माध्यम आहे. 'लोकभाषा आणि ज्ञानभाषा एक झाल्याशिवाय समाजजीवन उन्नत होत नाही', अशी भूमिका महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी मांडली होती. भाषा जितकी बोलली जाते तितकी ती टिकते. तिचा प्रसार होतो हे लक्षात घ्यायला हवे.

ग्रामीण साहित्याचा इतिहास आणि परंपरा पाहिली; तर त्याचे प्रमुख तीन टप्पे करता येतील.

एक, सन १९२०च्या आधीचा कालखंड. यात प्रामुख्याने महात्मा फुले, कृष्णराव भालेकर, विठ्ठल रामजी शिंदे, हरिभाऊ आपटे इत्यादींचा समावेश होतो.

दुसरा, सन १९७५चा कालखंड. म्हणजे १९७५ ते १९९०चा कालखंड. यात रविकिरण मंडळातले कवी यशवंत, गिरीश, चंद्रशेखर, सोपानदेव चौधरी, व्यंकटेश माडगूळकर, द.मा. मिरासदार, शंकर पाटील आदींचा समावेश होतो; तर

तिसरा, सन १९९० नंतरचा म्हणजे जागतिकीकरण सुरु झाल्यानंतरचा कालखंड. यात नव्या पिढीचे लेखक कवी उदाहरणार्थ, उत्तम बावस्कर, सदानंद देशमुख, बाबाराव मुसळे, राजन गवस, इंद्रजित भालेराव, प्रकाश होळकर, अजय कांडर, प्रवीण बांडेकर, प्रा. शंकर सखाराम... अशी अनेक नावे घेता येतील.

साधारणत: १९६०-६५च्या ग्रामीण साहित्याला स्वतःचा असा वाचकवर्ग नव्हता. या काळात नागरी साहित्याचा वाचक हाच ग्रामीण साहित्याचा वाचक समजला जात असे. शिक्षणप्रसार केवळ नागरी विभागापुरता होता आणि त्या वेळेचा वाचकदेखील प्राधान्याने नागरी अभिरुचीचा होता. ग्रामीण जीवन त्यांना जबळजबळ परिचित नव्हते. या वाचकांना अगोदर ग्रामीण जीवनाचा, तिथल्या माणसांचा परिचय करून देणे आवश्यक होते. ही आवश्यकता व्यंकटेश माडगूळकर यांनी लक्षात घेतली. त्यांच्या साहित्यात माणदेशी माणसांची चेहरेपटी, त्यांच्या विशिष्ट लक्कीची, रीतिरिवाजांची, स्वभावविशेषांची, त्यांना जगाव्या लागणाऱ्या जीवनाची बारकाव्यानिशी वर्णने येत राहतात. अशी ग्रामीण व्यक्तिचित्रे आणि साहित्य शंकर पाटील, द.मा. मिरासदार यांच्या कथांमधून येऊ लागले.

१९६०-६५च्या नंतर ग्रामीण जीवनात झापाठ्याने बदल घडू लागले. याचे महत्त्वाचे कारण शिक्षण. ग्रामीण भागात झापाठ्याने

शिक्षणाचा प्रसार झाला. समाजातील विविध स्तरावरील मुले शिक्षण घेऊ लागली. यातीलच काही मुले मराठी साहित्य वाचू लागली, लिहू लागली. १९६० नंतर मराठी साहित्यात जे अनेक प्रवाह निर्माण झाले त्यात ग्रामीण साहित्य हा एक महत्त्वाचा प्रवाह मानला जातो. ग्रामीण साहित्याने मराठी साहित्यात अतिशय मोलाची भर घातली आहे. एक नवा आशय, जीवनाचे नवे क्षेत्र मराठी वाचकांसाठी ग्रामीण साहित्याने खुले करून दिले आहे. या अर्थाने मराठी साहित्याला समृद्ध करण्याचे कार्य ग्रामीण साहित्याने केले आहे.

अलिकडे नाशिक येथे संपन्न झालेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्यसंमेलनात संमेलनाध्यक्ष डॉ. जयंत नारळीकर यांनी एक महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित केला होता- ते म्हणाले, एखादी भाषा पुष्कळ विकसित असेल तर समाजाचे बहुतेक पैलू तीत उमटात. परंतु काही महत्त्वाचे पैलू भाषेकडून उपेक्षिले गेले, तर त्या बाबतीत तिला असमृद्ध समजले पाहिजे. या मापदंडाद्वारे इंग्रजी भाषा मराठी भाषेपेक्षा अधिक समृद्ध आहे...

हा अत्यंत कडवट पण तितकाच महत्त्वाचा मुद्दा डॉ. नारळीकरांनी उपस्थित केला. अर्थात त्यांचे हे मत प्रामुख्याने विज्ञानकथा आणि विज्ञानविषयक साहित्याबाबत, प्रगत साहित्याबाबत होते. मराठी भाषा मराठी साहित्य समृद्ध आहे यात शंकाच नाही. संतसाहित्य, लोकसाहित्य, दलित, स्त्रीविषयक असे अनेक प्रकार साहित्यात हाताळले गेले; तरीही काळानुरूप नव्या विषयांवर फारसे लिखाण झाले नाही. पर्यावरण, विज्ञान, संशोधन, अर्थशास्त्र, शेअरबाजार इत्यादी विषयांत काही मोजके तज्ज्ञ सोडले तर मराठीत लिहिणारे तुलनात्मकरीत्या अगदी कमी लेखक आहेत. यासाठी इंग्रजी विषयातील लेखन, नवनवीन शोध/संशोधन याबाबतचे लेखन मराठीतून यायला हवे. आणि मराठी वाचकांनी-साहित्यिकांनी या लेखनाची दखल घ्यायला हवी. कारण इंग्रजी ही जगाच्या कानाकोपन्यात बोलली जाणारी आंतरराष्ट्रीय भाषा आहे.

मराठी साहित्यसंमेलने का हवीत, याचा विचार केला तर असे आढळून येईल, की मराठी भाषा, ग्रामीण बोली भाषा आणि एकूणच मराठी वाड्यमय यांच्या संवर्धनासाठी... नवोदितांना हक्काचे व्यासपीठ मिळवून देण्यासाठी... याद्वारे स्वतःचे लेखनकौशल्य जनतेसमोर मांडण्याचा धीटपणा येण्यासाठी; तसेच, ग्रंथप्रसाराला चालना देण्यासाठी... साहित्यिक वातावरण निर्मीतीसाठी आणि साहित्यिक चळवळ जिवंत ठेवण्यासाठी ग्रामीण साहित्यसंमेलने किंवा छोटी छोटी साहित्यसंमेलने आवश्यक आहेत. वाड्यमयातूनच नवीन लेखक, कवी, पत्रकार, सुजाण वाचक घडवणे अधिक उपयुक्त आणि फलदायी ठरते. या माध्यमातूनच ज्येष्ठ/श्रेष्ठ लेखक कर्वीच्या भेटीगाठीही होतात... मार्गदर्शन लाभते.

ग्रामीण साहित्यसंमेलनाकडून कोणत्या अपेक्षा आहेत याचा विचार करू...

(१) कोकणातील लोकजीवन, त्यातील पेच, निसर्ग- पर्यावरणाचा होणारा न्हास, बिघडणारे वर्तमान इत्यादीचे दर्शन लेखनातून घडले पाहिजे. त्याचबरोबर मानवी दुःखाला अनेक अंगानी

- स्पर्श करणाऱ्या लेखनाबरोबरच, आजूबाजूला होणारे अत्याचार, शोषण, अन्याय आणि विषमता या विरुद्ध संघर्ष करणाऱ्या लेखनाची देखील गरज आहे.
- (२) कोकणातील श्रद्धा, अंधश्रद्धा, परंपरा सांगणाऱ्या कथांचे वर्तमान/वैज्ञानिक संदर्भ देऊन अंधश्रद्धा टाळणे, सदसिद्धिवेकबुद्धीचा वापर आणि विज्ञानानिष्ठ बनवणारे लेखन हवे.
- (३) कोकणातील अनेक लेखक/कवी जे नोकरी/धंद्यानिमित कोकण सोडून मुंबई/पुण्यात राहतात. ते सर्रास कोकणातल्या जुन्या आठवर्णीवर 'स्मृतिरंजनपर' लेखन करतात. भूतकाळात रमतात. परंतु, कोकणचे वास्तव आणि एकूणच सामाजिक परिस्थिती आता बदलतेय. इथल्या समस्या, राजकारण, नवनवे प्रकल्प, नवनवीन योजना याकडे तटस्थपणे पाहून त्या संबंधीचे, वास्तव विशद करणारे लेखन अपेक्षित आहे.
- (४) मोबाइल, व्हॉट्सॅप, फेसबुक, इन्स्टाग्रामच्या विळळ्यातून सोडवून मुलांना वाचनाकडे आकर्षित करायला हवे. आवश्यक अध्ययनासाठी Internet connectivity, website, online education याची अद्यावत माहिती ग्रामीण भागात पुरवायला हवी.
- (५) विद्यार्थ्यांमध्ये आणि एकूणच नवोदित कवी/लेखकांमध्ये वाचनसंस्कृती वाढायला हवी. माणूस कालसुसंगत आणि अद्यावत राहण्यासाठी वाचन आवश्यक आहे. वाचनामुळे दृष्टिकोन बदलतो. सर्जनशीलता, संवेदनक्षमता आणि सहदयता वाढते. आयुष्याला चांगले वळण लागते.
- (६) लेखन आविष्कार, पुस्तकपरिचय, लेखकपरिचय, प्रकाशकपरिचय, वितरकपरिचय या दृष्टीने चर्चा व्हायला हवी. नवीन लेखक/कवींच्या साहित्यकृतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रकाशक आणि वितरकांची गरज आहे. तसेच, सोशल मीडिया, ई-बुक्सच्या माध्यमातून प्रकाशित करता येईल का... यासाठी प्रयत्न करणे जशीचे आहे.
- राजापूर-लांजा या दोन तालुक्यांतील साहित्यिकांची सूची तयार करावी. या दोन तालुक्यांतून अनेक प्रथितयश लेखकांनी मराठी साहित्याला योगदान दिलेले आहे. माधव कोंडविलकर, श्रीकृष्ण जोशी, मंगेश विश्वासराव, विजय कुवळेकर, विलास कुवळेकर, सुभाष लाड, सुरेश खटावकर, गजानन वाघदरे, अमोल रेडिज... नव्या पिढीत दीपक नागवेकर, विजय हटकर, विराज चब्हाण असे अनेक लेखक-कवी आत्मीयतेने लिहीत आहेत. यात अनेक कवी/लेखकांची नावे येतील. कोमसापच्या माध्यमातूनही या तालुक्यातून अनेक लिहिते हात निर्माण झालेले आहेत... या सर्वांनी वास्तवाला भिडणारे लेखन करावे. समतेचा आग्रह धरणारे - अन्यायाविरुद्ध आणि अंधश्रद्धेविरुद्ध लेखन करावे ही आज काळाची गरज आहे.
- या संमेलनाच्या माध्यमातून ग्रामसंस्कृतीची जपणूक, ग्रामीण बोली, मराठी भाषा यांचे संवर्धन आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन वाढीस लागेल असा मला विश्वास वाटतो.

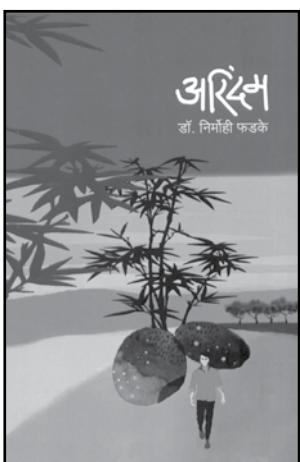
- अशोक लोटणकर

भ्रमणध्वनी : ९२२४३७०१२४

॥प्रथानी॥*॥

अरिंदम

डॉ. निर्मोही फडके

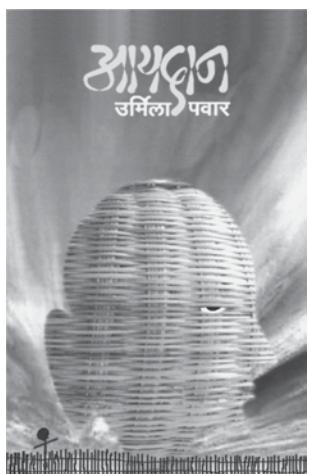

शोधयात्रेतून लिहिलेल्या, कधी उत्स्फूर्तपणे सुचलेल्या मुक्त-बंदिस्त निबंधांचा संग्रह.

मूल्य २०० रु. सवलतीत १२० रु.

आयदान

उर्मिला पवार

आत्मकथन

मूल्य ३०० रु. सवलतीत १८० रु.

शरद काळे

कार्बनच्या पाऊलखुणांचा जमारखर्च

'Footprints on the sands of time are not made by sitting' अशी एक इंग्रजी म्हण आहे. काळाच्या वाळूत जे पावलांचे ठसे उमटतात, ते केवळ बसून राहिल्यामुळे उमटत नसतात. पृथ्वीवर आजपर्यंत अंदाजे ज्या दहा हजार कोटी लोकांनी वास्तव्य केले आहे, त्या सर्वांच्या पाऊलखुणा या वाळूत उमटल्या असतील, पण त्यातील सर्वच ठसे हे कायमस्वरूपी कोरले गेले नाहीत! ज्यांची नावे इतिहासाला ठाऊक आहेत, त्यांचेच ठसे या वाळूत स्पष्टपणे उमटले आहेत असे म्हणता येईल. प्रत्येकालाच यातील काही ठसे मार्गदर्शक वाटतील हे त्या त्या व्यक्तीवर होणाऱ्या विविध संस्कारांवर अवलंबून असते. माणसाच्या प्रगतीमध्ये या ठशांचा फार मोठा वाटा असतो. या संस्कारक्षम ठशांबोरबरच मानवाच्या प्रगतीच्या आलेखाचे मूल्यमापन करत असताना कार्बनच्या पाऊलखुणांचा विचार करावाच लागेल. अठराव्या शतकापासून सुरु झालोल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे विज्ञानाची विविध दालने झापाट्याने उघडू लागली. कुतुहल हा माणसाचा मूळ स्वभाव. त्याला विज्ञानाची जोड मिळताच त्याच्या प्रगतीचा वारू चौखूर उधळू लागला. तो तसा उधळत असताना त्याच्या आणि मानवाच्याही गरजादेखील भूमितीच्या श्रेणीने वाढत गेल्या. त्या अंदाधुंद गतीमुळे जी धूळ उडू लागली, त्या प्रदूषणामुळे होणाऱ्या हरितगृह परिणामांसाठी जबाबदार असलेल्या विविध वायूंची निर्मितीदेखील वेगाने होऊ लागली. त्यांचेच मोजमाप करण्यासाठी या कार्बनच्या पाऊलखुणा हा मापदंड प्रचारात आला. आपणच आपल्या पायावर हा जो धेंडा पाढून घेतला आहे, त्याचे परिणाम शून्य करण्याची आणि येणाऱ्या पिढ्यांसाठी ही पृथ्वीमाता सर्व दृष्टीनी सुंदरव राहील याची काळजी घेण्याची जबाबदारीदेखील आपलीच आहे. ही जबाबदारी कुणालाच झटकता येणार नाही. प्रत्येक सजीव जगण्यासाठी जे स्रोत वापरत असतो, त्या स्रोतांची अक्षयता जोपासण्याची जबाबदारी आणखी कुणावर, कशी आणि का टाकावी? प्रत्येक व्यक्तीला आपण

किती स्रोत वापरतो, आणि ते वापरत असताना त्यांची भरपाई योग्य तन्हेने किती प्रमाणात करत असतो या जमारखर्चावरच आपल्या सजीवसृष्टीचे भवितव्य अवलंबून आहे.

कार्बन पाऊलखुण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या, संस्थेच्या, इमारतीच्या किंवा आस्थापनेच्या दैनंदिन कृतींमधून किंवा उपक्रमांमधून किती कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन होते त्याचा मापदंड असते. यात वाहतुकीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या इंधनाच्या ज्वलनातून, औद्योगिक क्षेत्रात होणाऱ्या रासायनिक क्रियांमधून, स्वयंपाक बनवण्यासाठी आणि थंड प्रदेशात हिवाळ्यात घरातील किंवा आस्थापनांमधील वातावरण गरम करण्यासाठी प्रत्यक्षात जिवाळ इंधने वापरून होणारे प्रत्यक्ष उत्सर्जन आणि रोजच्या वापरला लागणाऱ्या विद्युतऊर्जेच्या निर्मितीसाठी होणारे अप्रत्यक्ष उत्सर्जन यांचा समावेश असतो. त्याशिवाय आपल्याकडून हातभार लागणाऱ्या मिथेन, नायट्रोजन ऑक्साईड आणि क्लोरोफ्लुरो कार्बन यांच्या निर्मितीचाही यात समावेश असतो. हे सर्व वायू वातावरणातील उत्सर्जित उष्णता शोषून घेतात, त्यामुळे हे सर्व वायू हरितगृह परिणाम वाढवणारे वायू म्हणून ओळखले जातात. जागतिक हवामानवाढीची कार्बन डायऑक्साईडची क्षमता ही एक मानली गेली आहे. एक टन कार्बन डायऑक्साईड शंभर वर्षांमध्ये नेमकी जितकी उष्णता शोषून घेर्वैल ती ही क्षमता असते. कार्बन डायऑक्साईड हवेत दीर्घ काळ टिकून राहतो. त्याचे चक्र सुरु असले हे खेरे असले, तरी निर्माण होणारा प्रत्येक कार्बन डायऑक्साईडचा रेणू निर्माण झाला की लगेच त्याचे स्थिरीकरण होईल असे नसते. निर्मिती वेग आणि स्थिरीकरण वेग यातील प्रचंड तफावत त्याचे वातावरणातील प्रमाण वाढवत आहे. हे प्रमाण जसे वाढत राहील, तसे जागतिक तापमान वाढत जाते. मिथेनची ही जागतिक तापमानवाढीची क्षमता कार्बन डायऑक्साईडच्या क्षमतेपेक्षा २५ ते ३० पट अधिक आहे. मिथेनचे वातावरणातील आयुष्य दहा ते चौदा वर्षे असते, पण उष्णता शोषून घेण्याची त्याची क्षमता मात्र खूप असते. तसेच, मिथेन हा

ओझोननिर्मितीस हातभार लावतो. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे मिथेनचे जागतिक तापमानवाढीतील महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. नायट्रस ऑक्साइडची जागतिक तापमानवाढीची क्षमता कार्बन डायऑक्साइडच्या क्षमतेपेक्षा २६५ ते ३०० पट अधिक आहे. या वायूचे वातावरणातील सरासरी आयुष्य शंभर वर्षांहून अधिक आहे. याशिवाय कलोरोफ्लुरोकार्बन, हैड्रोफ्लुरोकार्बन आणि सल्फर हेक्सफ्लुओराईड यांचीही जागतिक तापमानवाढीची क्षमता ही कार्बन डायऑक्साइडच्या क्षमतेपेक्षा कित्येक हजार पटींनी अधिक असल्यामुळे, त्यांचे उत्सर्जन कसे कमी करता येईल हाही महत्त्वाचा घटक लक्षात घ्यायचा आहे. अमेरिकेत हरितगृहवायूंच्या उत्सर्जनात सन १९९० ते सन २०१९ दरम्यान दरवर्षी दोन टक्के वाढ झाली आहे. जागतिक स्तरावर मानवी व्यवहारांमुळे सन १९९० पासून सन २०१७ पर्यंत हे प्रमाण दीड पट झालेले आहे. ह्यात कार्बन डायऑक्साइडचे प्रमाण ५१ टक्क्यांनी वाढले आहे. वातावरणातील सर्वच हरितगृहवायूंचे प्रमाण औद्योगिक क्रांतीनंतर वाढले आहे.

मिथेननिर्मितीसाठी भारतासारख्या खंडप्राय देशांमध्ये जनावरांच्या शेणाचे विघटन, भातशेती आणि प्रचंड प्रमाणात निघणारा ग्रामीण व नागरी क्षेत्रांमधील व कृषी क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या जैविक कचन्याचे विघटन, हे तीन घटक कारणीभूत आहेत. जैविक कचन्याचे नियोजन करताना ते तीन पातळ्यांवर केले तर एकूणच जैविक कचरा शून्य करण्यास मदत होईल.

१. घराघरात होणाऱ्या जैविक कचन्याचे विघटन. जे पर्यावरणप्रेमी नागरीक आहेत त्यांचा यात सहभागी असू शकतो. सुरुवातीला त्यांची संख्या कमी असेल, पण काही वर्षांमध्ये जसजशी याची उपयोगिता सिद्ध होत जाईल, तसेतशी ती संख्या वाढू लागेल.

२. १० किलो ते १ टन जैविक कचरा जिथे गोळा होतो अशा गृहनिर्माण संस्था, छोट्या घरांची संकुले, चाळी, छोटी उपहारगृहे, विद्यार्थ्यांची वसतिगृहे, छोट्या छोट्या आस्थापना, सरकारी, निमसरकारी कार्यालये, छोटे भाजी बाजार यासारख्या ठिकाणी जैविक कचन्याचे विघटन घडविण्यासाठी प्रणाली उपलब्ध करून देत येतील.

३. १ टनाहून अधिक जैविक कचरा गोळा होतो अशा मोठमोळ्या भाजी मंडई, पंचतारांकित हॉटेल्स, विमानतळ, मोठी रेल्वे स्थानक, मंगल कार्यालये, मोठमोळ्या निवासी संस्था याठिकाणी योग्य क्षमतेची निसर्गक्रुण संयंत्रे लावता येतील. यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी जागा उपलब्ध करून द्यावी अशी अपेक्षा आहे.

मुंबईमध्ये सुमारे ८ ते ९ हजार टन, पुण्यात १ ते १.५ हजार टन, नागपूर मध्ये ८०० टन तर बहुतेक जिल्हांच्या गावी १०० ते ५०० टन कचरा स्थानिक स्वराज्यसंस्थांकडून दररोज गोळा केला जातो. मुंबईत कचन्यावर महापालिकेच्या माध्यमातून जो खर्च होतो तो साधारण प्रत्येक किलोसाठी चार रुपये एवढा असतो. कचरा गोळा करून तो डम्पिंग यार्डवर टाकणे यासाठी हा खर्च केला जातो. इतर गावांमध्ये हा आकडा कदाचित तीन रुपये असेल. महाराष्ट्रात दररोज एकूण कचरा तीस हजार टन तरी निर्माण

होत असतो. म्हणजे ह्या कचराव्यवस्थापनाचा रोजचा खर्च कमीत कमी दहा कोटी रुपये आहे. हे दहा कोटी रुपये खर्च करून आपण काय मिळवत आहोत?

- महाराष्ट्रातील मोठ्या शहरांमधील डम्पिंग यार्डची क्षमता संपत चालली आहे
- डम्पिंग यार्डच्या भोवतालचे पर्यावरण अतिशय दूषित झालेले आहे.
- त्यामुळे आरोग्याचे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.
- डम्पिंग यार्डजवळील भूजलसाठे वेगाने प्रदूषित होत आहेत.
- अनेक शहरांना नवे डम्पिंग यार्ड हवे आहेत, कारण जुन्या डम्पिंग यार्डची क्षमता संपून गेली आहे.
- कचन्याचे पुनर्चक्रांकन हा मुद्दा बहुतांश तसाच यक्षप्रश्न म्हणून शिळ्क राहतो.

स्वच्छ भारत या योजनेखाली भारताच्या पंतप्रधानांनी स्वतः या समस्येत लक्ष घातले आहे. तरीदेखील त्याला म्हणावा तसा प्रतिसाद मिळत नाही. कचन्याचे प्रमाण वाढतच चालले आहे आणि कचन्यावर प्रक्रिया करण्याचे प्रमाण अत्यल्पच राहिलेले आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर गेल्या ७५ वर्षांमध्ये अनेक क्षेत्रांमध्ये आपल्या देशाने नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. मात्र घनकचरा आणि सांडपाणी यांच्या व्यवस्थापनात आपली फारशी किंवा लक्षणीय प्रगती झालेली नाही. ह्याची कारणे शोधताना असे जाणवते, की वैयक्तिक पातळीवर या विषयाबद्दलचे मूलभूत शिक्षण दिले जात नसल्याचा हा परिणाम आहे. त्या प्रश्नाकडे लक्ष देण्यासाठी फारसे प्रयत्न होतानाही दिसत नाहीत. पाया कच्चा राहिल्यामुळे ही इमारत उभीच राहू शकलेली नाही.

कचरा हा शब्द निसर्गाच्या शब्दकोशात नाही. निसर्गात कुठे कचरा पडलेला आपल्याला दिसत नाही. पदार्थाच्या अविनाशित्वाच्या नियमानुसार पदार्थ नव्याने निर्माण होऊ शकत नाही, किंवा त्याचा नाशदेखील होऊ शकत नाही. फक्त त्याच्या स्वरूपात बदल होत असतो. जलचक्र किंवा आँकिसजन, नायट्रोजन, सल्फर, फॉस्फरस आणि कार्बन या मूलद्रव्यांची चक्रे यासंबंधी सर्वांना थोडीफार कल्पना असते. परंतु फक्त याच मूलद्रव्यांची चक्रे असतात असे नसून पदार्थसारणीमध्ये असलेल्या सर्वच मूलद्रव्यांची चक्रे अव्याहतपणे सुरु असतात. ही चक्रे अतिशय संवेदनशील असूनही एकूणच निसर्गनियमांच्या बिनचूक अंमलबजावणीमुळे त्यात सहसा अडथळे निर्माण होत नाहीत. ही चक्रे अचूक चाललेली आहेत, म्हणूनच पृथ्वीवर क्रतुचक्रदेखील विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत तरी ठीक चालले होते. गेल्या काही दशकांमध्ये हरितगृहवायूंचे हवेतील वाढते प्रमाण, जागतिक हवामानबदल आणि त्या अनुषंगाने होणारी जागतिक तापमानवृद्धी याचे महत्त्वाचे कारण मानवाने या नियमांचे वारंवार उल्लंघन केलेले आहे. ती लक्षणरेषा आपण ओलांडली आणि हे उत्पात सुरु झाले आहेत. अनेक गोर्टीना कचरा ह्या संज्ञेखाली आपण आणले, त्यामुळे ह्या प्रश्नाने अजूनही उग्र स्वरूप धारण केले आहे.

एकदा देवर्षी नारद पृथ्वीवर सफरीस निघाले. त्यांना ते कामच नेमून दिलेले आहे! पृथ्वीवर अधूनमधून फेरी मासून तिथे घडणाऱ्या बारीकसारीक गोष्टींची नोंद करून घ्यायची आणि तो अहवाल शेषशायी भगवान विष्णूंच्या दरबारात सादर करायचा, हे त्यांच्या कामाचे एकंदर स्वरूप असते. काही वर्षांपूर्वी अशाच एका पृथ्वीभेटीत ते अंतराळातून पृथ्वीवर उतरत होते. उतरत असताना त्यांच्या तंबोऱ्याची तार अचानक तुटली. तंबोरा म्हणजे नारदकर्षीचा दुसरा प्राण! अशा आणीबाणीसाठी त्यांच्या झोळीत एक तार नेहमी ठेवलेली असतेच. त्यांनी अंतराळातून उतरत असताना ती तुटकी तार काढली. ती तुटकी तार कुठे टाकायची? अंतराळात तार बदलण्याची ही पहिलीच वेळ होती! म्हणून त्यांनी ती तुटकी तार अंतराळातच टाकून दिली आणि नवी तार काढून ती तंबोऱ्यावर लावली. परंतु ते पृथ्वीवर पोहोचण्यापूर्वीच तिथे विविध उत्पात सुरु झाले. सोसाठूच्याचा वारा सुरु झाला, प्रचंड पाऊस पडू लागला, भूकंप होऊ लागले. त्सुनामी लाटा आल्या आणि सगळीकडे एकच हलकल्लोळ सुरु झाला. देवर्षिदिखील गोंधळात पडले. पृथ्वीवरची आपली यात्रा रद्द करून ते वैकुंठात परतले! श्री विष्णूंच्या सेवकांना त्यांनी महाराजांची तातडीची भेट हवी असा निरोप पाठवला. श्री विष्णूमहाराजांनी त्यांची विनंती तत्काळ मान्य केली. महाराजांनी काही पृच्छा करण्याआधीच देवर्षीनी प्रश्न विचारला, “देवा, हे पृथ्वीवर जे अचानक उत्पात सुरु झाले, त्यामुळे यात्रा सुरु करण्यापूर्वीच मला अर्ध्यातून परतावे लागले! ह्या अचानक उत्पातांचे काय कारण असावे? इतक्या मोठ्या प्रमाणावर असे उत्पात पूर्वी कधी झालेले नाहीत!” त्यावर चेहऱ्यावरचे स्मित थोडेही ढळू न देता श्री भगवान विष्णु म्हणाले, “नारदा, या सर्व अचानक उत्पातांचे कारण तूच आहेस! तू तंबोऱ्याची तुटकी तार अंतराळात टाकलीस, त्यामुळे पृथ्वीची लय आणि गती बिघडली! त्यामुळे हे उत्पात सुरु झाले आहेत!” नारद आश्र्यचकित झाले आणि म्हणाले, “काय चेष्ट करता देवा, माझ्या एवढ्याशा तुटक्या तारेमुळे एवढे प्रचंड उत्पात कसे होतील?” त्यावर भगवान विष्णु म्हणाले, “नारदा, तुझ्या तारेमुळेच हे उत्पात होत आहेत. पृथ्वीच्या ताल, लय आणि गतीत त्यामुळे अनिष्ट फरक पडले आहेत, कारण या तिन्ही संवेदनशील तत्त्वांमध्ये, अंतराळात झालेले सूक्ष्म बदलदेखील, मोठ्योठे बदल घडवून आणतात, त्यामुळे वसुंधरेचा समतोल बिघडतो!”

नारदांच्या तंबोऱ्याच्या तारेत प्रलयसदृश परिस्थिती निर्माण करण्याची ताकद असेल, तर आपण रोज हजारो टनांवारी कचरा डम्पिंग यार्डवर टाकत आहोत, त्यामुळे नक्कीच या समतोलात खूप

अनिष्ट बदल होत आहेत. प्रत्येक घरातून आणि आस्थापनेतून, मग ती शाळा असेल, सरकारी किंवा खाजगी कार्यालय असेल किंवा बाजार, दुकाने असतील, वर्गीकरण न करता जो कचरा स्थानिक स्वराज्यसंस्था रोजच्या रोज गोळा करतात, त्यातूनच हा हजारो टन कचन्याचा ढीग होत असतो (चित्र १). त्या मिश्र स्वरूपाच्या कचन्याचे नेमके काय करायचे ह्या प्रश्नाचे सयुक्तिक

उत्तर उपलब्धच नसल्यामुळे तो ढीग डम्पिंग यार्डवर टाकणे एवढा एकच पर्याय उतरो. ह्या अत्यंत क्लिष्ट आणि जटिल वाटणाऱ्या प्रश्नाला अगदी साधे उत्तर आहे. प्रत्येक घर किंवा आस्थापना शून्य कचरा घर किंवा शून्य कचरा आस्थापना बनली पाहिजे. शून्य कचरा म्हणजे त्या

घरात किंवा आस्थापनेतून स्थानिक स्वराज्यसंस्था कचरा गोळा करणारच नाही, कारण त्यांच्याकडे कचराटोपलीच नसेल! प्रत्येक घराघरातून आणि प्रत्येक आस्थापनेतून कचरा मिळणारच नसेल तर स्थानिक स्वराज्यसंस्थांच्या कचन्याच्या गाड्या बंद कराव्या लागतील आणि डम्पिंग यार्डवर काहीच जाणार नाही. हे दिवास्वप्न असले तरी ते प्रत्यक्षात येऊ शकते. कदाचित या वास्तवाला आणखी एक ते दोन पिळ्यांचा काळ लागेल, पण यात अशक्य असे काही नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे. यासाठी एक महन्याची बाब म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला या शून्य कचन्याची कल्पना पटवून देता आली पाहिजे. अर्थातच त्यासाठी काही गोष्टी शिकवून, आवश्यक त्या सोयी सुविधा उपलब्ध केल्या पाहिजेत.

या लेखात आपण आपले घर शून्य कचरा कसे करता येईल याचा विचार करणार आहोत (चित्र २ व चित्र ३). त्यासाठी घरातील कचन्याच्या बादलीत नेमके काय असते, त्याचा विचार करावा लागेल. त्यात स्वयंपाकघरातून येणाऱ्या ओल्या कचन्याचा प्रामुख्याने समावेश असतो. दुसऱ्या प्रकारचा कचरा कोरड्या स्वरूपाचा असतो. ओल्या कचन्यात वर्गीकरण होणारा जो कचरा येतो त्याचे तीन पोटप्रकार असतात. पहिल्या प्रकारात शिळे, विटलेले, ताटात टाकून दिलेले अन्नपदार्थ, नासलेले दूध, खराब झालेले दही आणि दुधाचे पदार्थ, खराब झालेले तेल, तूप, उष्ट्र्या ताटात टाकून दिलेली कढीलिंबाची पाने, पिळलेल्या लिंबाच्या फोडी, कोळलेली चिंच, मिरच्यांचे तुकडे, स्वादासाठी वापरलेले पदार्थ म्हणजे काळी मिरी, दालचिनीचे तुकडे, आमसुले, शेवग्याच्या शेंगांमधील गर खाल्ल्यावर उरलेला भाग, मांसाहारी जेवणातील माशांचे काटे, छोटी हाडे ह्या गोष्टी असतात. दुसऱ्या प्रकारात भाज्यांची साले, मोसंबी, संत्री, पपया, कलिंगड, खरबूज, केळी, आंबे, लिंची आणि डाळिंब यासारख्या फळांच्या साली, वांग्याची,

दोडक्याची, भोपळ्याची देठे, कोथिंबीरीच्या काड्या आणि पालेभाज्यांची देठे व मुळे, कांदा, लसूण यासारख्या कंदांची साले, उकडलेल्या बटाट्याची, अरबीची, भुईमूगशेंगांची आणि रताळ्याची साले, पपई, कलिंगड, चिक्कू, जांभूळ, करवंदे, बोरं, सीताफळ, लिंची, सफरचंद यासारख्या फळांच्या बिया व टाकून दिलेला गर, अळ्या किंवा किंडे लागून खराब झालेली धान्ये, पीठे आणि कडधान्ये, बुरशी आलेला पाव, चहाचा चोथा इत्यादी गोर्टीचा समावेश होतो. तिसन्या प्रकारच्या कचन्यात द्राक्षाच्या घडांच्या काड्या, आंब्याच्या कोयी, उकडलेल्या

अंड्यांची साले, रिकामे झालेले शाहळे, ऊस खाऊन उलेला चोथा, अननसाचे छिलके, फणसाचे कवच, नारळाच्या शेंड्या आणि करवंद्या यासारख्या गोर्टीचा समावेश होतो. या तीन प्रकारांपैकी पहिल्या प्रकारचा जो कचरा आहे, त्यातील ताटात टाकून दिलेले आणि वाया जाणारे अन्न नक्कीच शून्य करता येण्यासारखे आहे. अन्न ताटात टाकणे म्हणजे ते बनवणाऱ्या आईचा किंवा पत्नीचा, शेतात मेहनत करणाऱ्या शेतकऱ्याचा आणि आपल्याला सर्व स्रोत पुरवणाऱ्या वसुंधरेचा अपमान करणे असते, ह्याची जाणीव लहानपणापासून झाली पाहिजे. लग्नसमारंभ, सेमिनार, हॉस्टेल, खानावळी, पंचतारांकित हॉटेल यांसारख्या ठिकाणी बुफे पद्धत असूनही अन्न वाया जाण्याचे प्रमाण आपल्याला खाली मान घालायला लावणारे आहे. जर ताटात अन्न टाकले नाही तर कचन्याच्या बादलीत कचन्याचे प्रमाण तीस टके तरी कमी होईल.

उष्ट्या ताटात टाकून दिलेली कढीलिंबाची पाने, मिरच्यांचे तुकडे, स्वादासाठी वापरलेले पदार्थ म्हणजे काळीमिरी, दालचिनीचे तुकडे, आमसुले, शेवग्याच्या शेंगां मधील गर खाल्ल्यावर उरलेला भाग, मांसाहारी जेवणातील माशांचे काटे, छोटी हाडे हे एकत्र करून पाण्याने एकदा स्वच्छ करून घ्यावी, म्हणजे त्याला चिकटलेले मसाल्याचे पदार्थ वाहून जातील, उरलेला भाग मिक्सरच्या भांड्यात घ्यावा. त्या भांड्यात भाज्यांची साले, कोबीची वरवरची पाने, फ्लॉवरचे टाकाऊ भाग, मोसंबी, संत्री, पपया, कलिंगड, खरबूज, केळी, आंबे, लिंची आणि डाळिंब यासारख्या फळांच्या साली, वांग्याची, दोडक्याची, भोपळ्याची देठे, कोथिंबीरीच्या काड्या आणि पालेभाज्यांची देठे व मुळे, कांदा, लसूण यासारख्या कंदांची साले, उकडलेल्या बटाट्याची, अरबीची, भुईमूगशेंगांची

आणि रताळ्याची साले, पपई, कलिंगड, करवंदे, सफरचंद यांसारख्या फळांच्या बिया व टाकून दिलेला गर, अळ्या किंवा किंडे लागून खराब झालेले धान्ये, पीठे आणि कडधान्ये, बुरशी आलेला पाव, चहाचा चोथा आणि निर्माल्यातील फुले टाकून ह्या सर्व गोष्टी बारीक करून घ्याव्यात. मिक्सरचे भांडे छोटे असले तर दोन किंवा तीन वेळा हा प्रकार करावा लागेल. बारीक झालेले मिश्रण ओले असले तरी त्याचा उपयोग खत बनवण्यासाठी छान होतो.

खत बनविण्यासाठी जी बादली वापराची, त्यासाठी काही महत्त्वाच्या मार्गदर्शक सूचना आहेत, त्यांचे अचूक पालन केले तर हा घरातील खत बनविण्याची क्रिया अव्याहतपणे व्यवस्थित चालू शकते.

१. प्रकल्प सुरु करताना आपल्या घरात निधणाऱ्या जैविक कचन्याचा अंदाज घेऊन योग्य आकारमानाच्या दोन बादल्या किंवा कुंडचा ठेवल्या तर यशाची नक्की खात्री देता येते. एक दिवसाआड एक (सम आणि विषम तारखांना) त्यांचा वापर केला तर विघटनासाठी योग्य वेळ मिळून खत बनवण्याची प्रक्रिया निर्वंधणे सुरु राहाते.

२. बादली/कुंडी/ टोपली शक्यतो उघडी असावी. वर झाकण लावायचेच असेल तर ते छिंद्रे असलेले असावे, व मधूनअधून ते बाजूला काढून ठेवावे. काही दिवसांनी या झाकणाची गरजच पडत नाही.

३. त्या बादलीचा किंवा कुंडीचा किंवा टोपलीचा तळ पाण्याचा निचरा होण्यासाठी छिंद्रे असलेले असावा. कचन्याचा चिखल होणार नाही याची काळजी घ्यावी. बादली/टोपली/कुंडी एखाद्या प्लास्टिकच्या मोठ्या टबमध्ये किंवा पसरट थाळीमध्ये ठेवावी, म्हणजे पाणी झिरपलेच तर इकडेतिकडे पसरून अस्वच्छता होणार नाही. हा टब किंवा थाळी स्वच्छ ठेवणे क्रमप्राप्त आहेच. एकदा ह्या सर्व प्रकाराची नीट ओळख झाली की नियोजन उत्तम प्रकारे येऊ लागेत व या टब किंवा थाळीची गरज पडत नाही.

४. जैविक कचन्याचे विघटन करणाऱ्या जिवाणूंची सोय पाहिली, तरच ते आपली सोय पाहातात! त्यांना त्यांचे अन्न बारीक कापलेल्या स्वरूपात किंवा मिक्सरमधून दळलेल्या स्वरूपात दिले, तर त्यांची कार्यक्षमता अनेक पटींनी वाढते. यात प्लॅस्टिकचे तुकडे अजिबात जाणार नाहीत याकडे लक्ष ठेवावे.

५. उन्हाळ्यात ह्या बादलीतील खत कोरडे पडणार नाही याकडे देखील लक्ष दिले पाहिजे. चिखल होऊ न देणे हे जितके महत्वाचे असते, तितकेच खत कोरडे पडणार नाही हेही महत्वाचे असते. हाताला ओलसर लागेल इतपत त्यात पाण्याचे प्रमाण राखले गेले तर जिवाणूप्रक्रिया उत्तम पद्धतीने होत राहते.

खत बनवण्यासाठी जी मोठी प्लस्टिकची बादली (३०-४० लिटर क्षमतेची) वापरायची असेल तिच्या तळाला १५-२० छोटी छोटी छिद्रे (०.५ मिमी व्यासाची) करून घ्यावीत. त्यावर नारळाच्या करवंट्यांचे कपचे आणि शेंड्यांचा दोन इंच जाडीचा थर अंथरून त्यावर एक स्टेनलेस स्टीलची योग्य मापाने कापलेली बारीक जाळी बसवावी. खत काढताना हा थर बिघडणार नाही याची काळजी घ्यावी. त्यावर बादलीच्या आकारमानानुसार एक ते दोन किलो बाजारात मिळणारे सेंद्रिय खत आणि अर्धा किलो कोकोपिट यांचे मिश्रण पसरावे. त्यावर घरी विरजण लावून केलेल्या दह्याचे २०० ते ३०० मिलीलिटर ताक शिंपडावे. अशा दोन बादल्या तयार करून एकाआड एक दिवसाने (सम आणि विषम तारखांना) त्यात बारीक केलेले किंवा मिक्सरमधून काढलेले जैविक कचन्याचे मिश्रण एकजीव करावे. त्यासाठी बागकाम करताना जो पंजा वापरतात, तो वापरावा किंवा हात वापरला तरी चालेल. शक्यतो पृष्ठभागावर फारसे मिश्रण दिसणार नाही ह्याची काळजी घ्यावी. दुसऱ्या दिवशी दुसऱ्या बादलीचा वापर करावा व तिसऱ्या दिवशी पुन्हा पहिल्या बादलीचा वापर करावा. बादली उघडीच ठेवावी. बाल्कनीत बादल्या ठेवल्या तरी चालतील. त्यांना ऊन आवश्यक नाही. उन्हात बादल्या राहिल्या तर प्लास्टिक ठिसूळ होण्याची शक्यता असते. उंदीर किंवा पाली या बादल्यांकडे, मिश्रण खतात एकजीव केल्यामुळे, अजिबात फिरकत नाहीत. सोमवारी पहिल्या बादलीत आपण मिश्रण टाकले तर त्या बादलीत पुन्हा बुधवारी मिश्रण टाकत असताना असे लक्षात येईल, की सोमवारी टाकलेल्या बहुतेक सर्व मिश्रणाचा मागमूसही शिळ्क राहिलेला नाही. सुरुवातीला काही दिवस जे मिश्रण आपण बादलीत टाकणार आहेत, त्याचे प्रमाण बादलीत जेवढे खत व कोकोपिट घेतले आहे, त्याच्यापेक्षा अधिक नसावे. मिक्सरचा वापर करायचा नसेल, तर सर्व भाज्यांचे टाकाऊ भाग बारीक कापून घ्यावे लागतील. जितके हे मिश्रण बारीक होईल, तेवढे खत बनण्याचे प्रमाण जलद असेल.

ह्या प्रक्रियेत जे जिवाणू कार्यरत असतात, त्यांना त्यांचे अन्न बारीक कणांच्या स्वरूपात दिले, तर पूर्ण क्षमतेने ते त्यांचे जलद विघटन घडवून आणतात. कारण प्रत्येक कणाचा संपर्क जिवाणूबरोबर सहजतेने होतो. जर कलिंगडाच्या सालाचा मोठा तुकडा आपण खताच्या बादलीत टाकला तर त्याचे विघटन व्हायला कमीत पंधरा ते वीस दिवस लागतील. शिवाय अशा स्वरूपाच्या जैविक कचन्यामुळे दुर्गंधी, किडे यांचा त्रास जाणवेल! परंतु तोच तुकडा अगदी बारीक कापून किंवा मिक्सरमध्ये बारीक करून सकाळी टाकला तर त्याचा अंश दुसऱ्या दिवशी भिंग घेऊनही त्यात सापडणार नाही! मिश्रण बारीक करण्याचे काम गृहिणीकडे

न देता जर घरातील मुलांनी किंवा वडिलांनी स्वीकारले तर तो प्रकल्प नक्की यशस्वी होईल. गृहिणीना आधीच खूप कामे असतात, त्यात त्यांच्याकडे हे आणखी जबाबदारीचे काम देऊ नये. घरातील किशोरवयीन मुले हे काम आनंदाने करतात असे अनेक ठिकाणी अनुभवायला आलेले नाही. काही गृहिणी घरातील मिक्सर या कामासाठी वापरू देण्यास तयार नसतात. तेव्हा मिक्सरचे एक वेगळे भांडे यासाठी राखून ठेवावे. योग्य तो जैविक कचन्या वेगळा करून तो बारीक कापून किंवा मिक्सरमधून काढून बादलीतील खतात एकजीव करणे, वापरलेली उपकरणे स्वच्छ धुऊन ठेवणे, खताच्या आजूबाजूच्या क्षेत्राची स्वच्छता राखणे आणि बादली किंवा कुंडी खताने भरत आली, की निम्याहून अधिक खत चाळून ते बाल्कनीतील किंवा संस्थेतील वनस्पतीना देणे ह्या कामांचा समावेश खतनियोजनात होतो. या सर्व कामांसाठी दहा-पंथरा मिनिटांचा वेळ रोज द्यावाच लागतो.

खतावर अधूनमधून घरी लावलेल्या दह्याचे २५-३० मिलीलिटर ताक शिंपडत राहिले तर त्याचा जिवाणू कल्चर कार्यक्षम राहण्यासाठी चांगला उपयोग होतो. पाण्याचे प्रमाण खताच्या बादलीत अधिक वाटले, चिखल होतो असे वाटले, तर त्यात आंजलभर किंवा आवश्यक तेवढे कोकोपिट मिसळावे व त्यातील पाण्याचे प्रमाण कमी करावे. जर कधी त्यात पांढऱ्या बारीक अळ्या दिसल्या तर घाबरून जाण्याचे कारण नाही. कोकोपिट मिसळले आणि पाण्याचे प्रमाण कमी झाले की त्या अळ्या कमी होतात. शिजलेले अन्न यात टाकले, तर मात्र अळ्या नक्की होतात, व खताच्या बादलीला दुर्गंधी येऊ शकते. म्हणून यात शिजवलेले अन्न टाकणे कटाक्षाने टाळावे. चिलटांचा त्रास कधी जाणवला, तर काही दिवस कचन्याचे मिश्रण बादलीत एकजीव केल्यानंतर त्यावर कोकोपिटचा हलका थर (१ ते २ मिलीमीटर जाडीचा) पसरावा. अनुभवाने कोकोपिटचा वापर पूर्ण थांबवता येतो. खताच्या बादलीतील खत, त्यात कचन्याचे मिश्रण टाकायचे नसले तरी, रोजच्या रोज एकदा तरी खालपासून एकजीव करणे आवश्यक असते. बादली ७५ ते ८० टके भरली की त्यातील जवळजवळ निम्याहून अधिक खत काढून घ्यावे. ते चाळून बाल्कनीतील किंवा गृहनिर्माण संस्थेतील बागेतील झाडांना घालावे. उरलेल्या २५ टके खतात पुन्हा मिश्रण टाकत राहिवे. जर रोजच्या रोज या सर्व सूचनांचे तंतेतंत पालन केले तर घरातील या ओल्या कचन्याचे कोणत्याही प्रकारचा दुर्गंध किंवा किड्यांचा त्रास न होता, अतिशय सुंदर सेंद्रिय खतात रूपांतर होते. सीताफळ, जांभूळ, चिक्की यांच्या बिया, आंब्याच्या कोयी, शहाळे, नारळाच्या शेंड्या आणि करवंट्या, अंड्यांचे छिलके यांचे खत बनवणे सोपे नसते. यातील बिया व कोयी वाळवून ठेवल्या तर त्यांचा योग्य पुनर्वापर होईल, अशा नर्सरीमध्ये त्या देऊन टाकाव्यात. शहाळेवाल्या विक्रेत्याला पिऊन झालेले शहाळे दिले तर त्याचे खत बनवण्याची यंत्रणा त्याच्याकडे असते. नारळाच्या करवंट्या आणि शेंड्यादेखील तो घेतो. असा कुणी विक्रेता जवळपास नसेल तर, गृहनिर्माण संस्थेमार्फत एकत्रितपणे ह्या गोष्टी घेऊन जाणारे लोक

असतात. त्यांच्याबरोबर ह्या गोर्टींच्या पुरवठ्यासंबंधी करार करता येतो. हे झाले की आता आपल्या घरातील कचन्याचे एकूण प्रमाण पन्नास टके किंवा त्याहून थोडे अधिक कमी झाले!

कोरड्या टाकाऊ गोर्टींसाठी भर्लीमोठी कापडी पिशवी किंवा प्लास्टिकचा मोठा ड्रम ठेवावा. दुधाच्या पिशव्या उघडताना त्यांचे कोपेरे न कापता त्या एका बाजूसे पूर्ण उघडाव्यात. थोड्याशा सवयीने किंवा प्रॅक्टिसने हे सहजपणे करता येते. हे का करायचे? फक्त महाराष्ट्राचा विचार केला, तरी रोज घराघरातून कमीत कमी एक कोटी दूधपिशव्या पुरवल्या जातात. प्रत्येक पिशवीचा कोपरा वेगळा कापला तर एक कोटी प्लास्टिकचे कोपेरे पर्यावरणात पसरतात! एका कोपन्याने काय बिघडणार आहे, असा प्रश्न नसून रोज एक कोटी कोपन्यांमुळे केवढा उत्पात होतो हा मोठा प्रश्न आहे! दूध काढल्यावर पिशव्या उलट्या करून, स्वच्छ धुऊन आणि वाळवून या पिशवीत किंवा ड्रममध्ये साठवून ठेवाव्यात, म्हणजे त्यांना घाणेरडा वास येणार नाही. बाहेरून आणलेल्या अन्नपदार्थाच्या प्लास्टिकची भांडी, श्रीखंड, दही यासारख्या पदार्थाचे प्लास्टिक कप किंवा भांडी आणि अंत्युमिनियम फॉईलमध्ये पदार्थ आले असतील तर त्या रिकाम्या फॉईल स्वच्छ धुऊन आणि वाळवून साठवाव्यात. केक किंवा तत्सम बेकरी पदार्थाची वेष्टनेदेखील धुऊन-वाळवून ठेवावीत. खोबरेल तेल, गोडेतेल यांच्या पिशव्या, बाटल्या किंवा कॅन हे देखील टाकून देताना धुऊन-वाळवून टाकावेत. ही सर्व पथ्ये पाळली तर या टाकाऊ पदार्थाच्या कोरड्या पिशवीला किंवा ड्रमला कसलीही दुर्गंधी येणार नाही. जुने कपडे, वापरलेले स्क्रबर, फरशीपुसणी, पायपुसणी आणि धूळ झाटकण्यासाठी वापरण्यात येणारे नॅपकिन हे देखील टाकून देताना धुऊन-वाळवून या ड्रममध्ये किंवा पिशवीत टाकून द्यावे. तुटलेल्या किंवा नको असलेल्या प्लास्टिकच्या वस्तू, बिघडलेली किंवा नको असलेली खेळणी, बाहेरून आलेल्या पॅकिंगच्या गोर्टी इत्यादी

सामान या ड्रममध्ये साठवून ठेवता येते. इलेक्ट्रॉनिक गोर्टींसाठी वेगळी पिशवी ठेवावी. फुटक्या काचा किंवा काचेच्या वस्तू, निरुपयोगी झालेल्या सुन्या, ब्लेड इत्यादी या पिशवीत किंवा ड्रममध्ये जाणार नाहीत याकडे कटाक्षाने लक्ष द्यावे. अशा इजा करू शकणाऱ्या गोर्टी सुरक्षितपणे गुंडाळून त्या पुनर्चक्रांकनासाठी जातील याची काळजी घ्यावी. पिशवी भरली किंवा ड्रम भरला की आपल्याकडे येणाऱ्या कचरावेचकाला ती देऊन कबांडीवाल्याकडे किंवा कोरड्या कचन्यासाठी असलेल्या केंद्रात ती पाठवावी. यातून जी कमाई होईल, ती आपल्या कचरावेचकालाच देऊन टाकावी. ही सामाजिक आणि नैसर्गिक सेवा आहेत. ह्यात आपल्याला काय मिळेल?, हा प्रश्न उद्भवतच नाही! जे मिळायचे ते केव्हाच मिळाले, हे जे करायचे, ते निसर्गाचा समतोल सांभाळण्यासाठी करायचे आहे. निसर्गक्रिण फेडण्याचा हा उत्तम मार्ग आहे.

‘शून्य कचरा’ पर्यावरणपूरक घरासाठी जे करायचे त्याचा सारांश असा आहे.

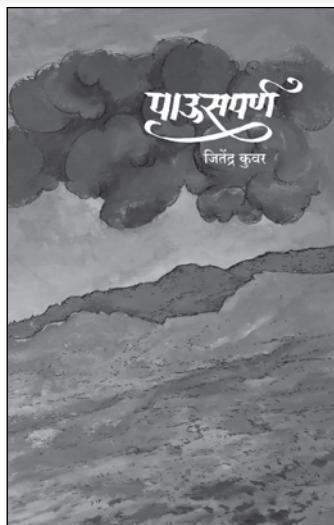
१. कचरा हा शब्द आपल्या शब्दकोशातून काढून टाकावा.
२. तयार अन्नपदार्थ वाया घालणे कटाक्षाने टाळावे.
३. स्वयंपाकघरातील इतर ओल्या टाकाऊ पदार्थाचे खत बनवावे.
४. इतर टाकाऊ पदार्थ कोरडे व स्वच्छ करून एकत्र साठवून ठेवावेत.
५. कचरावेचकांना ते देऊन त्यांच्या पुनर्चक्रांकनासाठी मार्ग मोकळा करावा.
६. प्रत्येकाने जर हे केले तर ‘कचरामुक्त वसुंधरा’ हे स्वप्न सत्यात आणण्यासाठी मोठीच मदत होईल.

- शरद काळे

भ्रमणध्वनी : ७५०६४९८२८५

sharadkale@gmail.com

पाऊसपर्ण जितेंद्र कुवर

कवितासंग्रह

मूल्य २५० रु.

सवलतीत १५० रु.

प्रकाश दुधळकर

आनंदाचे देणे

"Ultimately, simplicity is the goal in every art, and achieving simplicity is one of the hardest things to do, yet it's easily the most essential."

- Pete Turner

साधेपणा हे प्रत्येक कलेतील ध्येय असते आणि साधेपणा मिळवणे ही सर्वात कठीण गोष्ट आहे, तरीही ती सहजपणे सर्वात आवश्यक आहे. पीट टर्नर यांना अपेक्षित साधेपणा मला दिसला आनंद निरगुडे यांच्या फोटोग्राफीमध्ये. आनंद निरगुडे हे नावाप्रमाणेच एक आनंदी व दिलखुलास व्यक्तिमत्त्व. मुंबई उच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश. सध्या महाराष्ट्र शासनाने नेमलेल्या ओर्बीसी आयोगाचे अध्यक्ष. आपल्या व्यग्र दिनक्रम तांदूदेखील फोटोग्राफीची आवड जोपासणारे एक वल्ही. फोटोग्राफी हा त्यांचा विरंगळाच नाही तर तो आता त्यांचा ध्यासच झाला आहे. फोटोग्राफीसाठी विविध देश पालथे घालण्याची तयारी. यातून आज त्यांच्याकडे सुंदर सुंदर छायाचित्रांचा मोठा संग्रह तयार झाला आहे. त्यांना विविध स्पर्धात अनेक बक्षिसेही मिळाली आहेत. अशा या धडपडणाऱ्या वल्हीची भेट योगायोगानेच झाली. नांदू मधमेश्वर येथे दरवर्षी विविध जारीचे परदेशी पाहुणे पक्षी भेट देत असतात, तसेच स्थानिक पक्षीही तेथे गोळा होतात. त्यांच्या फोटोग्राफीसाठी मी नांदू मधमेश्वर येथे गेलो होतो. त्यावेळी एक उंच व्यक्ती हातामध्ये मोठा ट्रायपॉड व गळ्यात मोठी लेन्स असलेला कॅमेरा घेऊन जलाशयाकडे जाताना दिसली. त्यांच्यासोबत अजूनही तीन-चार लोक होते. परंतु त्या जलाशयावर त्या दिवशी एकही पक्षी आढळला नाही. चौकशीअंती कळले, की जलाशयाच्या परिसरात काही बांधकामे चालू असल्याने व तेथे लावण्यात येणाऱ्या सुरुंगाच्या आवाजामुळे त्या आठवड्यात कोणताही पक्षी

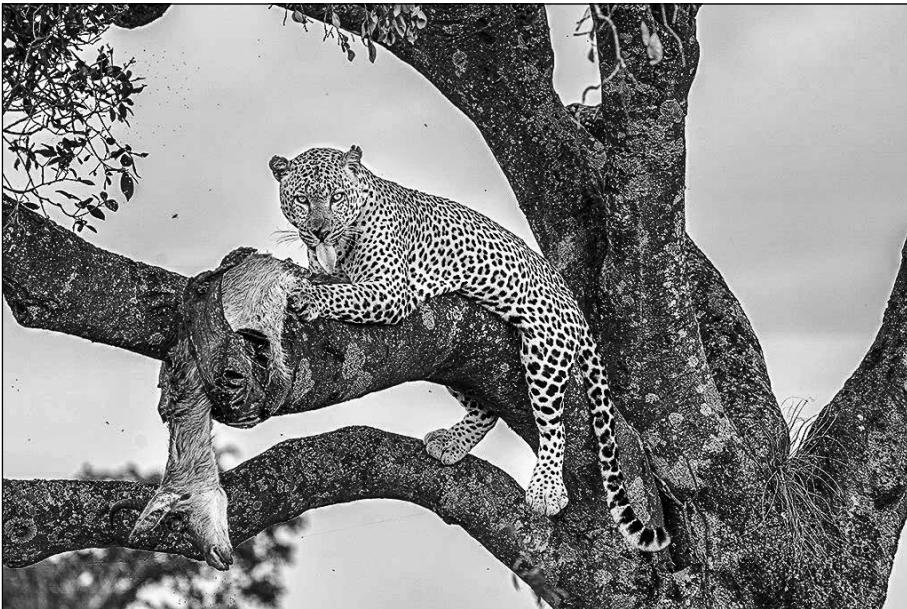

आनंद निरगुडे

त्या परिसरात फिरकला नाही. पक्षी आणि फोटोग्राफी यासंदर्भात बोलत असताना असे लक्षात आले की आमची आवड एकच आहे. समान आवडीमुळे साहजिकच संवाद घडला. पक्षी आणि निसर्गांगायाचित्रण या आमच्यामधील समान बाबी. त्यामुळे मैत्री वाढत गेली.

कलेचे वातावरण निरगुडे त्यांच्या घरातच होते. त्यांचे वडील व आई दोघेही ही संगीताचे व सिनेमाचे शौकीन. तसे त्यांचे पूर्ण कुरुंबच हे संगीताचे शौकीन आहे. त्यांची आई हाऊस वाईफ व वडील वसंतराव हे न्यायाधीश होते. ते मानवेद्रनाथ रॅय यांचे अनुयायी आणि गांधीवादी विचारांचे होते. आनंद यांचा कल आंबेडकरवादाकडे आहे. सुटीच्या दिवशी वडिलांचे विविध विषयांवरील पुस्तकांचे वाचन चालू असायचे. पु.ल. देशपांडे हे त्यांचे आवडते लेखक. एकदा एक पुस्तक वाचताना वडील खूपच हसत होते. त्यांनी वडिलांना विचारले की तुम्ही का हसता. तर वडिलांनी ते पुस्तकच आनंद यांच्या हाती दिले व म्हणाले, वाच. ते पुस्तक पु.ल. देशपांडे यांचे, 'असा मी असामी' हे होते. ते वाचून आनंदादेखील वाचनाची गोडी लागली. त्यांच्यात वाचनाची आवड निर्माण झाली.

फोटोग्राफीचे बालकडू त्यांना त्यांच्या मोठ्या भावाकडून मिळाले. ते व्यवसायाने डॉक्टर होते. ते इंग्लंडमध्ये राहत, त्यांनी भारतात येताना एक याशिका मॅट हा कॅमेरा सोबत आणला होता, तो त्यांनी आनंद यांना दिला व प्राथमिक माहिती दिली. त्यावेळी आनंद कॅलेजमध्ये शिकत होते. तेव्हापासून त्यांचे फोटोग्राफी शिकणे सुरु झाले ते आजतागायत चालूच आहे. त्यांच्या फोटोग्राफीच्या छंदाबाबत त्यांच्या वडिलांचा सुरुवातीला विरोध होता. कारण हा महागडा छंद आहे, हा आपल्याला परवडणारा नाही, असे त्यांचे मत होते. परंतु आनंद यांनी काढलेल्या फोटोंना त्यांच्याकडून

मसाई मारा येथील बिबळ्या शिकारीसह

चांगला प्रतिसाद मिळत होता.

शिक्षण पूर्ण झाल्यावर आनंद यांनी नांदेड येथे वकिली सुरु केली. त्यांची १९८९ साली जिल्हा न्यायाधीश म्हणून मुंबई येथे झाली नियुक्ती झाली. मुंबईत आल्यानंतर त्यांच्या कॅमेच्यात काही बिघड झाल्याने दुरुस्तीसाठी फोटोग्राफील एका मेंकनिककडे गेले असता त्यांची भेट फोटोग्राफिक सोसायटीचे तत्कालीन सचिव अनिल भारतिया यांच्याशी झाली.

त्यांच्याकडून त्यांना फोटोग्राफिक सोसायटी ऑफ इंडिया या संस्थेबद्दल माहिती मिळाली. त्यांनी रीतसर या सोसायटीचे सभासदत्व स्वीकारले व सोसायटीच्या कार्यक्रमांना नियमि तपणे हजर राहू लागले. निरगुडे यांनी वेगवेगळ्या स्पर्धामध्ये भाग घेण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीला त्यांचे फोटोग्राफ स्पर्धेसाठी नाकाराले जायचे. त्यामुळे ते त्या काळात थोडे हिमुसले होते. मात्र त्यांनी जिद सोडली नाही. त्यांच्या चित्रांवर ज्युरींकडून मिळणाऱ्या प्रतिक्रिया व सुचना यावरून त्यांनी आपल्या कामात सुधारणा केली. या संस्थेमध्ये फोटोग्राफीमध्ये प्रावीण्य प्राप्त केलेल्या अनेक

मान्यवर व्यक्ती येत. निरगुडे यांना त्यांचेही मार्गदर्शन मिळे. तो काळ ब्लॅक अँड व्हाईट फोटोग्राफीचा होता. फोटोग्राफिक सोसायटीत त्यांना ब्लॅक अँड व्हाईट फोटोग्राफीमध्ये निष्णात असलेले बी.डब्ल्यू. जटकर यांचा सहवास लाभला. डार्क रूममधील प्रक्रियेतील बारकावे त्यांना त्यांच्याकडून शिकता आले.

निरगुडे यांनी आपल्या बाथरूममध्येच छोटीशी डार्करूम तयार केली. त्यात सुटीच्या दिवशी त्यांचे वेगवेगळे प्रयोग चालू असायचे. त्यात यश येऊन त्यांना बिगिनर या प्रकारात त्या वर्षी त्यांच्या पूर्ण वर्षाच्या कामाबद्दल प्रथम क्रमांकाचे बक्षीस मिळाले. यामुळे प्रोत्साहित होऊन त्यांनी

आपला पुढील प्रवास चालू ठेवला, तो आजतागायत चालू आहे. मुंबईत आल्यानंतर सुरुवातीला ऐतिहासिक इमारतींचे फोटो घेत. त्यानंतर त्यांनी लॅंडस्केपसाठी विविध ठिकाणी भटकंती केली. या भटकंतीतच त्यांची नागपूर येथील डॉक्टर व्यास यांच्याशी गाठ पडली. डॉक्टर व्यास हे दरवर्षी ताडोबासाठी फोटो टूर आयोजित

आपल्या छाव्यांसह सिंहीण, झिमानगा

लेक ब्लेड स्लोवेनिया

करतात. त्यांच्यासोबत ते ताडोबाला जाऊन आले. त्यानंतर ते वन्य जीवांच्या फोटोग्राफीकडे बळले. त्यात त्यांना अनेक बक्षिसेही मिळाली. प्रथम देशभरात अनेक ठिकाणी फिरून नंतर विविध देश पालथे घालणे सुरु केले. यातून आज त्यांच्याकडे अनेक सुंदर सुंदर छायाचित्रांचा मोठा संग्रह तयार झाला आहे. त्यांनी विविध देशांतील सौंदर्यस्थळे व लोकजीवन यांचाही बारकाईने अभ्यास करून त्यांचीही फोटोग्राफी केली आहे. त्यांना विविध स्पर्धात अनेक बक्षिसेही मिळाली आहेत. फोटोग्राफिक सोसायटीने त्यांना मानद सभासदत्व देऊन त्यांचा गौरव केला. ते काही वर्षे फोटोग्राफिक सोसायटी ऑफ इंडियाचे पदाधिकारीदेखील होते.

त्यांची औरंगाबादला उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती म्हणून नेमणूक झाली त्यावेळी त्यांनी तेथील वन्यजीव छायाचित्रकार बैजू पाटील यांची भेट घेतली. बैजू पाटील यांनी त्यांना चांगला कॅमेरा व चांगली लेन्स यांचे महत्व समजावून सांगितले. निरगुडे यांनी आपल्याकडे असलेले जुने कॅमेरे काढून निकॉन डी-५ कॅमेरा व निकॉन २००-५०० मि.मी.ची एफ ४ लेन्स विकत घेतली. साहजिकच त्यांना पूर्वीपेक्षा अधिक चांगले रिझल्ट मिळू लागले. भटकंतीत त्यांच्या असे लक्षात आले की वन्यजीवांच्या फोटोग्राफीसाठी भारतात पाहिजे तसा वाव नाही, त्या तुलनेत आफ्रिकेत प्राण्यांची खूप रेलचेल आहे. त्यामुळे त्यांनी दरवर्षी आफ्रिकेतील विविध देशांत जाणे सुरु केले. आज त्यांच्याकडे बन्यापैकी वन्यजीवांच्या फोटोंचा संग्रह आहे. मसाईमारा, साबीसॅंड, सांबूरू, बोस्तवाना ही त्यांची आवडती ठिकाणे. या प्रदेशांत विविध प्रकाराचे प्राणी आढळतात. त्यांची सहज फोटोग्राफी करता येते. तसेच, त्या देशांमध्ये फोटोग्राफरसाठी खूप चांगल्या सुविधा निर्माण केल्या आहेत.

एकदा सायंकाळी फोटोग्राफी करून परत असताना आकाशात धुळीचा लोळ उठलेला दिसला. त्यांच्या गाईडने त्यांना सांगितले की येथे काहीतरी ऑक्टिव्हिटी चालू आहे. ते परत फिरले व एका नदीच्या काठावर येऊन थांबले. पलीकडे झेब्याचा मोठा कळ्य पन्दीकिनाऱ्यावर उभा होता. अचानक त्यातील काही झेब्रे नदी ओलांडण्यासाठी पुढे आले व त्यांनी नदी ओलांडताच अनेक वाइल्ड बिस्टही पुढे आले. त्याच वेळेस त्यांना बाजूच्या गवतात काही हालचाल जाणवली. एक मोठा सिंह शिकारीसाठी टपून बसलेला दिसला. त्याने क्षणार्धात

एका झेब्याला पकडले. त्यांच्या

गाडीतील सर्व जण श्वास रोखून ते दृश्य बघत होते. तेवढ्यात त्यांच्या मित्राने आठवण करून दिली. अरे बघतोस काय, फोटो काढ ना त्यांचे! आणि मग भानावर येऊन निरगुडे यांनी फोटो घेण्यास सुरुवात केली. एकदा तर एक हत्ती त्यांच्या गाडीकडे कूच करून आला. गाडीतील लोक घाबरले, पण त्यांच्या गाईडणे त्यांना शांत राहण्याचा सल्ला दिला. हत्तीच्या अविर्भावावरून तो हल्ला करेल असे वाटत नव्हते, उलट त्याने फोटोसाठी खूप चांगल्या पोज दिल्या. असे कितीतरी अनुभव त्यांच्या गाठीशी आहेत. बन्याचदा जंगलामध्ये खूप फिरूनदेखील काहीच मिळत नाही आणि कधी अचानक खूप चांगले फोटो मिळतात.

हल्ली बन्याच दूर कंपन्या वाईल्डलाईफ फोटोग्राफी दूर आयोजित करतात. त्यात काही दूर अती महागड्या तर काही परवडणाऱ्या दरातील असतात. पण त्यातही अती स्वस्तातल्या दूर व हॉटेल टाळणेच बरे, असाही सल्ला ते नवीन लोकांना देतात. आफ्रिकेतील जंगलात जाताना चांगले हॉटेल मिळणे तितकेच महत्वाचे आहे. तेथील फोटोग्राफी दरम्यानचे त्यांचे सर्वच अनुभव खूप चांगले आहेत. यापुढे वन्यजीवाऐवजी बेल्जियम, हॉलंड, मस्टरडम, इटली, स्विट्जर्लंड, क्रोशिया, स्लोवेनिया, फ्रान्स इत्यादी युरोपीय देशांत जाऊन तेथे लॅँडस्केप फोटोग्राफी करण्याचा त्यांचा मानस आहे. त्यांना खूप खूप शुभेच्छा.

— प्रकाश दुधळकर
माजी कोषाध्यक्ष, फोटोग्राफिक सोसायटी ऑफ इंडिया
dudhalkar@gmail.com

विजयराज बोधनकर

काही शतकांपूर्वीच्या कलासंकट स्थिर्या

कलेच्या उत्कर्षाचा काळ कुठला असावा असे कुणी विचारले तर काही कलावंतांचे जीवनप्रवास नक्कीच या प्रश्नांचा उलगडा करू शकतील. शतकानुशतके कलेचा प्रवास सुरु आहे, पाश्चिमात्य देशांत नेमके काय घडत होते... ज्या काळात भारतातल्या स्त्रिया फक्त चूल आणि मूळ यातच गुंतल्या होत्या त्याच काळात पाश्चिमात्य कलावंत स्त्रिया काय करत होत्या, याचे अवलोकन करणे गरजेचे वाटते.

एलिझाबेथ विजी लिब्रन

आपल्याकडे स्त्रियांनी शिकून-सवरून स्वतःच्या पायावर उभे राहावे म्हणून ज्या सावित्रीबाईंनी स्त्रीशिक्षणाचा ध्यास घेतला होता, त्यासाठी शेणाचे गोळे अंगावर झेलले होते, त्याच्या सत्तर-पंचाहत्तर वर्षांपूर्वी बाहेरच्या देशांत स्त्री-कलावंत, प्रज्ञावंत बनून क्षेत्र गाजवत होत्या. ज्या स्त्रीने सहाशे व्यक्तिचित्रणे आणि दोनशेच्या वर निसर्गाचित्रे साकारली त्या

चित्रकर्तीचे नाव एलिझाबेथ विजी लिब्रन. तिचे वडील विजी हे एक यशस्वी फ्रेंच आर्टिस्ट होते. एलिझाबेथचे पहिले गुरु तिचे पिताच होते. तेही व्यक्तिचित्रणकारच होते. त्यांच्या प्रतिभेदे संस्कार मुलीवरही झाले. योगायोग असा, की पुढे तिचे लग्नही एका आर्ट डीलर जे.बी. लिब्रन यांच्याशी झाल्यामुळे पूर्ण घरातच कलेचे वातावरण तिला अनुभवता आले.

१६ एप्रिल १७५५ रोजी जन्मलेल्या एलिझाबेथला लवकरच

एलिझाबेथ विजी लिब्रन यांची कलाकृती

महाराणी मरी अॅनट्योनेटचे पोट्रेट करण्याची संधी चालत आली. तेव्हा ती फक्त एकवीस वर्षांची होती. लहानपणपासूनच कलेचेचे शिक्षण घेतल्यामुळे या वयात ती परिपक्व झाली होती. त्या महाराणीच्या व्यक्तिचित्रणानंतर एलिझाबेथ आणि तिच्यामध्ये घनिष्ठ मैत्री झाली. राजघराणातली मैत्री आणि दर्जेदार काम याचा मेळ उत्तम जमला आणि १७८३ मध्ये रॉयल अँकेडमीमध्ये तिला

सदस्यत्व मिळाले. कालातंराने राणीची वीसेक पोट्रेट एलिझबेथने केली.

१७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये क्रांतीचा भडका उडाला. अस्वस्थता माजली. शांतताप्रिय, कलाप्रिय एलिझबेथने फ्रान्स सोडले आणि मग ती सतत बाहेरच्या देशांत फिरत राहिली. रोम, नेपल्स, व्हिएन्ना, बर्लिन, सेंटपिटर्सबर्ग, मॉस्को या येथे शक्य तेवढे मुक्काम ठोकून अनेकांची अनेक पोट्रेट तिने केली. त्यामुळे अनेक शहारांतल्या आर्ट सोसायटीमध्ये तिची एक कलावंत म्हणून ओळख आणि भूमिका चोखपणे पार पाडत गेली. १८०१ मध्ये ती पॅरिसला परतली. परंतु नेपोलियनच्या अधिराज्यात तेथील जीवनमान तिच्या पचनी पडले नाही आणि तिने पुन्हा लंडनला स्थलांतर केले. काही काळ तिथे घालवल्यानंतर ती स्वीत्झर्लंडला गेली व तिथल्या प्रसिद्ध लेखिका मॅडम डे स्टेल याचे उत्तम व्यक्तिचित्रण केले. दहा वर्षे तिने तेथेच कलेच्या सहवासात घालवत अनेकांचे व्यक्तिचित्रण केले. मात्र ज्या पॅरिसमध्ये जन्म झाला त्या पॅरिसला परतण्याची इच्छा प्रबल झाली आणि १८९० मध्ये ती कायमस्वरूपी पॅरिसला परतली आणि शेवटपर्यंत तेथेच राहिली.

एलिझबेथ हिचा त्या काळातली चित्रकलाक्षेत्रातली एक बुद्धिमान आणि मोहित करणारी स्त्री-कलावंत म्हणून बोलबोला होत राहिला. तांत्रिकदृष्ट्या तिने कलेची निर्मिती केली. ताजेपणा, सादीकरणातली संबदेनशीलता याचा नेहमीच बोलबोला होत राहिला. या विदुषी चित्रकर्तीचा मृत्यू ३० मार्च १८४२ पॅरिसमध्ये झाला. शेवटी ज्या पॅरिसमध्ये तिचा जन्म झाला त्यातच शहरात तिचा देह विसावला.

सोफानिसबा अँग्वीसला

आर्थिक दृष्टच्या गरीब पण सांस्कृतिक दृष्टच्या सुशिक्षित असे एक कुटुंब होते. वडिलांना वाटायचे की सर्व मुलींनी कलाक्षेत्रात आपले कौशल्य पणाला लाघून शिक्षण घेऊन मोठे व्हावे. अशा घरात सोफानिसबा अँग्वीसला जन्माला आली. इसवी सन १५३२ साली इटलीतल्या लोमबर्दी राज्यात क्रिमाने शहरात

तिने जन्म घेतला. ती मिळून एकूण सात भावडे होती सर्वच बहिणी चित्रकलेत आवड असणाऱ्या होत्या. पण काहींचे रस्ते बदलले. फक्त सोफानिसबाच प्रसिद्ध चित्रकर्ती बनली. ती चौदा वर्षांची असतानाच तिला व तिच्या बहिणींना चित्रकार बर्नार्डिनो कॅम्पि यांच्याकडे चित्राभ्यास करायला सांगितले. तो पोट्रेट आणि धार्मिक चित्रे चित्रे चितारायचा. सोफानिसबाच्या चित्रशिक्षणामुळे स्त्रियांनीही या क्षेत्राचा अभ्यास करून करावे असे जनमत

सोफानिसबा अँग्वीसला

हव्हह्लू तयार होत गेले. स्त्रियांनीही विद्यार्थी म्हणून स्वीकारण्यात यावे अशी मनोभूमिका तयार होत गेली.

तिने बर्नार्डिनोनंतर गॅट्री या चित्रकाराकडे चित्राभ्यास केला. त्यानंतर १५५४ मध्ये ती रोमला रवाना झाली. केवळ बाविसाव्या वर्षी विविध दृश्ये आणि मान्यवरांची रेखाटने करू लागली. हे करतानाच एका चित्रकाराने तिची मायकल अँजोलोशी ओळख करून दिली. त्यामुळे त्याच्याकडून चित्रशिक्षणाचा लाभ घेता आला. मायकलने तिची परिक्षा घेतली. एका रडणाऱ्या मुलाचे रेखाटन करून द्यावे. त्याच्या या सांगण्यावरून तिने तसे चित्र काढून दिले व ते चित्र मायकलला खूप आवडले. तिचे कौशल्य ओळखून त्याने त्याची एक रेखाटनाची वही तिला भेट दिली. ही तिच्यासाठी फार मोठी गोष्ट होती. दोन वर्षे ती मायकल अँजोलोकडे शिक्षण घेत होती.

त्यानंतर कालातंराने सोफानिसबा एक स्थापित चित्रकार बनली. काही वर्षांतच ती मिलान या शहरात गेली. तिथे ड्युक ऑफ अलबाचे चित्र रेखाटले. त्याने खुश होऊन स्पॅनिश राजा फिलिप दुसरा याच्याकडे तिची शिफारस केली. तिला मानाने दरबारात आमंत्रित केले गेले. ती तिच्यासाठी आयुष्यातली मोठी संधी होती. तिथूनच तिच्या आयुष्याला झाळाळी आली. १५६० मध्ये ती माद्रिदला पोहोचली. तेथे एक कोर्टिंगर म्हणून महाराणी एलिझबेथच्या सेवेत रूजू झाली. ती एक हौशी पोट्रेट आर्टिस्ट होती. काही दिवसांत तिने महाराणीचा विश्वास जिंकला आणि पुढील चार वर्षे तिने दरबारातील मान्यवरांची अधिकृत पोट्रेट केली. दागदागिने, राजेशाही वस्त्रे, चेहन्यावरचे भाव रेखाटण्यात ती कसब

पणाला लावायची. या कामात तिचा हातखंडा होत गेला. दरबारात तिचा सन्मान वाढतच गेला व तिने तब्बल चौदा वर्षे आपले स्थान टिकवून ठेवले. महाराणी व तिच्या मुलीनाही चित्रशिक्षण दिले.

सप्राट फिलीपने सोफानिसबाचे लग्न पट्टरनोच्या राजकुमाराशी करून दिले. लग्नात सप्राटाने भरपूर हुंडा तिला दिला. परंतु काही वर्षांतच तिचा नवरा मरण पावला. नंतर जहाजाने प्रवास करताना ती एका कसानाच्या प्रेमात पडली व त्याच्याशी विवाहबद्ध झाली. ती १६ वर्षे उत्तम रीत्या जगली. जहाजाच्या कॅप्टनने तिच्यावर जिवापाड प्रेम केले. ती या जगातून गेली तेव्हा तिचा देह चर्च सॅन जॉर्जिओ डी जिनोवेजी येथे दफन करण्यात आला.

लव्हिनिया फॉटाना

पंधराव्या शतकात

जन्माला आलेली एक स्त्री चित्र-प्रतिभेद्या

जोरावर तेरा जणांचे

कुटुंब पोसते.

स्त्रियांच्या बाबतीत

पश्चिमात्य समाज

इतका पुढारलेला होता.

ही गोष्ट आहे लव्हिनिया

फॉटाना या प्रतिभावंत स्त्रीची.

तिचा जन्म २४ ऑगस्ट १५५२ रोजी बलोनी या शहरात झाला,

जे शहर इटलीची राजधानी होते. त्या काळात ती अशी स्त्री होती

जिने जिवंत नग्र स्त्रियांना मॉडल म्हणून वापरले होते. पुरुषांचीच

लव्हिनिया फॉटाना यांची कलाकृती

मकेदारी असणाऱ्या क्षेत्रात या महिलेने मोठ्या हिमतीने पाय रोवले. तिचे वडील प्रॉसपेरो फॉटाना हे बलीनीतील एका आर्ट स्कूलचे प्रमुख कलाशिक्षक होते. त्यांनीच लव्हिनियाला प्रथम कलेचे शिक्षण दिले.

तिने तिच्या कामाचा आरंभ तांब्याच्या प्लेटवर भक्तिरसातील चित्रे काढून केला. पोप किंवा राजघराण्यातील मंडळी ती भेट वस्तू म्हणून त्याचा उपयोग करत असत. त्यांनंतर लव्हिनियाने धार्मिक व पौराणिक चित्रे चितारायला प्रारंभ केला. लग्नाचे वय झाल्यानंतर पाओलो झाप्पी या युवकाशी तिचे लग्न झाले. तिला एकूण तेरा मुले झाली. त्यातली फक्त तीन जगली. तिचा नवरा खूप समंजस व सहकार्य करणारा असल्यामुळे १५८० साली युनिवर्सिटी बलोनीत प्रवेश घेतला व कलेची पदविका प्राप्त केली. तिने विविध शैलींत चित्रे चितारली असली तरी जेनरे शैलीत तिने जास्त चित्रे रंगवली. स्त्री या नात्याने तिची ख्याती असल्यामुळे पोट्रेट करून घेणारा स्त्रीवर्ग तिचा चाहता होता. स्त्रीला स्त्रीजवळ एक विश्वासाचे वलय निर्माण होते.

१६०३ मध्ये पोप आठवा क्लिमेंट याने तिला आमंत्रित केले. त्यामुळे ती परिवारासह रोमला गेली. तेथे तिला ब्रुअॅन कॅम्पशीरा आश्रय मिळाला, जो पोप ग्रेगोरीचा तेरावा सदस्य होता. त्याचे कुटुंब एका उच्च श्रेणीतले होते. त्यामुळे लव्हिनिया फार लवकर प्रसिद्धीस आली. यानंतर पोप पाचवा यानेसुद्धा तिच्याकडून पोट्रेट करून घेतले. अशा प्रतिष्ठेद्या कामामुळे एक प्रतिष्ठा वाढवणारी घटना घडली. ती म्हणजे १६११ मध्ये प्रसिद्ध शिल्पकार व आर्किटेक्ट फेलिस एंटोनियाने तिचे कास्य धातूत शिल्प बनवले. ही तिच्यासाठी फार मोठी गोष्ट होती.

ती तरुण असताना खूप सुंदर दिसत असे. तिने सेल्फ पोट्रेट केले होते. असे म्हणतात की ते मास्टर पीस होते. ती मनाने खूप संतुलित होती हे तिने तिच्या सेल्फपोट्रेटमधून दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे. एकीकडे व्यावसायिकता आणि एका बाजूला एक सामान्य गृहिणी याचा समतोल तिने राखला. त्याचमुळे ती व्यावसायिक दृष्ट्या यशस्वी होऊ शकली व अँकेडमिया डी सॅनल्युका ऑफ रोमध्ये ती निवडून आली. त्या काळातली ती अशी एकमेव स्त्री होती जिच्या नावावर शंभरहून अधिक पॅटिंग आहेत. परंतु फक्त बतीस चित्रावर तिची सही असल्यामुळे ते काम गृहीत धरले जाते. अशी ख्यातनाम स्त्रीचित्रकार जगातली पहिली चित्रकार स्त्री होती. ११ ऑगस्ट १६१४ रोजी ती रोममध्येच मरण पावली.

- विजयराज बोधनकर

vijayrajbodhankar1964@gmail.com

लता मंगेशकर विशेषांकाचे अनौपचारिक

ग्रंथालीच्या ‘शब्द रुची’ मासिकाच्या लता मंगेशकर विशेषांकाचे अनौपचारिक प्रकाशन सोमवार, ११ एप्रिल २०२२ रोजी, वांद्रे येथील ग्रंथाली-प्रतिभांगण या वास्तू अनौपचारिक सोहळ्यात करण्यात आले. या विशेषांकाचे अतिथी संपादक प्रसिद्ध गायक सुदेश भोसले यांच्याच हस्ते या अंकाचे प्रकाशन करण्यात आले. अभिनेत्री समीरा गुजर यांनी या कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन केले. प्रकाशनाच्या कार्यक्रमात गायक समीर दाते, सुदेश भोसले, ‘शब्द रुची’चे संपादक अरुण जोशी आणि सुदेश हिंगलासपूरकर हे सहभागी झाले होते.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीचा प्रवास आणि पन्नाशीच्या टप्प्यावर हातात घेण्यात येणारे कार्यक्रम याविषयी सांगितले. महानगरपालिकेकडून ग्रंथालीला मिळालेल्या दादरमधील कार्यालयाची वास्तू आणि वांद्रे येथील वास्तुबद्दल माहिती दिली.

पुस्तकाचे प्रकाशन केल्यानंतर सुदेश भोसले यांनी अतिशय मोकळेपणाने उपस्थितांनी संवाद साधला. मागल्या जन्मी कदाचित काही पुण्य केले असल्यामुळे मला लता मंगेशकर व आशा भोसले

यांचा सहवास लाभला, त्यांच्याबरोबर गाता आले, असे उद्गार त्यांनी यावेळी काढले. सचिन देव बर्मन, सी. रामचंद्र, अमिताभ बच्चन, एस.पी. बालसुब्रह्मण्यमल, कुमार शानू अशांच्या आवाजात गाण्याची झलक दाखवून त्यांनी उपस्थितांना मंत्रमुग्ध केले. लता मंगेशकर यांच्याबद्दल सर्वांची प्रतिमा गंभीर अशी असली तरी त्यांच्या स्वभावात असलेल्या मिश्किलपणाचे किसेही त्यांनी सांगितले. लता मंगेशकर यांच्या सहवासातून अनेक गोष्ठी शिकता आल्याचे सांगून त्यांनी आपली कृतज्ञता व्यक्त केली. तसेच, ग्रंथालीच्या

नवीन वास्तूतील पुढील उपक्रमांना शुभेच्छा दिल्या.

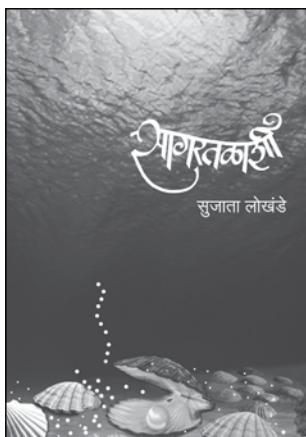
यानंतर गाणी व किशशांची एक बहारदार मैफल झाली. यामध्ये सुदेश भोसले, समीर दाते व दीपाली दाते गीते गायली. शेवटी कवी माणिक गुडे यांनी लता मंगेशकर यांच्यावरील कविता वाचून दाखवली. या कार्यक्रमाला विविध क्षेत्रांतील मान्यवर उपस्थित होते. कार्यक्रमानंतर उपस्थितांना चैत्रपेय पन्हे व अल्पोपहार देण्यात आला. उपस्थितांनी ग्रंथाली प्रतिभांगणची वास्तू पाहून संतोष व्यक्त केला.

— महेश खरे

‘सागरतळाशी’ पुस्तकाचे प्रकाशन

स्वतःला विसरल्याशिवाय, इतरांत रमल्याशिवाय साहित्य लिहिता येत नाही. प्रस्तुत करण्याचं सामर्थ्य ज्यांच्यात असते ते उत्तम लिहू शकतात. तसेच प्रामाणिक व्यक्तिचित्रणे उभे करण्यासाठी कसब लागते. ते कसब लेखिका सुजाता लोखंडे यांच्या लेखनात फुलोरा नाही, फुलेरो आहे, असे मत ज्येष्ठ पत्रकार रणजित मेश्राम यांनी व्यक्त केले. विदर्भ साहित्य संघाच्या अमेय दालनात आयोजित सुजाता लोखंडे लिखित ‘सागरतळाशी’ या पुस्तकाच्या प्रकाशन सोहळ्यात ते बोलत होते.

यावेळी सार्वजनिक आरोग्य सेवा नागपूर मंडळाचे उपसंचालक डॉ. संजय जयस्वाल, लेखक प्रसेनजित तेलंग, कवयित्री डॉ. वसुधा वैद्य, कवी डॉ. अजय चिकाटे, लेखिका सुजाता लोखंडे यांची उपस्थिती होती. व्यक्तिचित्रण करताना पात्राशी कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक डॉ. अजय चिकाटे यांनी केले. सूत्रसंचालन एकरूप झाल्याशिवाय त्यात जिवंतपणा येत नाही. लेखिका या

सागरतळाशी

मूल्य २५० रु.

सवलतीत १५० रु.

पात्राशी एकरूप झाली म्हणून पात्रे ठसठशीत झाली आहेत. ‘सागरतळाशी’ या पुस्तकात अशाच एकरूपतेची अनुभूती येते ज्यामुळे प्रत्येक पात्र आनंद देणारे आहे, असे मत प्रसेनजीत तेलंग यांनी मांडले. प्रलयंकारी व्यक्तिचित्रणांना प्रत्ययकारी करण्याचे काम वास्तविक लिखाण करत असते, असे मत डॉ. वसुधा वैद्य यांनी व्यक्त केले. जीवनात चरित्र निर्माण करण्यासाठी चांगली साथ-संगत आवश्यक असते. चांगल्या संगतीमुळे चांगला माणूस घडतो. त्यामुळे प्रत्येकाने जीवनात चांगल्या संगतीचा हात धरावा, असे डॉ. संजय जयस्वाल म्हणाले.

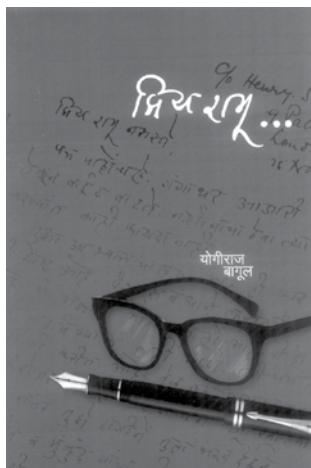
माझ्या तिन्ही साहित्यकृती अंतस्थप्रेरणेतून तयार झाल्या असल्याचे लेखिका सुजाता लोखंडे यांनी याप्रसंगी मनोगत व्यक्त करताना सांगितले. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक डॉ. अजय चिकाटे यांनी केले. सूत्रसंचालन मंजूषा अनिल यांनी केले तर प्रांजली लोखंडे यांनी आभार मानले.

‘प्रिय रामू’ आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे दलितेतर सहकारी भाग (२)

पुस्तकांचे प्रकाशन

योगीराज बागूल यांनी लिहिलेल्या ‘प्रिय रामू’ या पुस्तकाच्या तिसऱ्या आवृत्तीचे आणि ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे दलितेतर सहकारी (भाग २)’ या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचे प्रकाशन मंगळवार, १२ एप्रिल २०२२ रोजी आंबेडकर भवन, दादर (पूर्व) येथे झाले. यावेळी अध्यक्ष म्हणून द बुद्धिस्ट सोसायटी ऑफ इंडियाचे राष्ट्रीय कार्याध्यक्ष भीमरावजी आंबेडकर उपस्थित होते. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात आंबेडकर यांनी बागूल यांचे या पुस्तकांच्या लेखनासाठी अभिनंदन

ही दलितांची चळवळ नव्हती तर दलितोद्धाराची चळवळ होती. बाबासाहेबांचे चित्र केवळ दलित समाजाचे नेते म्हणून संकुचितपणे रंगवणे चुकीचे असल्याचे ते म्हणाले. आपल्या समाजात माणसांचा देव बनवण्याचे काम दुर्दैवाने मोठ्या प्रमाणावर चालते. लोकमान्य टिळकांचा मुलगा श्रीधरपंत हा बाबासाहेबांचा अनुयायी होता हा इतिहास लोकांना सांगितला जात नाही. पेशवाईत सीकेपी समाजाला सामाजिक दृष्ट्या दडपण्यात आल्यामुळे त्याची प्रतिक्रिया म्हणून बाबासाहेबांच्या चळवळीत सीकेपी समाजातील

**मूल्य २५० रु.
सवलतीत १५० रु.**

**मूल्य २५० रु.
सवलतीत १५० रु.**

केले. या दोन्ही पुस्तकांमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चरित्र व विचारांच्या अभ्यासकांची मोठी सोय होणार आहे असे ते म्हणाले.

दोन्ही पुस्तकांचे प्रकाशन रायगड मिलिटरी स्कूलचे प्राचार्य व ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते श्रीप्रकाश अधिकारी यांच्या हस्ते झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांचे चरित्र असलेल्या ‘प्रिय रामू’ या पुस्तकाविषयी प्रा. डॉ. वंदना सोनाळकर यांनी मनोगत व्यक्त केले. रमाईबद्दल अनेक गाणी आहेत पण त्यांच्या आयुष्यावर अभ्यासपूर्ण असे चरित्र नव्हते. ही उणीव बागूल यांच्या पुस्तकामुळे भरून निघाली आहे. बाबासाहेबांच्या थोरवी व कर्तृत्वामध्ये त्यांच्या पत्नी रमाबाई आंबेडकर यांच्या त्याग व कष्टांचा मोठा वाटा असल्याचे त्यांनी सांगितले. त्याचप्रमाणे बाबासाहेबांच्या चळवळीत त्यांच्या महिला सहकाऱ्यांचेही मोठे योगदान असल्याचे प्रतिपादन त्यांनी केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे दलितेतर सहकारी (भाग २) या पुस्तकाविषयी पत्रकार व सामाजिक कार्यकर्ते निखिल वागळे यांनी मनोगत व्यक्त केले. बाबासाहेबांची चळवळ

तरुण मोठ्या प्रमाणावर सहभागी झाले, अशा अनेक गोष्टी या पुस्तकातून समाजासमोर आल्या आहेत असे सांगताना, आजची आंबेडकरी चळवळ बाबासाहेबांच्या सर्वसमावेशक विचारांपासून दूर गेली असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले. या आंबेडकर जयंतीला आपण सर्वांनी नागरी हक्कांच्या संरक्षणासाठी झटण्याची शपथ घेतली पाहिजे असे आग्रही प्रतिपादन त्यांनी केले.

कार्यक्रमाचे प्रमुख पाहुणे श्रीप्रकाश अधिकारी यांनी योगीराज बागूल यांनी परिश्रमपूर्वक लिहिलेल्या या पुस्तकांबद्दल त्यांचे कौतुक केले. श्रीप्रकाश अधिकारी हे लहान असताना त्यांच्या वडिलांनी त्यांना बाबासाहेबांच्या पायावर घातले होते. या हृद्य आठवर्णीबोरे त्यांनी वडिलांच्या व बाबासाहेबांच्या काही आठवणी सांगितल्या.

या कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला ज्येष्ठ चित्रपट दिग्दर्शक राजदत्त यांचा सत्कार करण्यात आला. ग्रंथाली प्रकाशनाच्या वर्तीने सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी मनोगत व्यक्त केले. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन महेश खरे यांनी केले.

– महेश खरे

ज्योती जाधव लिखित 'निःस्तब्ध' या कथासंग्रहाचे प्रकाशन

शनिवार, १६ एप्रिल २०२२ रोजी बोरीवली येथील प्रबोधनकार ठाकरे सभागृहात ज्योती जाधव लिखित 'निःस्तब्ध' या कथासंग्रहाचे प्रकाशन करण्यात आले. या कार्यक्रमाला ज्येष्ठ लेखक लक्ष्मण गायकवाड, नव्या पिढीतील धडाडीच्या लेखिका शिल्पा कांबळे, सुप्रसिद्ध अभिनेत्री व लेखिका मेघना साने, व्हॉईस कल्चर गुरु दीपक वेलणकर हे मान्यवर उपस्थित होते.

कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी ग्रंथालीच्या वाटचालीविषयी मनोगत व्यक्त केले. लेखिका ज्योती जाधव यांनी आपल्या मनोगतात कुटुंबातील आई, सासू अशा स्त्रियांपासून कार्यालयातील मैत्रिणींपर्यंत विविध स्त्रियांनी त्यांना बरंच काही शिकवलं आणि तेच कथांमधून व्यक्त झालं आहे असं सांगितलं.

मेघना साने यांनी सतीश भावसार यांनी केलेल्या पुस्तकाच्या मुख्यपृष्ठाचं कौतुक केलं. पुस्तकाविषयी बोलताना त्या म्हणाल्या, लेखिका ज्योती जाधव यांनी आपल्या कथांमधून वास्तव आणि कल्पना यांचा मेळ घातला आहे. त्यांची लेखनशैली अतिशय काव्यमय आहे. माणसांची नाती कशी समजून घेत जपली पाहिजेत हे या कथांमधून दिसून येतं. यानंतर शिल्पा कांबळे यांनी, 'बौद्ध भिष्णुणींनी लिहिलेल्या थेरीकथांपासून जात्यावरील ओव्यांपर्यंत आणि आता आधुनिक स्त्रीसाहित्यातून स्त्रीच्या वेदना व्यक्त होत आहेत. परंतु ज्योती जाधव यांनी या वेदनांमुळे लेखनातून आक्रमक सूर न लावता समजूतीच्या

विचारांची मांडणी केली आहे. या कथांमधून प्रेमाच्या अनेक छटा दिसून येतात व वाचकाची जाणीव त्या व्यापक करतात,' असं सांगितलं.

दीपक वेलणकर यांनी मनोगत व्यक्त करून 'निःस्तब्ध' मधील एका कथेचं भावस्पर्शी व नाट्यपूर्ण अभिवाचन केलं. कार्यक्रमाच्या अखेरीस ज्येष्ठ साहित्यिक, साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त 'उचल्या' कार लक्ष्मण गायकवाड यांचं भाषण झालं. 'ग्रंथाली' चं वर्णन 'चालतंबोलतं विद्यापीठ' आणि 'साहित्यिक चळवळ' असं केलं. त्यांनी लेखिका ज्योती जाधव यांना शुभेच्छा दिल्या व नव्या युगाची, होऊ घातलेली मोठी लेखिका असं त्यांचं कौतुक केलं. 'ज्योती जाधव यांच्या लेखनामध्ये चोखंदळपणा आहे, नव्या पिढीच्या वेदना अतिशय संयतपणे या लेखनातून व्यक्त झाल्या आहेत' असं सांगून त्यांनी ज्योती जाधव यांना पुढील साहित्य प्रवासासाठी शुभेच्छा दिल्या. 'दलित साहित्य आता समाजाभिमुख, दिशादर्शक व प्रेरक झालं आहे हे या नव्या लेखकांनी सिद्ध केलं आहे,' असं ते म्हणाले.

दोन तास चाललेल्या या हृद्य कौटुंबिक सोहळ्यात सुधाकर राऊत, रशी जाधव, भावना पाटील यांनीही ज्योती जाधव यांना शुभेच्छा दिल्या. डॉ. मृणमयी भजक यांनी कार्यक्रमाचं ओघवतं व प्रभावी सूत्रसंचालन केलं.

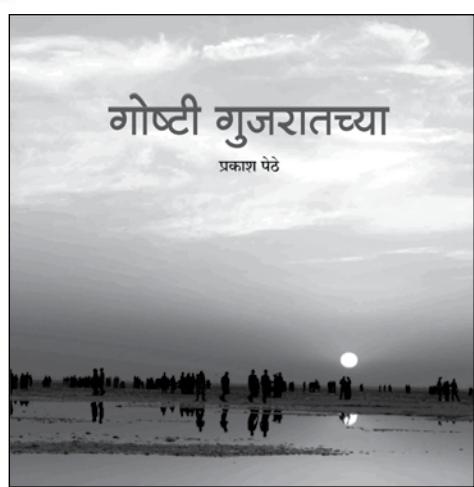
- महेश खरे

निःस्तब्ध

मूल्य २०० रु.

सवलतीत १२० रु.

गोष्टी गुजरातच्या

प्रकाश पेठे

लेखक कच्छच्या धवल रणापासून डांगाच्या जंगलापर्यंत गाडीने, मोटारीने, जीपने, बसने फिरले. पायपीट केली. विद्यार्थ्यांबरोबर शेकडो घरी जाऊन गावक-न्यांची वास्तपुस्त केली. अगणित छायाचिऱं काढली. नोंदी केल्या. लेखकाच्या मते इंजिनीयर-आर्किटेक्ट लोकांच्या अभ्यासाला कधी वाचा फुटत नाही, म्हणून हा खटाटोप. मुख्य म्हणजे लेखकाने स्वतः पाहिल्या-अनुभवल्याखेरीज एकही ओळ पुस्तकात लिहिलेली नाही.

मूल्य ४०० रु. सवलतीत २५० रु.

‘हसायदान’ या विनोदी लेखसंग्रहाचे डिजिटल प्रकाशन

शनिवार, १६ एप्रिल रोजी ‘हसायदान’ या डॉ. प्रकाश लोथे लिखित विनोदी कथासंग्रहाचं डिजिटल प्रकाशन झालं. या कार्यक्रमाच्या मुरुवातीस ग्रंथालीचे विश्वस्त सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी लेखक डॉक्टर प्रकाश लोथे व त्यांच्या लेखनाविषयी आणि ग्रंथालीच्या प्रत्यक्ष व डिजिटल उपक्रमांविषयी माहिती दिली. यानंतर महाराष्ट्राची हास्यजत्रा या कार्यक्रमामुळे सध्या लोकप्रियतेच्या शिखरावर असलेल्या सुप्रसिद्ध अभिनेत्री विशाखा सुभेदार आणि लेखक-अभिनेते समीर चौधुले, ज्येष्ठ पत्रकार व संपादक दिनकर गांगल आणि सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी पुस्तकाचं प्रकाशन केलं. खुसखुशीत विनोदी लेखनामुळे राम शेवाळकर यांनी ‘अमेरिकेचे पुलं’ असं कौतुक केलेले, १९७४पासून अमेरिकानिवासी असले ले डॉ. प्रकाश लोथे यांनी पुस्तकाचे लेखक मनोगत म्हणून व्यक्त केलं. मराठी साहित्यविश्वात निखळ विनोदी साहित्य कमी होऊ लागल्याचं दिसून आल्यामुळे या कथासंग्रहाची निर्मिती केल्याचं ते म्हणाले. सध्या वाचकांचा कल दीर्घ लेखन न वाचण्याकडे असल्यामुळे या सर्व कथा आटोपशीर ठेवल्याचं त्यांनी सांगितलं.

यानंतर विशाखा सुभेदार यांनी आपल्या मनोगतामध्ये ग्रंथाली व डॉ. प्रकाश लोथे यांच अभिनंदन केलं व विनोदाविषयी आपले विचार मांडले. त्या म्हणाल्या, ‘विनोदाच्या सादरीकरणाआधी त्याचं लिखाण खूप महत्वाचं असतं. विनोदाचे उपहासात्मक, विडंबनात्मक, कायिक असे अनेक प्रकार आहेत. परदेशी संस्कृतीतून आपल्याला बळूक कॉमेडी तंसंच स्लॉपस्टिक विनोदाची ओळख झाली आहे. अत्रे, पुल असे लेखक आणि लक्ष्मीकांत बेर्डे, अशोक सराफ, मुधीर जोशी असे अभिनेते हे माझे विनोदाच्या क्षेत्रातील आदर्श आहेत.’ सध्याच्या काळात निखळ विनोद पसरवणाऱ्या साहित्याची नितांत गरज असल्याचं त्यांनी सांगितलं.’

समीर चौधुले यांनी ‘हसायदान’चं कौतुक करताना, ‘हे

पुस्तक वाचायला घेतलं कधी तेच कळलं नाही. बन्याच दिवसांनी पोट भरेल असं काही वाचनात आलं!’ असे उद्गार काढले. ‘खरा विनोद हा सामान्य मध्यमवर्गीय माणसाच्या सभोवती फुलत असतो हे लोथे यांनी जाणलं आहे. त्यामुळे माझं लिखाण डॉक्टरांच्या लिखाणाच्या जबळ जाणारं आहे असं मला वाटतं. हास्यजत्रा या कार्यक्रमात कमी वेळामध्ये आम्ही अशाच प्रकारे सामान्य माणसाच्या आयुष्याला स्पर्श करणारे विनोदी लेखन करतो.

या लेखनामध्ये पुलंच्या लिखाणातील मिश्कील शैलीची आठवण येते. विशेषत: ‘मामा’ या लेखामध्ये ‘व्यक्ती आणि वली’ या पुस्तकात सामील होऊ शकण्याची क्षमता आहे. डॉक्टरांचं लेखन धसमुसळेपणा न करता हल्लुवारपणे वाचकांना हसवतं,’ असं चौधुले म्हणाले.

दिनकर गांगल यांनी, ‘डॉ. लोथे यांच्या ‘हास्यरेखा’ या २००१मध्ये ‘ग्रंथाली’नं प्रकाशित केलेल्या पहिल्या पुस्तकापासून त्यांच्याशी स्नेहबंध जुळल्याचं व दृढ होत गेल्याचं सांगितलं. अनेक वर्ष अमेरिकेत वास्तव्य असलं तरी लोथे यांना वन्हाड व महाराष्ट्राविषयी विलक्षण अभिमान

व आत्मीयता आहे. विविध संस्था व उपक्रमांना ते मदत करत असतात. त्यांच्याशी जिब्हाळ्यानं जोडले जातात. विनोदी लेखनाचा स्वाभाविक पिंड असला तरी ‘धर्मधुरीण’ ही गंभीर सामाजिक कादंबरी लिहून लोथे यांनी आपल्या लेखणीच्या ताकदीचं प्रत्यंतर दिलं आहे. समाजातील विसंगती टिपून त्या हलक्याफुलक्या पद्धतीनं सोप्या शब्दात मांडण्याचं आणि वाचकाला हसता हसता विचार करण्यास प्रवृत्त करण्याचं त्यांचं कौशल्य ‘हसायदान’मधून दिसून येतं.’ लोथे यांनी आपल्या लिखाणाचं व्रत असंच सुरु ठेवावं अशा शुभेच्छा त्यांनी दिल्या.

या कार्यक्रमाचं ‘नेट’कं सूत्रसंचालन अस्मिता पांडे यांनी केलं.

– महेश खरे

हसायदान

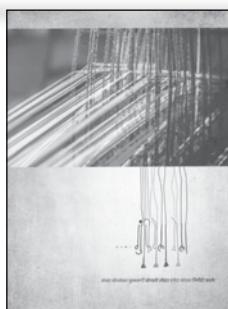
मूल्य २०० रु.

सवलतीत १२० रु.

॥प्रथामी॥

गुंफियेला शेला

लघु-कथासंग्रह

संपदा जोगळेकर-कुळकर्णी

सोनाली लोहार

हर्षदा बोरकर

निर्माही फडके

मूल्य ४०० रु.

सवलतीत २५० रु.

आपण बंधक हो काळाचे,
विज्ञानभक्ती हाच तर मार्ग!

‘सूजनाचे उपासक आम्ही,
सुंदरतेचे चातक आम्ही
मंगलतेचे चकारे आम्ही,
भावनांचे बंधक आम्ही
विज्ञानाचे वारकरी आम्ही,
आनंदाचे चाहते आम्ही
समयाचे पालक आम्ही,
दिव्यत्वाचे पूजक आम्ही’

विज्ञान म्हणजे ज्याचा संबंध प्रयोग आणि प्रयोगशाळेपुराताच असलेला विषय, ही सर्वसाधारण समजूत. किमान शाळा-कॉलेजपर्यंत या समजूतीचा पगडा होता आणि पुढे तो विषय फक्त डॉक्टर-इंजिनीयर यांचाच आहे, असे समजून त्याकडे कलेले दुर्लक्ष ही समजूत पक्की करण्यास कारणीभूत ठरलेले. परंतु अलीकडच्या काळात अनेक क्षेत्रांत होत असलेली क्रांती, पावलोपावली दिसत असलेले बदल, ही देणी विज्ञानाची आहे हे कळते तेव्हा त्याचे कौतुक वाटते आणि आपल्या अज्ञानाची कीव!

हीच बाब कवितेविषयीची. कविता म्हणजे चंद्रतारे, नक्षत्र, फुले, भावभावना यांच्याभोवती गुंफलेल्या तरल ओळी. मग ती भावकविता असो, प्रेमकविता असो की सुरांमध्ये गायलेले गीत असो. अनेक कर्वीनी त्यात प्रयोगही केलेत. विषयांचे नावीन्य शोधले. एका चाकोरीत असलेल्या या साहित्यप्रकाराला काहीसे बंधमुक्त करण्याचे प्रयत्नही केले. परंतु विज्ञान हा विषय कवितेचा

होउ शकतो, आणि त्यावर कविता लिहावी, असा प्रयोग फारसा झालेला दिसत नाही. तो प्रयोग शरद काळे यांनी केला आहे, त्यांच्या ‘विज्ञानांजली’ या काव्यसंग्रहातून.

डॉ. शरद काळे हे भावा अणुसंशोधन केंद्रात जवळपास चाळीस वर्ष कार्यरत असलेले संशोधक वैज्ञानिक. पुढे त्यांनी भूषवलेली पदे म्हणजे जैवर्ग विषयाचे सहनिर्देशक, नाभिकीय कृषी विभागाचे अध्यक्ष आणि अन्न तंत्रज्ञान विभागाचे अध्यक्ष. याचा अर्थ त्यांचे असलेले कार्यक्षेत्र हे साहित्यबाह्य आहे, असाच समज होण्याची शक्यता परंतु तसे नाही. कार्यक्षेत्र आणि आवड छंद हे वेगवेगळे असतात. माळानावरही फुले उमलतात, वाळवंटातही पाण्याचे झरे असतात, तसे कार्यक्षेत्र कुठलेही असो, संवेदनशील मनावर त्याचा परिणाम होत नाही. त्यांची सृजनशील वृत्ती कुठेही बहरू शकते, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे डॉ. शरद काळे. त्यांच्या सेवेतील कारकिर्दीचा पट पाहिला तर तो थक्क करणारा आहे, इतके प्रचंड कायम संशोधनाद्वारे केलेले आहे. तरीही त्यांच्यातील सृजनशील साहित्यिक, संवेदनशील तत्त्ववेत्ता, चिंतनकार सदैव त्यांची सोबत करत होते. त्याचा प्रत्यय त्यांच्या ‘चिंतन भाग १’, ‘चिंतन भाग २’ आणि विज्ञानाच्या पाऊलखुणा या पुस्तकांनी दिलेला आहे आणि आता हाती आलेल्या ‘विज्ञानांजली’ या काव्यसंग्रहाने त्यांच्यातला तरल संवेदनशील तरीही विज्ञानाची कास धरलेला दर्जेदार कवी कसा असतो,

याचा परिचय करून दिलेला आहे.

‘विज्ञानांजली’ हा एक दमदार आणि वेगळेपण असलेला कवितासंग्रह. यात १६५ कवितांचा नजराणा वाचकांच्या भेटीला आलेला आहे. या कविता ‘विज्ञान’ हा विषय केंद्रस्थानी असलेल्या, तरीही त्या रुक्ष वा वैज्ञानिक परिभाषेने बोजड केलेले अलंकार अंगभर लेऊन आलेल्या नाहीत. त्यांचे विषय जसे वैविध्याने नटलेले आहेत, तसे त्यांचे भेटणेही आपुलकीचे, जिह्वाळ्याचे, नव्या साजाचे आहे. यात प्रामुख्याने कवीचा कल आहे निसर्गांकडे, त्यातले सौंदर्य टिपण्याकडे, टिकवण्याकडे, हा अपाय न करता ते वृद्धिंगत करण्याकडे. विज्ञानाचे शोध जसे लागले तसे त्यातून काही नवीन कल्पनांचे, प्रतिभेचे दर्शन घडलेले आहे. तसे कृषी, निसर्ग यांच्यातही नवनवीन प्रयोग करून न्हास न होता समृद्ध संपन्नता निर्माण होउ शकते, गरज आहे ती त्यातले विज्ञान समजून घेण्याची.

आपण सण साजरे करतो, त्यातला केवळ उत्सव साजरा करून आनंद द्विगुणित होतो असे नाही. त्यातले विघातक, विध्वंसक प्रवृतीचे जे भान सुटते, ते सुटू न देणे महत्वाचे आहे. इकडे कवी आपले लक्ष वेधू पाहतात. विजयादशमीच्या दिवशी सोने म्हणून आपट्याची पाने खुडून आणली जातात आणि ती वाटली जातात. परंतु आपण शांतपणे विचार केला तर लक्षात येईल, आपट्याची झाडे कमी कमी होत आहेत. ही जात नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. तेव्हा आपट्याची पाने जरूर वाटा, प्रत्येकाने एक आपट्याचे झाड लावायला हवे, हे

लक्षात घ्या. दिवाळी फटाके वाजवून साजरी होते परंतु शिवकाशी येथे या फटाक्यांच्या कारखान्यात कामगारांवर होणारा त्याचा परिणाम, फटाक्यांनी होणारे प्रदूषण, याचाही विचार लक्षात घ्या आणि आज प्रत्येकाच्या हाती असलेला मोबाईल. त्याने जग मुडीत आणले तरी हा मोबाईल आपल्यासाठी आहे, आपण त्याच्यासाठी नाही, हे लक्षात घ्या. संवाद सांध्यपाचे माध्यम आहे तेव्हा त्याद्वारे इतरांशी संवाद साधा आणि दिवसाला जास्तीत जास्त अर्धा तास त्याला घ्या, असा सहज-सूचक संदेश या कवितांमधून ते देतात.

खूप वेगळा, वैविध्य असलेला, विज्ञानाशी नाते सांगणारा हा काव्यसंग्रह सगळ्यांच्या प्रतिसादाला नक्कीच खरा ठरेल. त्याचे वैशिष्ट्य सर्वमान्य होईल असा विश्वास आहे.

डॉ. अनिल काकोडकर यांची प्रस्तावना या काव्यसंग्रहाला लाभलेली आहे. आत कवितांना समर्पक अशी चित्रे दिलेली आहेत. मुख्यपृष्ठ सतीश भावसार यांनी सजवलेले आहे.

मूल्य ३५० रुपये सवलतीत २५० रुपये

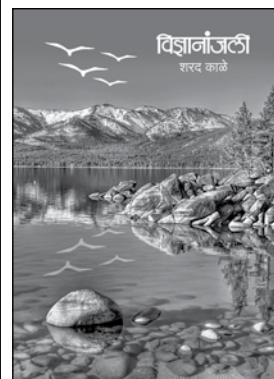
ग्रंथांत्र

चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

विज्ञानांजली

शरद काळे

संहितेचे सादरीकरण यातले सौंदर्यसंवाद

“संकृत नाटक सादर करताना आपण कधी लोकनाट्यशैलीकडे वळतो तर कधी पाश्चात्य. कधी पाश्चात्य नाटकाकडून काही ग्रहण करतो आणि कधी प्रयोगाच्या नावावर काहीतरी विचित्र सादर करतो. आपण विसरलनच जातो की त्या नाटकामध्येच तत्कालीन रंगमंचीय संकेत इतके असतात की आपल्याला बाहेरून वेगळ्या शैलीची मदत घ्यायची गरज नाही. शेवटी नाटकात उपलब्ध असलेल्या युक्त्या, रुढी आणि शैली नाट्यशास्त्रावर आधारित आहेत हे सत्य आहे.”

‘नाटक’ हा आपल्या संगळ्यांचा जिव्हाळ्याचा विषय. त्यामुळे त्याविषयी लिहिले गेलेले साहित्य ते देखील याच सदरात मोडणारे ठरते. त्याचे स्वागत आवर्जन केले जाते. अनेक वर्षे रंगभूमीवर वावर असणाऱ्या कलावंतांची आत्मचित्रे ही त्यात्या कालखंडाचा ऐवज म्हणून आपल्यासमोर येतात. नाटक, संहिता, सहकलाकार, थिएटर, प्रेक्षक यांच्याविषयीची माहिती देत एक अनुभवसंपन्न प्रवास त्यातून उलगडत जातो. नाट्यशास्त्र, नाटक एक कला, नाटकांची विविधांगे यावरचे लेख हे ‘नाटक’ याविषयीची जाण प्रगल्भ करणारे असते, अभ्यासाच्या दृष्टीने त्याचे मोल श्रेष्ठ असते. अगदी भरताच्या नाट्यशास्त्रापासून अलीकडे च प्रसिद्ध झालेले रंगभूमीचे सौंदर्यशास्त्रपर्यंत, तेच सांगता येईल. हे ग्रंथ या साहित्य-कला क्षेत्रात मोलाची भर घालणारे आहेत. वाचक-अभ्यासक, प्रेक्षक यांना वेगळी जाण देणारे आहेत, अंगरंग उलगडून नवी दृष्टी देणारे आहेत.

नाटक हे संहितेपासून सुरु होते आणि रंगमंचावर प्रयोगाद्वारे सिद्ध होते, स्थिरावरते. या मधला प्रवास आहे तो आहे नाटक. मग यात संहितेनुसार अभिनय करणारे कलावंत, कलावंताना नाटकाच्या तत्त्वानुसार शिस्तीत असलेला विचार देणारा दिग्दर्शक, वातावरणाचे सत्याभास निर्माण करणारे नेपथ्य, रंगभूषा, वेशभूषा, संगीत, प्रकाश आदींचा त्यानुसार होणारा समावेश. परंतु नाटक म्हणून इतकाच विचार करता येत नाही. यासोबत ज्या ठिकाणी नाटक प्रयोग सिद्ध होणार आहे, ती जाग म्हणजे रंगमंच-थिएटर आणि संगळ्यात महत्वाचे म्हणजे ज्याच्यासाठी आणि ज्याच्यासमोर प्रयोग सादर होणार आहे तो प्रेक्षक. असा व्यापक पट ‘नाटक’ या शब्दाच्या बाहून सामावलेला आहे. त्या व्यापक पटाचे अंगरंत खुलवून, उलगडून सांगणे, त्यातले सूत्र, सिद्धांत, तत्त्व सांगणेही आवश्यक असते. ते सांगण्याचे काम समीक्षक करतो. तेव्हा समीक्षकही याच साहित्यकारण प्रांताशी निगडित असलेला घटक आहे. या सर्व घटकांचा सविस्तर वेद्ध घेत, एकेका पैलूची प्रकट उजळ बाजू वाचकासमोर प्रकाशमान करत, या तत्त्वाना, सूत्रांना चपखलपणे त्यांच्याशी संस्थापित करत जे नाट्यशास्त्र आपल्यासमोर ठेवलेले आहे, त्याचे नाव आहे ‘रंगभूमीचे सौंदर्यशास्त्र’.

काय आहे हे सौंदर्यशास्त्र? याचा परिचय ‘प्रारंभ’ या प्रकरणात करून दिलेला आहे. त्यानुसार ज्या तत्त्वांचा समावेश होतो, त्यांची

महती पुढे स्वतंत्र प्रकरणात दिलेली आहे. आणि त्यांचे दृश्य रूप स्पष्ट व्हावे म्हणून ‘अभिज्ञान शाकुंतल’, ‘यहुदी की लडकी’ यांसारख्या नाटकांची चार प्रकरणे सोबत दिलेली आहेत. भारतेंदूचे ‘अंधेरनगरी’, धर्मवीर भारती यांचे ‘अंधायुग’ यांचे संदर्भ विशेषणासाठी घेतलेले आहेत. ज्याद्वारे नाटकाचा सर्वांगीन अभ्यास करताना, त्यातले सौंदर्य शोधताना उचित असे मार्गदर्शन होऊ शकेल. नाटकाचा-संहितेचा-प्रयोगाचा-रंगमंचाचा-दिग्दर्शकाचा-अभिनय करणाऱ्या कलावंताचा-नाटककाराचा- असा प्रत्येक टप्प्यावर स्वतंत्र विचार होऊ शकेल.

यासाठी लेखकाने नाटक या विषयाचा प्राचीन इतिहासाचा अभ्यास केलेला आहे. पाश्चात्य, ग्रीक, युनानी, जपानी रंगभूमीचा अभ्यास केलेला आहे. शेक्सपीयरचा ‘दी थिएटर’ आणि ‘द ग्लोब’ यांचे दाखले दिलेले आहेत. आपल्याकडील सूत्रधार, मौखिक परंपरा, खुले रंगमंच यांच्याविषयी स्पष्ट करताना आताचा दिग्दर्शक पूर्वीचा सूत्रधार यांच्यातले साम्य ते स्पष्ट करतात. खुले रंगमंच, भरतमुनीने स्पष्ट केलेले ‘विकृष्ट’ नाट्यमंडप, ‘चतुरस्स’ व ‘व्यस्त्र रंगमंच’, जपानचे ‘नोह’ व ‘कांबुकी’ रंगमंच यांचेही संदर्भ लक्षात घेण्यासारखे आहेत. त्यांची रचना, प्रेक्षकांसाठीची सोय आणि पात्रांचा तेव्हा प्रेक्षकांशी असलेला व आता नसलेला संवाद, असा सविस्तर तपशील दिलेला आहे. या संगळ्यांतून व्यक्त केले आहे ते रंगमंचावरील सौंदर्य.

ते वाचत असताना ‘नाटक’ हा विषय आपल्यासाठी अधिक जिव्हाळ्याचा होत जातो. प्रत्येक नाट्यरसिकाने वाचायला हवा असा हा सौंदर्यग्रंथ आहे. ‘नाटक पाहणे जणू हळूहळू आपल्या वैयक्तिक स्मृतीपासून वेगळे होत जाणे आहे आणि नाटकातील पात्रांच्या स्मृती आपल्या बनवून अनुभव करणे आहे.’ हा आनंद वेगळाच नाही का!

देवेंद्र राज अंकुर लिखित ‘रंगमंच का सौंदर्यशास्त्र’ या हिंदी पुस्तकाचा मराठी अनुवाद केला आहे डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे यांनी. त्या उत्तम अनुवादकार म्हणून सुप्रसिद्ध आहेत. अनेक पुस्तकांचा अनुवाद त्यांनी केलेला आहे. मूळ पुस्तकाचा अनुवाद करताना अनुवादकाने स्वतः ला अलिप्त ठेवायचे असते, ही साहित्यकृती अनुवादित नाही इतका उच्च दर्जाचा अनुभव देणे यात कुठे कसूर ठेवायची नसते, याचे भान डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी नेहमीच राखलेले आहे, त्याचा अनुभव हे लेखन देते. त्यासाठी आणि एक उत्तम सौंदर्यशास्त्राचे पुस्तक मराठीत आणले त्यासाठी त्यांचे खास अभिनंदन करायला हवे. सुप्रसिद्ध अभिनेत्री आणि लेखिका संपदा जोगळेकर यांची अनुभवसिद्ध प्रस्तावना या पुस्तकाला लाभलेली आहे. सतीश भावसार यांचे आशयसंपन्न मुख्यपृष्ठही एकदम झकास!

मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

संशोधकांना नव्या वाटा दाखवणारे लेखन

“वास्तविक सातवाहनकाळ हा महाराष्ट्रीक राज्यकर्त्याचा काळ. हे सर्वमान्य झाले आहे. सह्याद्रीतील सातवाहनांचे अभिलेख व नाणी ही महाराष्ट्राकांची-महाठी संस्कृतीची अभिजात देणगी असून लेणी, प्राचीन नगरे, घाटमार्ग, बंदरे ही त्यांची शासन काळातील निर्मितीकेंद्रे आहेत. म्हणूनच मराठीच्या प्राचीनत्वावर कोणी शंका घेण्याचे कारणच नाही. यातील महत्वाचा दुवा म्हणजे ही प्राचीन नाणी. ही नाणी म्हणजे अभिजात मराठी लिपी, भाषा, राज्यकर्ते यांचा ठोस पुरावाच आहेत.”

संशोधक एखाद्या विषयाचा शोध घेण्यासाठी किती परिश्रम घेतात, त्याचा अंदाज त्यांनी सादर केलेल्या लेखन ऐवजावरून येऊ शकतो. संशोधन करताना सत्याचा मागोवा घेत जाणे म्हणजे त्याची पाळेमुळे जिथपर्यंत रुजलेली असतील तिथपर्यंत उत्खनन करावे लागते. प्रत्येक धायाचा अन्वयार्थ अचूकपणे एकसंधपणे जोडावा लागतो. यातून हाती येते तो ऐवज समुद्रमंथनातून हाती आलेल्या अमृतासारखा असतो. त्यासाठी लागतो ध्यास, हे फलीत असते ते या ध्यासाचे. जे खूप काही अनोखे, वेगळे असते. ते वेगळेपण आपल्याला मान्याही करावे लागते. जसे न्याय नुसता देऊन चालत नाही, तो दिला आहे हे दिसावे लागते. संशोधनातून निर्माण झालेली साहित्यकृती ही तशीच असते, याचा पुरावा देणारे पुस्तक ‘ग्रंथाली’ने प्रकाशित केले आहे, त्याचे नाव आहे- ‘बखर घारापुरीची’.

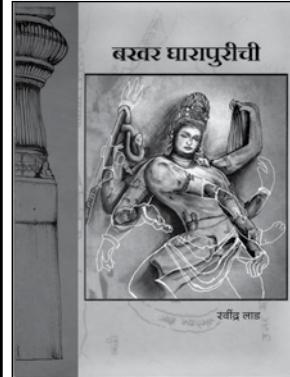
घारापुरी ऊर्फ एलिफण्टा लेणे आपल्या सगळ्यांच्या परिचयाचे आहे. मुंबईपासून अवघ्या आठ मैल अंतरावर असलेले हे ठिकाण, गेटवे ऑफ इंडियाजवळ उभे असताना डोऱ्यांना सहज दिसू शकणारे. येथे खूप प्राचीन लेणी आहेत आणि ती जगप्रसिद्ध आहेत. हेही आपल्याला ठाऊक असते. अनेकांनी प्रत्यक्ष तिथे जाऊन पाहिली असण्याची शक्यताही नाकारता येत नाही. परंतु त्यामागचा इतिहास, भौगोलिक महत्व यांची माहिती असण्याची शक्यता मात्र नक्कीच धूसर ठरेल. याचे कारण या स्थळांविषयी सखोलपणे संशोधन करून अस्सल ऐवज मराठीतून अद्याप हाती आलेलाच नव्हता, तो रव्वींद्र लाड या इतिहास संशोधनाचा ध्यास असलेल्या संशोधकाने आता उजेडात आणला आहे. त्या ऐवजाचे नाव आहे ‘बखर घारापुरीची’.

संशोधनासाठी रव्वींद्र लाड यांनी किती परिश्रम घेतलेले आहेत, याची संदर्भसूची सोबत दिलेली आहे. परंतु नुसत्या संदर्भग्रंथांवर अवलंबून न राहता, त्या काळाला अनुसरून असलेली, सत्याचा पुरावा देणारी, राज्यकर्त्याची राजमुद्रा असलेली नाणी त्यांनी अभ्यासलेली आहेत. घारापुरी-कोकण-अपरांतावर त्या काळात सातवाहनांचा अंमल होता, त्यांच्या कारकिर्दीचा इतिहास शोधून काढला आहे. त्यावरून या घारापुरी बेटांवरची लेणी, तिथले राज्यकर्ते यांचा काळ निश्चित केला आहे आणि इतकेच नव्हे तर ब्राह्मी, खरोषी या प्राचीन लिप्यांचे मराठी आणि महाराष्ट्र यांच्याशी असलेले नातेही उलगडून दाखवलेले आहे आणि हे शक्य

ग्रंथपान

बखर घारापुरीची रव्वींद्र लाडख

झाले आहे ते या दोन्ही भाषांचा रव्वींद्र लाड यांनी केलेला अभ्यास!

घारापुरी बेट केवळ तिथे असलेल्या लेण्यांमुळे ओळखले जात असले तरी हे बेट शेतबंदर, राजबंदर आणि मोराबंदर अशा तीन विभागांत विभागलेले आहे. लेण्यात असलेल्या शीवी, पार्वती, यक्ष, किन्नर, अप्सरा यांच्या मूर्तीची काही प्रमाणात नासधूस माथेफिरुं मुळे झालेली आहे. तरी त्यांच्यात असलेले साँदर्य रव्वींद्र लाड यांनी बारकाईने उलगडलेले आहे. तसेच, या तिन्ही भागांचे भौगोलिक वर्णन करताना एक चमत्कार नजरेस आणून देतात, राजबंदराला सूर्योदय पाहता येत नाही आणि मोराबंदराला सूर्योस्त.

येथे संशोधनात सापडलेली भाजलेल्या मातीची खापरे आणि विटा, त्यांची विविधता कशी होती, त्यांची मोजमापे आणि रंग कोणते व कसे आहेत तो तपशील देताना सोबत त्याची फोटोचित्रे दिलेली आहेत. प्रत्येक शासनकाळातली सापडलेली नाणी ही धातू, वजन, पुढील व मागील बाजू, त्यावर असलेली लिपी, यांचीही फोटोचित्रे आणि तक्ते देऊन आपले म्हणणे अधिक सूक्ष्म पद्धतीने मांडलेले आहे. घारापुरीचा नकाशा, मुंबईचा नकाशा देऊन त्यावेळच्या मुंबईचे वर्णन वाचकांच्या माहितीसाठी सुरुवातीलाच दिलेले आहे.

घारापुरीच्या शिल्पकाराच्या नावांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला, परंतु जे शिलालेख त्या काढी होते ते इंग्रज राजवटीत परदेशी गेले ते गेलेच. त्यामुळे ही माहिती अज्ञातच राहिली. परंतु

हीच घारापुरी वेगवेगळ्या राज्यकर्त्याच्या काळात- सातवाहन, कोकण मौर्य, गुप्तसम्राट, कलचुरी, चालुक्य, शिलाहार- ‘अनिरुद्धपुरी’, ‘श्रीपुरी’, ‘पश्चिमेची सागरलक्ष्मी’, ‘मंगलपुरी’, ‘घारापुरी’, ‘घारापुरी’, ‘शतानंदपुरी’, ‘पुरी’ या नावांनी संबोधली जात असे, याची माहिती इथे मिळते.

भरसागरात उभे असलेले हे बेट म्हणजे जणू शिवाचा तिसरा डोळाच! मुंबईच्या सात बेटांबोराबर हे आठवे बेट, पुरातन शिवशक्तीपासून आधुनिक अणुशक्तीपर्यंतचा पसारा कवेत घेऊन आहे. लेखक याचे असे वर्णन करतात. ‘शेत’ असे ज्या गावाच्या नावाच्या शेवटी येते ती बहुतेक लेण्यांची गावे आढळतात. भाऊच्या धक्क्यालगत असलेल्या टेकडीला ‘छिनाल’ हे नाव आहे. पण पोर्टुगीज भाषेत याचा अर्थ ‘निशांग बावटा’ असा आहे. घारापुरी येथे सापडलेल्या कोरीव हत्तीवरून ‘एलिफण्टा’ हे नाव पडले. पोर्टुगीज यांनी दिले. प्राचीन भारताचे गेटवे ऑफ इंडिया हे बेटच होते, ही माहिती घारापुरीच्या थोरवीत भरच घालते. ब्राह्मी आणि खरोषी या लिप्यांचे मराठी अक्षरांशी जोडलेले स्थित्यंतर वाचताना तर वेगळाच आनंद मिळतो.

या पुस्तकाचे वैभव म्हणजे थोर इतिहासकार सेतुमाधवराव पगडी यांची लाभलेली अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना आणि नीला उपाध्ये यांचे साक्षेपी संपादन. मुख्पृष्ठ आणि अंतर्गत सजावट आदित्य लाड यांनी केलेली आहे.

मूल्य ३०० रुपये सवलतीत १८० रुपये

अस्सल मोत्यांचा नजराणा

‘सार्वजनिक आरोग्यसेवेत माझी एकूण पस्तीस वर्ष प्रदीर्घ सेवा झाली. हा व्यवसाय म्हणजे सेवेचा सुंगंध व संवेदनांशी नातं सांगणार आहे. तद्रुतच समाजसेवेला मागे टाकणाराही आहे. रुग्णसेवेसोबत आपल्या अवतीभोवती असणाऱ्या माणसाच्या गोतवळ्यात राहण, त्यांच्या सुखदुःखात समसरत होण, त्यांच्या कार्यांचं सूक्ष्म निरीक्षण करणं हा माझा स्वभावधर्म. माझ्या स्वभावधर्माला शोभून दिसेल ते मी या सागरतळातून वेचीत गेते. माझ्या कुवतीनुसार तिची उचल घेतली अन् लिखाणातून फेडते आहे.’

प्रत्येक जण वावरत असतो समाजात. कामाच्या-व्यवसायाच्या ठिकाणी अवतीभोवती असतो माणसांचा. सहकाऱ्यांचा वावर. यातल्या फारच थोड्या जणांशी थेट संबंध येतो, ज्याना पूर्णपणे ओळखले आहे असे म्हणता येते. या ओळखण्यात केवळ बाह्यस्वरूपांचे वा कामापुरत्या संबंधाचे अपेक्षित नसते. अपेक्षा असते थेट त्याच्या मनाच्या तळाशी जाण्याची, स्वतःच्या मनाच्या तळाशी साठवून घेण्याची. असे तळाशी जाणे ज्यांना जमले, त्यांच्या लेखनाचा स्तर प्रवाही ओघवता आणि तितकाच थेट भावणारा असतो. खण्डाळत्या नितळ प्रवाहासारखा. त्याचा प्रत्यय ‘सागरतळाशी’ हे पुस्तक देते.

‘सागरतळाशी’ या पुस्तकात तेरा लेखांचा समावेश आहे. हे लेख व्यक्तिचित्रणाशी संबंधित आहेत. लेखिका सुजाता लोखंडे यांच्या रुग्णसेवेत सहकारी वरिष्ठ, कनिष्ठ म्हणून असलेल्या व्यक्ती आहेत, माता-पिता, गुरु, प्रकाशिका आणि मैत्रींयांची यात समावेश आहे. लेखनाला सच्चेपणा, आत्मीयता, आदर, जिव्हाळा काळजातून आलेला आहे. नाण्याला दोन बाजू असतात. तशा दोन्ही बाजू पाहण्याची, समजून घेण्याची आवश्यकता असते. तसे असेल तर सामान्य माणसांचे असामान्यत्वात लक्षात येते. तसे हे व्यक्तिचित्रणाचे सामान्य माणसांचे असामान्य व्यक्तिचित्रण आहे.

वडील-दादा हे कसे होते, याचा आलेख मांडतात तेव्हा लेखिकेच्या लक्षात येते, ते बुरस्टलेल्या विचारांचे नव्हते. त्यांची मते पुढारलेली होती. राजकारण, समाजकारण करणे याकडे त्यांचा कल होता. अंथश्रद्धेविरोधात होते. परंतु त्याचवेळी ते त्यांच्या पत्नीशी वागताना बुरस्टलेल्या विचारांना जवळ करत, हा विरोधाभास लेखिका तटस्थपणे ‘निश्चयाचा महामेरू’ या लेखात दाखवून देतात. त्याचवेळी हेही मान्य करतात की, वडिलांचा स्वाभिमानी स्वभाव आपल्यात उतरला आहे. एका सामाजिक कार्यकर्त्याच्या नजरेने पाहताना नमूद करतात की आमचे घर हे पुरुषी साम्राज्याचे प्रतीक होते.

‘विस्तारलेले क्षितिज’ हा लेख लेखिका, प्रकाशिका, कार्यकर्ता अरुणा सबाने यांच्या विविध गुणांचा परिचय करून देणारा आहे. विमुक्त मुन्नी, आईचा बॉयफ्रेंड या लेखनातून अस्सलपणाचा सुंगंध प्रत्ययाला येतो तसा स्क्रिया, महिला पाणी मंच, युक्तोंत बहुजन रस्त परिषद अशा अनेक संस्थांशी जोडलेला तळमळीच कार्यकर्त्या आहेत. त्यासाठी

अनेक पुरस्कारांनी त्या सन्मानित झालेल्या आहेत. आज समाजात त्यांनी स्थान मिळवलेले आहे, ते स्वतःच्या कर्तृत्वाने काट्याकुट्यांची वाट तुडवीत अशा अरुणा सबाने मैत्रीं, मार्गदर्शक म्हणून मिळाल्या यासाठी लेखिका स्वतःला भाग्यवान समजतात.

मँडम सोसम्मा या लेखिकेसाठी गुरु ठरल्या. त्यांनी शिक्षणाचे द्वार खुले केले नसते तर लेखिका या रुग्णसेवेत परिचारिका म्हणून उदयाला आल्या असत्या. हा प्रश्न अनुत्तरित राहिला असता. काही माणसे देवासारखी भेटतात याचा प्रत्यय त्यांच्या रूपाने आला. त्यांच्याविषयीची कृतज्ञता अनोख्या पद्धतीने व्यक्त केली आहे. नर्सिंग सेवेसाठी राष्ट्रीय स्तरावर मिळणारा सर्वोच्च पुरस्कार ‘राष्ट्रीय फ्लोरेन्स नाईटिंगल’ लेखिकेला मिळाला तो त्यांनी मँडम सोसम्मा यांच्या चरणी अर्पण केला.

सिस्टर म्हणते म्हणजे विवादात्मक व्यक्तिमत्त्व. बेअद्ब, बेदरकार, कामावर श्रद्धा, मुजोर, माजोर, बेजबाबदार अशा अवगुणांचा पुतळा असलेली. प्रेम, दया, करुणा, त्याग, सेवाभाव या परिचारिकेच्या सर्वमान्य परिमाणांना छेद देणारी. परंतु तिच्या काळजाला हात घालना तेव्हा लक्षात येते तिच्या ठायी असलेले हळवे, आसुरलेले मन. तिच्यात झालेल्या बदलाची कारणमीमांसा असते तिच्या मानसिकतेवर आघात करणारी वांझपणाची काळी छाया. तिच्याविषयी लिहिताना लेखिका विचारतात, भोवती सगळ्या महिला असूनही तिच्या मनाचा, मानसिकतेचा, नैराश्याचा कुणालाच ठाव का नाही घेता आला?

आई, गुरु प्रभाकर चाफेकर, डॉ. वैशाली खेडीकर, मेट्रन लता तेले, शैलताई जैमिनी, संध्याताई, अनसूया, दीपा, या सगळ्या व्यक्तिरेखा त्यांच्या वैशिष्ट्यांसह यात वाचायला मिळतात. सगळ्यात कल्पकता आहे ती त्यांच्या लेखांना दिलेल्या शीर्षकांची मुख्माडमातीचा दाह, देवभूमीतील मातीचा गंध, अव्यक्त वेदनेची मूर्ती, सांज धुक्यातील आठवण, विस्तारलेले क्षितिज ही शीर्षके लेखिकेच्या समुद्भवणाची साक्ष देतात. तशी सुंदर वाक्ये आपल्याला वेगळाच आनंद देतात. बांध फुटलेल्या पाटाचं पाणी सैरभैर वाहत जावं तसे त्यांच्या दुःखाचे पाट वाहत गेले. ‘पूर्ण होतील ती स्वप्नं कसली? आणि सहज साध्य होईल. ते धेये कसलं!’

सुजाता लोखंडे या व्यवसायाने परिचारिका म्हणून ओळखल्या जातात, तशी लेखिका म्हणूनही. त्यांच्या दर्जेदार लेखनाचे, ‘माझे नर्सिंग’, ‘फूटपाथ ते नोटरी’ या पुस्तकांचे वाचक, समीक्षक आणि पुरस्कारांनी उत्तम स्वागत केलेले आहे. ‘सागरतळाशी’ हे पुस्तक देखील दर्जेदार लेखनाचे वारसदार आहे. त्याचेही स्वागत उत्तम होईल असा विश्वास आहे.

‘सागरतळाशी’ हे शीर्षक अतिशय समर्पक आहे. त्याला साजेसे असे सुंदर मुख्यपृष्ठ सतीश भावसार याचे लाभले आहे.

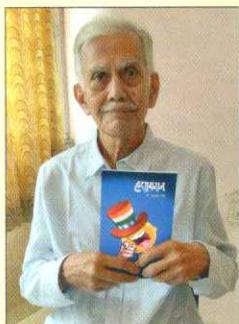
मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

‘प्रिय रामू’ आणि ‘डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांचे दलितेतर सहकारी भाग (२)’ पुस्तकांचे प्रकाशन

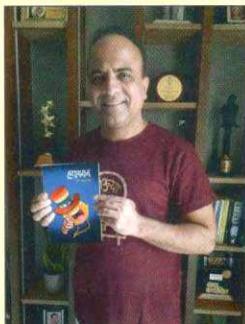

लेखक योगीराज बागूत, सिद्धार्थ पोटपोसे, भीमराव आंबेडकर, प्रा. श्रीप्रकाश अधिकारी, निखिल वागळे, प्रा. डॉ. वंदना सोनाळकर आणि सुदेश हिंगलासपूरकर

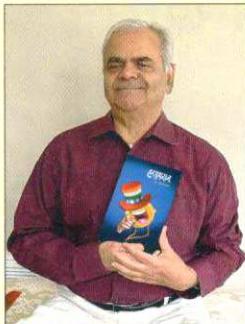
‘हसायदान’ पुस्तकाचे डिजिटल प्रकाशन

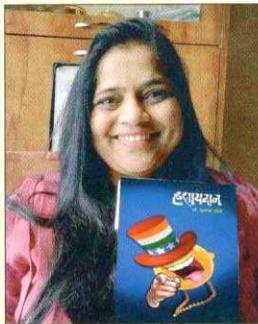
दिनकर गांगल

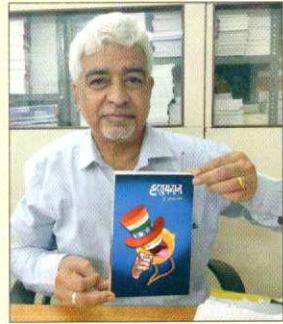
समीर चौधुरे

लेखक डॉ. प्रकाश लोथे

विशाखा सुभेदार

सुदेश हिंगलासपूरकर

‘निःस्तव्ध’ पुस्तकप्रकाशनमयी
डॉ. मुम्मयी भजक
धनश्री धारप
सुदेश हिंगलासपूरकर
शिलपा कांबळे
लक्ष्मण गायकवाड
लेखिका ज्योती जाधव
दीपक वेलणकर
मेघना साने
प्रदीप शेळार

डे
अर
टू
ड्रीम...

सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव बँक लि.

(शेड्युल्ड बँक)

प्री-अप्रूफ्ड

शैक्षणिक कर्ज

₹ 1.5 कोटींपर्यंत

@ 8.5% प्र.व.

विद्यार्थिनींसाठी खास 8% प्र.व. व्याजदर

कोर्स फीसच्या 100% अर्थसहाय्य

परतफेडीचा कालावधी 12 वर्षे
(मोरऱ्टोरियम कालावधी व्यतिरिक्त)

प्रोसेसिंग फीस् वर 25% सूट

भारतातील आणि परदेशातील शिक्षणासाठी

फॉरेन करन्सी / फॉरेक्स रेमिटन्सच्या खरेदीवरील कमिशनवर 25% सूट

शैक्षणिक कर्जावरील भरलेल्या व्याजावर टॅक्स बेनिफिट (इन्कम टॅक्स एक्ट १९६१ च्या कलम 80E अंतर्गत)

अधिक माहितीसाठी 90290 50027 या नंबरवर मिस्ड कॉल द्या.